Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте

ТУГАН ҖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

1*2018

Казан – 2018

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

1*2018

Казань – 2018

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:
Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:
Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:
Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гыйләҗев Искәндәр
Габдрафиков Илдар
Закиров Ренат
Измайлов Искәндәр
Ногманов Айдар
Сидиков Айрат
Сафин Фаиль
Тычинских Зәйтүнә
Шәйдуллин Рафаил

Җаваплы сәркәтип:
Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы

Главный редактор:
Дамир Мавлявеевич Исхаков,
доктор исторических наук.

Заместитель главного редактора:
Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:
Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гариф Нурулла
Гилязов Искандер
Габдрафиков Ильдар
Закиров Ренат
Измайлов Искандер
Ногманов Айдар
Сидиков Айрат
Сафин Фаил
Тычинских Зайтуна
Шайдуллин Рафаиль

Ответственный секретарь:
Сагидуллина Мунира Халимовна

Басманың адресы:
Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
e-mail: Monitoring_vkt@mail.ru
Татар төбәк тарихы буенча кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Адрес издания:
г.Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
e-mail: monitoring_vkt@mail.ru
Ежеквартальный журнал по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

Туган җир: төбәк тарихы буенча журнал [Родной край:Краеведческий журнал]. №1.Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2018.

ЭЧТӘЛЕК

Татарстан Республикасы Президенты Р.Н.Миңнехановның мөрәҗәгате..

Редакциядән

Редакция исеменнән кереш сүз...

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

А.Ә.Борһанов.
2016-2017 еллардагы татар дөньясы төбәкләрендәге һәм Татарстандагы төбәк тарихын өйрәнүче җәмгыятьләр эшчәнлегенең кайбер нәтиҗәләре...

Ф.Г.Ислаев.
Авыл тарихын хәзерләү өлкәсендә аерым методик киңәшләр..................

Р.Ф.Гатауллин.
Туган якның киләчәген җирлектән чыгып күрү...

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Д.М.Исхаков.
Бер шәҗәрә артыннан...

Р.К.Вәлиев.
Гайнетдин әл Болгарины үтерү...

А.И.Бугарчёв, В.П. Емельянов.
Войкино шәһәрчегендә табылган төньяк акча сугу үзәкләренең XV гасыр алтын тәңкәләре ....

И.Е.Алексеев.
Казан өчен сугышта «Әрмән эзе»...

О.В.Степанов, А.И. Бугарчев.
Олы Әтрәч авылы әйләнә-тирәсендәге яңа хәзинә (Татарстан Республикасының Тәтеш районы)...

М.Ш.Әхәтов.
Чиләбе өлкәсе татар халкының гореф-гадәтләрен саклау һәм үстерү.......

З.Ә.Тычинских.
Саз як татарларында балыкчылык...

Фәнни популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.И.Шәйхетдин.
Татар катламнары ....

Ф.Х.Әскарова.
Авылымның күренекле кешеләре ....

Р.М.Батулла.
Яңа Бистә теле һәм кайбер гадәтләр ....

Р.С.Кутумова.
Музейда эшләү тәҗрибәсеннән ....

Ф.А.Вәлиәхмәтов.
Максатым Халык йорты төзү ....

Ә.Л.Шәрипова.
«Бөек Ватан сугышы музей-мемориалы» экспозициясендә «Сугыш чоры балалары» язмышы чагылышы ....

М.В.Черепанов.
Татарстанлылар Сталинград сугышында ....

И.Г.Габдрахманов.
Белем алу тарихыбыздан ....

З.Г.Хәбипова.
Халкыбыз тормышында җыеннар ....

Р.М.Закиров.
Карпаттагы вакыйга ....

К.И.Имаметдинов.
Башкортостандагы татар миллли хәрәкәте тарихының кайбер этаплары (1988-2018) ....

Ә.Ф.Ямаева.
Югары Чыршылы авылының өч гасырлык тарихы ....

Ф.К.Дәминова.
Кайтарылган исемнәр: Татарстан Республикасы музейларында әдәби һәм мемориал экспозицияләр төзүнең кайбер теоретик һәм практик мәсьәләләре ....

М.Х.Сәгыйдуллина.
Себертатар халкы көнкүреше ....

Мәктәптә төбәк тарихын куллану

Б.Ә.Заһиров.
Әлмәт төбәгенең якты мәгърифәт учагы (Әлмәт шәһәре № 1 мәктәбенең 100 еллыгына багышлана)..........

Р.Ф.Гыйматдинова.
Патриотик тәрбия факторы буларак укучыларның туган төбәк тарихы буенча эзләнү эшчәнлеге ....

И.Х.Сафин.
Саба районы тарихы буенча дәреслек бастырып чыгару тәҗрибәсеннән ....

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Ф.З.Яхин
«Мәликә китабы» ....

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар

Пермь татарлары тарихына кагылган материаллар ....

Татарларының тарихи риваятьләре ....

Самара өлкәсе Клявлин районы Иске Ярмәк авылы тарихыннан..........

Оренбург губерниясеӊ Бөгелмә һәм Бузылык өязләренеӊ V ревизия буенча (1795) татарларның этносослов төркемнәре ....

1716–1717 еллардагы Ландрат халык санын алу материаллары ....

Ф.Сафина.
Самара губерниясе татар авыллары турында риваятьләр

Авыл эшмәкәрлеге: хыялны чынбарлыкка әверелдерү

Р.Р.Минһаҗ.
Дәртле егетләребез кайда?..........

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар

Т.Абдерахманов.
Татарстан архивларында эшләүче туган якны өйрәнүчеләр тап булган мәсьәләләр турында ....

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.
Рецензияләр

Б.Л.Хәмидуллин, Л.М.Айнетдинова.
«Россия Федерациясендә татарлар күпләп яшәгән төбәкләр»: фәнни-белешмә басма. ТФА ТЭТӨИ ....

Р.Р.Әминов.
Р.Ф.Кушмухаметов китабына рецензия ....

Татар рухы

Ф.М.Нәбиуллин.
Татарда көч бармы? ....

Авторлар буенча белешмә

Техник таләпләр

СОДЕРЖАНИЕ

От редакции

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения..

А.А.Бурханов.
Некоторые итоги деятельности краеведческих обществ в Татарстане и в регионах татарского мира в 2016-2018 годах ....

Ф.Г.Ислаев.
Некоторые методические советы при подготовке истории сел ....

Р.Ф.Гатауллин.
Пространственное видение будущего родного края ....

Научные публикации по краеведению

Д.М.Исхаков.
По следам одной родословной...

Р.К.Валеев.
Убийство Гайнанетдина аль Булгари ....

А.И. Бугарчёв, В.П. Емельянов.
Золотоордынские монеты XV в. южных монетных дворов из находок на Войкинском городище ....

И.Е.Алексеев.
«Армянский след» в битве за Казань ....

О.В.Степанов, А.И. Бугарчев.
Новый клад из окрестностей села Большие Атряси (Тетюшский район РТ).......

М.Ш.Ахатов.
Сохранение и развитие традиций татарского населения Челябинской области ....

З.А.Тычинских.
Рыболовство у заболотных татар ....

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.И.Шайхутдин.
Татарские пласты ....

Ф.Х.Аскарова.
Видные люди села ....

Р.М.Батулла.
Язык Новой Татарской Слободы и некоторые традиции слобожан..........

Р.С.Кутумова.
Из опыта работы в музеях..

Ф.А.Валиахметов.
Цель – построить Дом народа...

А.Л.Шарипова.
Отражение судеб в экспозиции «Дети войны» в Музее-мемориале Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Национального музея Республики Татарстан ....

М.В.Черепанов.
Татарстанцы в Сталинградской битве...

И.Г.Габдрахманов.
Из истории образования у татар ....

З.Г.Хабипова.
Джиены в жизни народа ....

Р.М.Закиров.
Случай в Карпатах ....

К.И.Имамутдинов.
Некоторые вехи из истории татарского национального движения в Башкортстане (1988–2018)..

АФ.Ямаева.
Трехвековая история села Верхнее Чыршылы. ....

Ф.К.Даминова.
Возвращенные имена: некоторые теоретические и практические проблемы создания экспозиций литературных и мемориальных музеев ....

М.Х.Сагидулина.
Быт сибирских татар...

Применение краеведения в школах

Б.А.Захиров.
Яркий очаг просвещения Альметьевского региона (К 100-летию школы № 1 г. Альметьевска)..

Р.Ф.Гиматдинова.
Исследовательская деятельность учащихся по краеведению как фактор патриотического воспитания...

И.Х.Сафин.
Из опыта издания учебника по истории Сабинского района.....................

Наше историко-краеведческое наследие

Ф.З.Яхин.
«Книга Малики»...

Исторические источники по краеведению

Материалы по истории пермских татар..

Исторические предания татар ....

Из истории села Старое Ермаково Клявлинского района Самарской области.....

Этносословные группы татарского населения Бугульминского и части Бузулукского уездов Оренбургской губернии по V ревизии (1795).................

Материалы Ландратской переписи 1716-1717 годов

Ф.Ш.Сафина.
Из преданий о татарских селениях Самарской губернии ....

Сельское предпринимательство: воплощение мечты в реальность

Р.Р.Мингазов.
Есть ли у нас энергичные ребята?...

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики.

Т.Абдурахманов.
Проблемы, с которыми сталкиваются краеведы, работающие в архивах Татарстана ....

Информация о краеведческих трудах. Рецензии.

Б.Л.Хамидуллин, Л.М.Айнутдинова.
«Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации»: научно-справочное издание ИТЭР АН РТ..

Р.Р.Аминов.
РЕЦЕНЗИЯ на книгу Р.Ф.Кушмухаметова ....

Татарский дух

Ф.М.Набиуллин.
Есть ли сила у татар? ....

Сведения об авторах

Технические требования

Журнал «Туган җир» / «Родной край»

Р.Н.Миңниханов кереш

Туган як тарихын хөрмәт итүче мөхтәрәм милләттәшләр!

Сез төбәк тарихына багышланган республикабызның ике дәүләт телендә дөнья күргән «Туган җир» журналының беренче номерын кулыгызга аласыз. Бу басма татар дөньясы өчен дә, Татарстан өчен дә яңа бер күренеш. Ул соңгы дәвердә аякка баскан һәм шактый зур уңышка ирешкән төбәк тарихын өйрәнүчеләр хәрәкәтенә, саллы, тирән, тарихи хезмәтләренә нигезләнеп нәшер ителә.

Без катлаулы глобаль сөрешләр чорында яшибез. Шушы үзенчәлекләрне искә алып, аңа җайлашып, кирәк булса аңа каршы торып та яшәргә мәҗбүрбез. Тарих тәгәрмәче астында калмау өчен глобаль процессларны дөрес аңлау, аларны куллана белү бик кирәк.Бер яктан, алар миллилеккә, милли мәдәниятебезгә, туган телебезгә куркыныч тудырсалар, икенче яктан ул өлкәләрне якларга, аларны үстерергә мөмкинлекләр дә булдыралар. Моның өчен, яңа мәгълүмати һәм заманча технологияләрне кулланырга, интеллектуаль байлыктан файдаланырга өйрәнергә генә кирәк. Шушы юнәлештә милли аңны яңартуга, аны яшьләребезгә сеңдерүгә юнәлдерелгән төбәк тарихы, авыллар, аерым шәхесләребезгә багышланган журналгабүгенихтыяҗ бик зур.

Барыбызга да аңлашыла – һәрбер халыкның милли үзаңы анынгореф-гадәтләре, әдәбияты, заманча мәдәнияте, туган теле аркылы тәрбияләнә. Әйтелгән чылбырның берсе генә йомшарса да халыкның эчке хәләте бозыла, этник тотрыклылыгы кими.

Газиз милләттәшләр, ватандашлар! Бөек Тукаебызның «Без тарихта эзлебез»,– дигән сүзләрендәтирән мәгънә ята. Татар халкы күп гасырлы шанлы, данлы тарихка ия. Борынгы чорлардан башлап бабаларыбыз дәүләтләр төзегәннәр, тирән эчтәлекле әдәбият вә мәдәният булдырганнар, теләсә нинди авырлыкларны да җиңеп чыкканнар. Мондый көчле рух безнең эчебездә, аңыбызда саклана, аны яңартып торырга гына кирәк. Һичшиксез, төбәк тарихын өйрәнү, аны пропагандалау милли үзаңыбызны үстерүдә иң үтешле чараларның берсе.

Шуны истә тотып, без алга таба төбәк тарихын өйрәнүчеләр хәрәкәтенә,ул оешманың органы булып формалашкан «Туган җир» басмасынауңышлар телик.

Сезгә бик кирәкле эшләрегездә, тарихыбызның әле күтәрелмәгән катламнарын халыкка җиткерүдә көч һәм дәрт, зур уңышлар теләп калам.

Татарстан Республикасы Президенты *Р.Н.Миңнеханов*

РЕДАКЦИЯДӘН/ ОТ РЕДАКЦИИ

Хөрмәтле төбәк тарихын сөючеләр!

Кешелек дөньясы глобальләшүгә кереп барган чорда төбәк, авыллар тарихына багышланган журналга нигез салу бераз сәеррәк булып тоелырга мөмкин. Чынлыкта исә милләтебезнең үз тамырлары башланган туган як тарихын өйрәнүгә борылуы, аны киң җәмәгатьчелеккә җиткерү эшенә алынуы бик тә урынлы, чөнки диалектика законнары нигезендә гомумкешелек дәрәҗәсендәге процесслар көчәйгән саен җирле тарихка, үзебезнең борын-борыннан яшәп килгән гореф-гадәтләргә, традицион дини һәм мәдәни кыйммәтләргә игътибар арту котылгысыз. Шулай булмаса, без төссез бер халык массасына әйләнеп, башка мәдәниятләр һәм телләр кырында эреп юкка чыгарга мөмкинбез. Истә тотсак иде: глобаль яссылыктагы үзгәрешләрнең уңай якларыннан тыш тискәреләре дә бар. Без, татарлар, аларның соңгыларын мөмкин кадәр киметеп, беренчеләрен үзебез өчен дөрес файдалана белү кирәк. Шуңа күрә дә «Туган җир/Родной край» дип аталган басма гадәти ысуллардан тыш интернет аркылы да таратылачак һәм милләттәшләребез кайда гына яшәсәләр дә, аларга барып җитәчәк, дигән өметебез бар.

Билгеле, милли тарихның аерылгысыз бер өлеше булган төбәк тарихы үзенә бер аерым фәнни һәм иҗтимагый тармак. Мондый тарихны профессиональ тарихчылар гына түгел – аларның саны исә бер вакытта да бик күп булмый – ә меңәрчә һәвәскәр тарихчылар да язалар. Бу яңа проблемалар да тудыра. Мәсьәлән, профессиональ тарихчылар белән һәвәскәр төбәк тарихы өстендә эшләүчеләрнең үзара мөнәсәбәтләре мәсьәләсе. Монда фикерләр каршылыгы да, бер-береңне аңлау мәсьәләләре дә барлыкка килә. Кайбер очракларда аларның объектив нигезләре дә була, чөнки төбәк тарихы белән шөгыльләнүчеләр тарихка "астан" карыйлар, бик конкрет, җирле дәрәҗәдән чыгып эш итәләр, ә профессиональ тарихчылар исә гомумирәк яссылыкта, җәмгыятьтә барган иҗтимагый һәм сәяси процессларны, идеологик көрәшне дә истә тотып, хәрәкәт итәләр, ягъни алар күпкырлы милли тарихыбызга "өстән" карарга тырышалар, тарихи бәяләрне дә алар төрле яктан ныклап уйлап куярга тиешләр.

Әмма, күрсәтелгән ике агым чынлыкта бер-берсе белән бәйле һәм ахыр чиктә уртак вазыйфа үти – милли аңны үстерү, аны ныгыту һәм яшь буынны милли рухта тәрбияләү белән шөгыльләнә. Ә ул өлкәдә әле башкарасы эшләр хәтсез.

Дөресен әйтергә кирәк: инде яңа төр җәмгыятьтә ким дигәндә ике дистә ел яшәсәк тә, милли аң тәрбияләүгә, аның нигезен тәшкил ит-

кән тарихи фикерләүне үстерүгә татар дөньясында игътибар җитәрлек булмады. Монда сәясәтчеләрне генә гаепләү дөрес булмас. Яшәп килгән җитешсезлекләр үзебезнең сүлпәнлектән, заманча уйлый белмәүбездән дә килеп чыга. Турысын әйтик – алга таба бару өчен милләтебезүз-үзенә, эчке дөньясына, динебездән килгән меңъеллык кыйммәтләренә төбәлеп карарга тиеш. Шуның бик үтемле бер ысулы – гаилә шәҗәрәләрен, авыл, мәхәллә, төбәк тарихын өйрәнү, бу изге эшкә яшьләрне тарту, алар арасында милләтебезнең үткән юлы турында аңлату алып бару.

Үзебезнең милләтебезнең кем, нинди халык икәнен аңлау өчен тарихка борылып карау иң дөрес юл. Татар тарихы төсле бай, тирән һәм гадәттән тыш күпкырлы һәм кызыклы тарих дөньяда күп түгел, бу яктан без элитар халыклар төркеменә, инглизлар әйткәнчә, «historical» – тарихта эзле, милләтләр арасына керәбез. Төбәк тарихы белән шөгыльләнгәндә дә безгә шушы хакыйкәтьтән чыгып эш итәргә кирәк булачак.

Төбәк тарихына багышланган бу журнал әле башлангыч чорында гына, кирәкле тәҗрибә бераздан соң гына тупланачак. Бу эчтәлек мәсьәләсенә дә, басманың техник якларына да карый. Тора-бара безгә, төбәк тарихы өлкәсендә эшләүче һәвәскәр тарихчыларның һәм башка зыялыларыбызның фикерләрен исәпкә алып, журналның структурасын һәм аның сыйфатын яхшыртырга да кирәк булачак. Шуңа күрә безгә шушы өлкәгә караган барлык укучылардан да тәкъдимнәр кирәк, тәнкыйтьне кабул итүдән дә баш тартмыйбыз, урынлы гына булсын.

В.Г.Шәйхразиев,
Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары,
Бөтендөнья татар конгрессы Милли Шура рәисе

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары/ Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения.

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ В ТАТАРСТАНЕ И В РЕГИОНАХ ТАТАРСКОГО МИРА В 2014-2017 ГОДАХ

А.А. Бурханов

Интерес татарской национальной интеллигенции и общественности к региональной национальной истории постепенно в конце XIX – начале XX вв. перерос в краеведческое движение, внесшее значительный в вклад национальную историческую науку. Известные татарские ученые-просветители (Ш. Марджани, К. Насыри, Х.-Г. Габяши, Х. Фаизханов, Р. Фахретдин, Г. Ахмаров, Х. Атласи и другие) активно занимались региональной историей, тем самым получая новые ценные источники и материалы по истории и культуре нашего народа [На пути к возрождению татарского краеведения, 2016. с. 38–39; Туган җир, 2017. с. 6-7].

В 1923 году, на базе созданного в 1921 году Академического Центра при Наркомате просвещения Татарской АССР, было создано Общество татароведения, которое в 1923–1930-е годы являлось ведущей организацией татарского краеведения, в работе которого активное участие принимали известные исследователи Г. Рахим (А. Абдрахимов), Д. Валидов, Н. Воробьев, Е. Чернышев, Г. Губайдуллин, Г. Ибрагимов, М. Курбангалиев, М. Тагиров, Г. Шараф, М. Худяков и многие другие [Академический центр. 2002, с. 73; Ногманов. 2017, с. 13–14; Фаттахова, Валеев. 2002, с. 62].

Дальнейший подъем татарского краеведения продолжался до начала 1930-х гг. и прекратившись в связи с известными политическими событиями.

В 1960-е – в начале 2000-х годов в Татарстане были сделаны неоднократные попытки создания историко-краеведческих объединений и центров на базе казанских вузов и академических институтов [Бурханов. 2003, с. 16–22; Древности. Вып. 26. 1998, с. 6–7. 20–21, 28–34].

29–30 октября 2015 года в г. Казани, при поддержке Исполкома Всемирного конгресса татар, по инициативе ученых-историков и краеведов регионов РТ, был проведен Всероссийский форум татарских краеведов, в ходе которого были подведены некоторые итоги развития краеведения

в Татарстане и регионах татарского мира в пределах РФ и определены приоритеты краеведческого движения на ближайшие годы.

13 февраля 2016 года в Казани прошла Первая организационная и научно-практическая конференция (Учредительный съезд) краеведов Республики Татарстан, в ходе которой были подведены итоги и определены перспективы деятельности республиканских краеведов, приняты программные документы и проект Устава, избран состав Совета Общества краеведов РТ (председателем Совета Общества стал А. А. Бурханов), организована выставка книг по истории татарских регионов и сел [На пути к возрождению татарского краеведения. 2016; Бурханов. 2017, с. 19–20].

14–16 марта 2016 года в Казани и райцентре Тюлячи РТ собрались предприниматели татарских сел из большинства регионов РФ, где, наряду с экономическими проблемами, обсуждались вопросы изучения истории и культуры старинных сел и деревень, перспективы развития населенных пунктов в регионах татарского мира. Эта же работа была продолжена в ходе VI съезда татарских предпринимателей в Казани 9–11 марта 2018 года. Отметим, что 2–4 марта 2018 года в Казани прошел Форум татарских предпринимателей, в работе которого приняли участие также краеведы и предприниматели, спонсирующие краеведческие исследования и издание книг. Накануне съезда руководство Ассоциации «Татарские села России» провел конкурс работ по истории татарских сел и деревень, итоги которого будут подведены в ходе работы съезда.

Важным звеном краеведческой работы стал Всероссийский форум татарских краеведов, состоявшийся 18–19 ноября 2016 года в Уфе, где были подведены некоторые итоги деятельности краеведческих объединений в регионах татарского мира РФ (прежде всего, Поволжья, Урала, Западной Сибири и Европейской части России) и определены актуальные задачи в деле изучения и сохранения историко-культурного наследия татарского народа.

Основной отправной точкой организационного оформления и активной фазой для дальнейшего развития краеведческого движения в регионах татарского мира стал I-й Всероссийский съезд Всетатарского Общества краеведов, который успешно прошел в Казани 24–25 марта 2017 года. Съезд подвел итоги деятельности татарских краеведческих объединений в регионах РФ и определил основные задачи на ближайшие годы.

Важнейшей задачей Общества было определено написание истории всех исторических сел (в том числе исчезнувших и исчезающих населенных пунктов) Татарстана и татарского мира в пределах РФ. Эту нелегкую, но исторически важную задачу должны решать совместно ученые-историки, местные краеведы и региональные органы власти. В ходе

работы съезда было избрано Бюро Совета Общества в составе 13 членов и Совет Общества из 33 активистов – ученых, краеведов и общественных деятелей, а также руководство ВТОК: председатель – саратовский бизнесмен, к.и.н К. А. Аблязов и его заместители председатель Общества краеведов РТ, заслуженный деятель науки РТ, к.и.н. А. А. Бурханов (первый заместитель), председатель Общества татарских краеведов РБ, к.и.н. И. М. Габдрафиков и главный редактор краеведческого журнала «Туган жир/Родной край», д.и.н. Д. М. Исхаков. К работе съезда был подготовлен и роздан делегатам и приглашенным пробный номер краеведческого журнала «Туган жир/Родной край» (№ 1.2017, главный редактор – Д. М. Исхаков, зам. главного редактора – А. А. Бурханов).

Важными событиями в жизни татарстанских и татарских краеведов в регионах РФ стала серия разнообразных мероприятий, среди которых особо отметим районные, областные и республиканские организационные(в том числе учредительные), а также отчетно-выборные собрания и конференции краеведов, региональные и всероссийские (в том числе с международным участием) тематические историко-краеведческие конференции, проведенные на базе сельских и городских школ, гимназий, техникумов и колледжей, районных домов культуры и искусств, краеведческих музеев и музеев-мемориалов под эгидой региональных властей, руководства музеев, обществ краеведов, академических институтов и вузов Татарстана и регионов РФ при поддержки Исполкома Всемирного конгресса, министерств и ведомств РТ.

Важнейшим событием в жизни краеведов республики должен стать Расширенный форум (съезд) краеведов РТ (с участием представителей татарских краеведческих объединений регионов РФ), который состоится в Казани 3–5 апреля 2018 года.

В целях подготовки названного форума и подведения основных итогов деятельности Общества краеведов РТ в 2016–2017 гг. и определения планов и перспектив работы в 2018 году (и на ближайшие годы) 26 января 2018 г. в конференц-зале Исполкома ВКТ состоялось расширенное заседание Совета Общества краеведов РТ с участием членов Совета Всетатарского общества краеведов, сотрудников Исполкома ВКТ и представителей СМИ РТ. В ходе заседания были рассмотрены вопросы, связанные с официальной регистрацией Устава Общества краеведов РТ и Устава Всетатарского общества краеведов (ответственный за эту работу – Р. Р. Гильмутдинов), а также с подготовкой первого номера за 2018 г. ежеквартального краеведческого журнала «Туган жир/Родной край» (ответственный – главный редактор Д. М. Исхаков).

В рамках заседания Совета Общества краеведов РТ состоялась презентация двух краеведческих трудов: фундаментальной коллективной книги «Сатыш – гасырлар аша. 1170–2017 еллар». Казань: Слово, 2017 – 665 с. (на тат. и русск. яз., основные авторы: – Ф. И. Габдрахманов, С. Г. Гильмиев и А. А. Бурханов) и авторской историко-краеведческой книги «Хуҗа Хәсән – минем гөмер бишегем. Хозесаново – колыбель моя». – Казань, 2017 – 696 с. (автор – В. В. Данилов). В презентации приняли участие и выступили авторы и составители книг, ученые, краеведы, специалисты, земляки из Сабинского и Кайбицкого районов РТ, журналисты и общественные деятели. Итоги презентации были широко освещены на сайте Исполкома ВКТ и в СМИ РТ.

Хотелось бы также отметить, что вопросы подготовки к проведению VII Всероссийского съезда предпринимателей татарских сел в г. Казани 1–3 марта 2018 года (докладчик – первый заместитель Председателя Исполкома ВКТ Д. Ф. Шакиров) и Форума татарских краеведов в г. Казани 3–5 апреля 2018 года(докладчик – первый заместитель Председателя Совета ВТОК, председатель Общества краеведов РТ А. А. Бурханов) были рассмотрены на заседании Президиума Милли Шура ВКТ под руководством Председателя Милли Шура ВКТ, заместителя Премьер-министра РТ В. Г. Шайхразиева. Члены Президиума Милли Шура ВКТ и участники заседания одобрили основные положения выступлений докладчиков и планы подготовки мероприятий. Итоги заседания широко освещены на сайте Исполкома ВКТ и в СМИ РТ.

* * *

В рамках подведения итогов нашей деятельности и предстоящего Форума краеведов, далее мы попытаемся подвести некоторые итоги деятельности в 2016–2017 гг. Общества краеведов РТ, являющегося ведущей и опорной организацией (наряду Обществом татарских краеведов РБ) в деятельности всего Всетатарского Общества краеведов.

I. ОРГАНИЗАЦИОННАЯ И МЕТОДИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.

Работа по организации деятельности как Совета ВТОК и Совета Общества краеведов РТ на начальном этапе во многом проходила стихийно и не без трудностей. Это было связано как с отсутствием опыта деятельности многих активистов, довольно случайным подбором членов Совета (в основном по регалиям и должностям), не сформулированностью интереса к поддержке краеведческого движения со стороны учредителей, а так и нахождением на стадии становления ранее организованных

краеведческих структур и организаций (делегаты на форумы в зачастую подбирались по рекомендациям местных властей, списки в ряде случаев были составлены на основе устаревших данных) на местном и региональном уровне. Важно также отметить, что в списки краеведов попали ученые, краеведы и общественные деятели (в основном авторы краеведческих книг, пенсионеры-краеведы (бывшие чиновники – ныне начинающие краеведы), учителя и музейные работники и др.) с большими амбициями и требованиями, но при этом не имеющих большого желания работать на общее благо. Кроме того, для реальной и практической деятельности отсутствовали научно-методические, а также и иные пособия, связанные с работой краеведов.

Также существовали и до сих пор существуют, немало проблем, связанных с допуском краеведов в фонды государственных и иных архивов. Вся наша работа в 2016–2017 гг. в основном проводилась на общественных началах и благодаря личной активности руководства и нескольких активистов Совета Общества краеведов РТ.

Нашу деятельность в основном реально поддерживали Исполком ВКТ (моральное поощрение, книги, транспорт), районные власти и спонсоры (финансирование издания книг и сборников статей, проведения экспедиций, конференций и др.).

С учетом названных проблем и недоработок, в 2017–2018 гг. мы начали более конкретную деятельность и проводим работу в ряде направлений нашей деятельности организационного и методического характера (с учетом Плана на 2018 год):

1. Подготовка и принятие основополагающих и методических документов по краеведению:

А) Подготовлены окончательные проекты Устава ВТОК и Устава Общества краеведов РТ (над проектами работали А. А. Бурханов, Д. М. Исхаков и другие активисты) для оформления официальной юридической регистрации (отв. – Р. Р. Гильмутдинов);

Б) Разработаны методические рекомендации для работы краеведов в архивах РТ и РФ (К. А. Аблязов, А. А. Бурханов), по составлению родословных-шеджере (А. А. Бурханов), а также методическое руководство по сбору данных о воинах-интернационалистах, выполнивших воинский долг в Афганистане (в связи с подготовкой энциклопедических книг в рамках 30-летия вывода ОКСВ из Афганистана) (А. А. Бурханов и Р. М. Валеев).

2. Проведена работа по уточнению и дополнению Списка активистов-краеведов из городов и районов РТ и регионов РФ (работа с местными властями и краеведческими объединениями в регионах и на ме-

стах, персональная работа с краеведами – авторами книг и участниками конференций).

3. Организационная работа с регионами по совершенствованию деятельности действовавших и созданию новых региональных и местных краеведческих структур (районные, городские, сельские, клубы и общества).

4. Совместная деятельность Совета Общества краеведов РТ с Исполкомом ВКТ, с академическими научно-исследовательскими институтами, вузами, колледжами, техникумами, школами, гимназиями, музеями и общественными организациями по основным формам и направлениям историко-краеведческой деятельности, изучению истории населенных пунктов и воспитанию молодежи в духе любви к родному краю.

5. Научно-методическая работа по оформлению экспозиций и тематических выставок в районных и городских краеведческих музеев и школьных уголков по истории родного края. В частности, оказана конкретная и реальная помощь в изучении имеющихся и пополнении новыми археологическими экспонатами и историческими материалами при открытии новых зданий краеведческих музеев в райцентрах с. Муслюмово, г. Азнакаево, г. Зеленодольска, с. Базарные Матаки, с. Сарманово, с. Байряка Ютазинского района, с. Сатышево Сабинского района РТ и др.

6. Участие в мероприятиях республиканского и всероссийского масштаба, проводимых ВКТ, государственными структурами и общественными организациями РТ и других субъектов РФ.

7. Важен факт того, что Исполкомом ВКТ выделено помещение под офис Общества краеведов РТ и редакции журнала «Туган җир/Родной край». Однако, остается вопрос обеспечения офиса оргтехникой и другим оборудованием. На работу в Исполком ВКТ в качестве референта по краеведению принят Р. Р. Гильмутдинов и выполняет работу ответственного секретаря журнала сотрудник Исполкома ВКТ М. Х. Сагидуллина. Было бы целесообразно усилить работу Общества путем принятия в штат еще по меньшей мере трех технических сотрудников для подготовки журнала и оформления текущей деловой документации.

Считаю важным и актуальным инициирование со стороны Общества краеведов РТ совместно с Исполкомом ВКТ, Ассоциацией татарских сельских предпринимателей и академическими институтами вопроса о создании специального Фонда для поддержки деятельности краеведов (прежде всего – по изданию краеведческих книг) и принятии (затем и выполнении) Государственной программы РТ по написанию истории татарских населенных пунктов регионов РФ и всех сел и деревень РТ с участием академических институтов.

Необходима также подготовка и принятие долгосрочной программы деятельности Общества краеведов (2019–2024 гг.).

Уже в ближайшее время целесообразно провести работу по разработке и принятию атрибутов Общества краеведов (флаг, эмблема, бланк, печать и др.), а также удостоверения членов нашей организации.

II. НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА.

В 2016–2017 гг. работа по направлению деятельности краеведческих объединений совместно с ведущими учеными-исследователями региональной истории и при поддержке органов власти на местах проводилась достаточно активно. Это следующие направления:

1. Организация Всероссийских (в том числе с международным участием) и региональных научно-практических, историко-краеведческих конференций в районах Татарстана.

Эти конференции велись в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР, различных юбилеев районов и населенных пунктов.

Так, в частности, проведены конференции по истории регионов в г. Азнакаево, с. Черемшан, г. Чистополь, пгт. Балтаси, с. Байряка Ютазинского района, пгт. Карабаш Бугульминского района, пгт. Базарные Матаки Алькеевского района, пгт. Высокая Гора, с. Сарабикулово Лениногорского района, г. Лениногорске, с. Тат.-Майна Аксубаевского района, пгт. Камское Устье, г. Кукморе, с. Атряси Тетюшского района, с. Мочалей (Мунчали) Дрожжановского района РТ и др.

Остановимся на характеристике некоторых научных мероприятий.

23–24 мая 2017 года в г. Азнакаево состоялась Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в Восточном Татарстане. Проблемы изучения, сохранения и возрождения исчезнувших и исторических сел», посвященная 30-летию города Азнакаево и 25-летию Азнакаевского краеведческого музея, проводимого в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР, Года экологии и общественных пространств в РТ и Года экологии в РФ, организованной по инициативе руководства Азнакаевского муниципального района и научной и краеведческой общественности Республики Татарстан.

В программу конференции были включены доклады ученых и специалистов Турции и Туркменистана, городов и регионов РФ: Республики Татарстан, Республики Башкортостан, Республики Крым, Ростовской, Челябинской, Курганской, Саратовской, Оренбургской и Самарской областей, Москвы, вузов, научных и академических центров и музеев города

Казани, а также активистов историко-краеведческого движения, музейных работников, учителей колледжей, школ и гимназий Азнакаевского, Альметьевского, Алькеевского, Бугульминского, Бавлинского, Лениногорского, Мамадышского, Муслюмовского, Мензелинского, Сабинского, Сармановского, Тюлячинского, Чистопольского и других районов РТ и г. Казани.

В ходе подготовки и проведения конференции было заявлено 89 выступлений, заслушано и обсуждено в рамках пленарного и 4 секционных заседаний 69 докладов и сообщений, посвященных проблемам истории и культуры, развития населенных пунктов, вопросов изучения и возрождения исчезнувших и старинных сел и деревень, а также музейно-краеведческой работы и преподавания учебных дисциплин в учебных заведениях Татарстана и Волго-Уральского региона. В целом в работе конференции вместе с докладчиками и приглашенными приняли участие около 300 человек.

В рамках подготовки и проведения конференции были изданы: сборник статей [«Человек и природа в Восточном Татарстане. 2017. 254 с.], в котором опубликованы статьи и тезисы 66 участников и авторская монография А. А. Бурханов [А. А. Бурханов., 2017. 144 с.], а также был издан специальный материал в журнале «Безнең Мирас».

Названная конференция стала важным событием в научной и музейно-краеведческой жизни Татарстана.

Необходимо отметить, что такой масштабный форум в Азнакаево уже проводится не первый раз, в частности, 22–23 мая 2014 года была проведена Первая международная научно-практическая конференция «Человек и природа в Восточном Татарстане. Азнакаевский регион: проблемы истории и культуры» [Бурханов, 2017, с. 25–27].

8 декабря 2017 г. в селе Сарабикулово, на базе Сарабикуловской СОШ Лениногорского района РТ, состоялась Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Человек и природа в Лениногорском районе и Юго-Восточном Татарстане. Село Сарабикулово и Шешминско-Черемшанское междуречье: проблемы истории и культуры (Вторые Сарабикуловские историко-краеведческие чтения)». Конференция проводилась в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР, празднования 25-летия Конституции Республики Татарстан и проведения Года экологии и общественных пространств в РТ и Года экологии в РФ.

Основные организаторы форума – Сарабикуловская школа и Управление Образования Лениногорского района РТ, Отдел истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ и Об-

щество краеведов РТ при содействии Исполкома ВКТ и Министерства образования и науки РТ.

В программу конференции были включены 50 выступлений, которые заслушаны в рамках пленарного и двух секционных заседаний (38 докладов и сообщений). В работе форума приняли участие 132 человека – ученые и специалисты, краеведы, музейные работники, учителя и общественные деятели из городов и районов Татарстана (из гг. Казани, Альметьевска, Азнакаево, Чистополя и Лениногорска, Сабинского, Чистопольского, Бугульминского и Черемшанского районов), Башкортостана, Самарской области, Туркменистана и Таджикистана.

Доклады были посвящены проблемам истории и культуры, развития населенных пунктов, вопросам изучения исторических поселений, а также музейно-краеведческой работе и преподаваниию учебных дисциплин в учебных заведениях РТ и сопредельных регионов.

В ходе работы конференции силами самодеятельных коллективов учащихся и учителей Сарабикуловской школы и активистов Лениногорского районного отделения Общества татарских женщин «Ак калфак» был дан праздничный концерт. С приветствиями к участникам конференции выступили зам. Главы Лениногорского района РТ Г. М. Рафикова, вице-президент АН РТ В. В. Хоменко, заместитель начальника Управления образования Лениногорского района РТ Г. К. Урманова, зам. Главы Азнакаевского района РТ Н. М. Нагимов, руководитель Черемшанского отделения Всемирного конгресса татар Ш. Ф. Гатин и председатель Совета ветеранов г. Лениногорска и Лениногорского района РТ Н. И. Сайдашев.

На пленарном заседании с основным докладом выступил зав. Отделом Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, председатель Общества краеведов РТ А. А. Бурханов. С докладами и сообщениями на пленарном заседании выступили вице-президент АН РТ, профессор В. В. Хоменко, профессор Ф. Г. Ислаев, зав. Музеем-мемориалом Великой Отечественной войны НМ РТ М. В. Черепанов, руководитель Клуба краеведов «Туган як» (г. Альметьевск). З. Г. Хабипова, нумизмат О. В. Степанов, учителя истории из Сабинского района И. Ф. Сафин, Юлдузской школы Чистопольского района РТ, Сарабикуловской школы Лениногорского района РТ Ф. Х. Аскарова, научный сотрудник Музея нефти в пгт. Шугурово С. Ф. Хасанова, а также краеведы из г. Азнакаево М. М. Гарипов, из Камышлинского района Самарской области М. М. Хабиров, археолог из Альметьевска З. С. Рафикова.

В рамках заседаний двух секций (Секция 1 «Проблемы региональной истории Юго-Восточного Татарстана» и Секция 2 «Историко-краеведческая и музейная работа. Проблемы преподавания учебных дисциплин в

школе») участники и гости посетили Музей нефти в пгт. Шугурово Лениногорского района РТ.

По итогам работы конференции было принята резолюция и планируется издание сборника статей.

Отметим также, что ранее, еще 20 ноября 2015 года в с. Сарабикулово, на базе местной школы, уже проводилась Первая Всероссийская конференция «Человек и природа в Лениногорскогом районе и Юго-Восточном Татарстане. Село Сарабикулово и Шугурово-Шешминский регион: проблемы истории и культуры».

«Историко-культурное наследие Черемшанского района и Юго-Восточного Татарстана: изучение, сохранение и использование» – так называлась Первая региональная научно-практическая историко-краеведческая конференция, которая состоялась в райцентре Черемшан, на базе Черемшанской детской школы искусств и районного историко-краеведческого музея. Мероприятие было проведено 20 октября 2017 г. в рамках подготовки 100-летия Татарской АССР (1920–2020 гг.) и проведения Года экологии и общественных пространств в РТ и Года экологии в РФ.

Организаторы конференции: руководство и историко-краеведческий музей Черемшанского района, Отдел истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, Черемшанское отделение Исполкома Всемирного Конгресса татар и Общество краеведов РТ.

В работе конференции приняли участие более 160 человек: учителя истории, литературы и географии, работники культуры и библиотек, общественные деятели, краеведы из Черемшанского, Бугульминского, Альметьевского, Мензелинского и Лениногорского районов РТ, городов Нижнекамска, Альметьевска, Бугульмы, Лениногорска и Чистополя, а также ученые-историки и представители СМИ из г. Казани.

В рамках конференции была организована выставка археологических находок, выявленных Восточно-Татарстанским отрядом Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедицией (ЗКИАЭ) ИИ АН РТ и К(П)ФУ под руководством А. А. Бурханова на территории Черемшанского и сопредельных районах Юго-Востока Татарстана.

Работу конференции открыла зам. руководителя Исполкома Черемшанского муниципального района Р. Ш. Долгополова. В своем выступлении директор Черемшанского историко-краеведческого музея А. А. Закиров рассказал об истории, достижениях и направлениях деятельности музея.

Далее были заслужены и обсуждены 14 основных докладов и сообщений.

Доклад заведующего отделом Института истории им Ш. Марджани АН РТ, председателя Совета общества краеведов А. А. Бурханова был посвящен к некоторым вопросам изучения истории регионов и населенных пунктов Татарстана и задачам сохранения объектов историко-культурного наследия в Юго-восточном Татарстане в пределах Шешминско-Черемшанского историко-культурного междуречья. Доклад сопровождался презентацией большого числа фотоиллюстраций и находок, связанных с изучением археологических, эпиграфических, архитектурных, фортификационных и промышленных памятников Черемшанского и сопредельных районов. Напомним, что в 2017 году была подготовлена и издана новая монография «Древности Восточного Закамья», где авторы – А. А. Бурханов и И. Р. Нигаматзянов – опубликовали новые данные по памятникам 7 районов Юго-Восточного Татарстана, в том числе Черемшанского.

В докладе главного научного сотрудника ИИ АН РТ, д.и.н., академика РАЕН Д. М. Исхакова были подняты некоторые дискуссионные проблемы истории юго-восточных и восточных районов Татарстана и вопросы изучения истории татарских сел. Известный предприниматель, краевед и конезаводчик из Бугульминского и Лениногорского районов РТ Ф. М. Набиуллин рассказал об истории и перспективах коневодства у татар и поделился опытом разведения татарских коней в юго-восточном Татарстане. Местный краевед Я. Г. Шамсутдинов (с. Верхняя Каменка) поделился опытом работы в архивах и некоторых итогах по написанию истории населенных пунктов района. Заведующий Музеем-мемориалом Великой Отечественной войны Национального музея РТ М.В. Черепанов выступил с докладом о судьбах уроженцев сел Черемшанского района в годы войны и вручил в местный Музей – мемориальный центр и родственникам копии наградных листов, которые не успели получить герои-черемшанцы за свои подвиги.

Далее выступили и поделились опытом деятельности в направлении краеведческой работы директор Черемшанского Мемориального центра В. В. Захарова, директор школы с. Сарабикулово Лениногорского района С. А. Гатина, заместитель Председателя Совета ветеранов Лениногорского района Н. И. Сайдашев, краеведы Н. Т. Гильмутдинов (г. Лениногорск), Ф. А. Валиахметов (пгт. Карабаш Бугульминского района), С. К. Абдуллаев (г. Нижнекамск), И. Р. Нигаматзянов (г. Казань), В. Г. Миргалимов (с. Беркет-Ключ Черемшанского района), учителя А. А. Ганиева (Черемшанская СОШ № 1), Р. Г. Газимзянова (Лашманская СОШ) и библиотекарь З. И. Долгополова (с. Черемшан).

По итогам конференции была принята резолюция. Участниками принято решение о проведении в райцентре Черемшан новой, более масштабной историко-краеведческой конференции в 2018 году, издании научных книг по истории региона и сел, о проведении мероприятий по сохранению объектов природного назначения и историко-культурного наследия.

Участники конференции посетили исторические места Черемшанского района – остатки укреплений Черемшанской и Шешминской крепостей на Закамской засечной линии, а также ознакомились с экспозициями районного историко-краеведческого музея и Мемориального центра в райцентре Черемшан.

Участники конференции, активисты музейной работы и историко-краеведческого движения были награждены ценными подарками (книгами) и грамотами Всемирного конгресса татар, Общества краеведов РТ и Редакции «Книга памяти РТ».

18 марта 2017 года в с. Нижняя Татарская Майна Аксубаевского района РТ, на базе местной школы, прошла Зональная научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Проблемы изучения истории и культуры населенных пунктов Западного Закамья».

Организаторы – Нижнетатмайнинская школа, Администрация и Исполком Аксубаевского муниципального района РТ и отдел восточно-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ при участии Всетатарского общества краеведов, Всемирного конгресса татар и Института археологии им. А. Х. Халикова АН РТ. Конференция была проведена в рамках подготовки 100-летия Татарской АССР.

В работе конференции, в рамках пленарного и 6 секционных заседаний, были заслушаны 74 (из более 90 заявленных) докладов и сообщений, посвященных проблемам древней, средневековой, новой и новейшей истории Закамья, объектам историко-культурного наследия и истории населенных пунктов, а также вопросам историко-краеведческой и музейной работы, преподаванию истории в школе.

В работе конференции приняли участие ученые, преподаватели и специалисты из научных центров и вузов, учителя и краеведы, музейные работники, общественные деятели и ученые из США и Казахстана, городов Казани, Болгар, Нурлата и Чистополя, из Аксубаевского, Алексеевского, Алькеевского, Новошешминского, Нурлатского, Спасского, Черемшанского и Чистопольского районов РТ, а также представители ветеранских и общественных организаций, СМИ, студенты вузов и учащиеся школ.

В рамках конференции на базе Нижнетатмайнинской СОШ был организован праздник «Навруз-2017», выставки экспонатов и материалов по археологии и истории региона, а также краеведческих книг.

Работу открыл глава Аксубаевского района К. К. Гилманов, затем выступили зав. Отделом истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ А. А. Бурханов, зав. кафедрой тюркологии Евразийского университета (г. Астана, Казахстан), профессор Висконского университета (США) Юлай Шамилы-углы, председатель Закамского регионального Отделения Общероссийской общественной организации «Союз краеведов России» В. Ф. Колесников.

Далее с докладами выступили д.и.н. Д. М. Исхаков, д.и.н. Ф. Ш. Хузин, к.и.н. Ф. А. Байрамова, к.и.н. Д. Г. Мухаметшин, к.и.н. Н. Г. Набиуллин, аспирант ИИ АН РТ М. М. Акчурин, директор Нижнетатмайнинской СОШ к.и.н. Р. Г. Насыров (отв. организатор конференции) и др.

Накануне конференции был издан сборник материалов конференции «Кама артъягы туган як тарихын өйрәнү» [Краеведение в Закамском регионе», Казань, 2017. 256 с.], в котором опубликованы 39 статей.

По итогам конференции было принята резолюция. Зональная научно-практическая конференция в Аксубаевском районе была проведена 18 марта 2017 г. в рамках подготовки и проведения I Всероссийского съезда татарских краеведов, который прошел в г. Казани 24–25 марта 2017 года.

Важными событиями в жизни татарских краеведов и общественности Татарстана и сопредельных регионов Поволжья стали традиционные Атрясские чтения. Так, в с. Большие Атрясы Тетюшского района РТ в мае 2016 и 2017 гг. были проведены V и VI-е Атрясские чтения.

Уже более 10 лет в селе Большие Атрясы проводятся массовые народные поминания наших средневековых предков – жителей булгаро-золотоордынского города. Посетители приходят на кладбище XIII–XV вв., где сохранились остатки около двух десятков эпитафий 1244, 1302, 1349 гг. и др. Известно, что в конце XIX – нач. XX вв. на этом месте было зафиксировано более 60 намогильных плит с эпитафиями золотоордынского времени.

В настоящее время создан Региональный фонд возрождения древнего города «Шунгаты». Планируются мероприятия по изучению, сохранению и использованию объектов историко-культурного наследия и природных объектов.

Напомним, что в 2003 гг. руководитель Предволжского отряда ИИ АН РТ и ТГГИ А. А. Бурханов проводил археологические исследования в Тетюшском районе. В ходе этих исследований на территории города

Тетюши были выявлены материалы эпохи раннего средневековья и могильник периода Золотой Орды. Также были проведены раскопки на территории средневекового города Ошель, где были выявлены материалы эпохи Волжской Болгарии. Были проведены детальные обследования территории болгаро-золотоордынского города «Тысячедомный Шунгат», а также изучены золотоордынские эпиграфические материалы на средневековом кладбище села Большие Атрясы и в районе разрушенной церкви с. Ямбухтино. По итогам работ в 2001-2003 гг. в Тетюшском, Зеленодольском и Апастовском районе была издана монография «Древности Предволжья» [Бурханов, 2003]. В этой книге были даны подробные данные о нумизматических и эпиграфических материалах из средневекового города «Тысячедомный Шунгат», расположенного около сел Большие и Малые Атрясы.

В работе V и VI Атряских чтений участвовали известные ученые вузов и АН РТ, общественные и религиозные деятели, представители Минобразования и науки РТ, руководство и жители Тетюшского района и с. Атрясы, гости из Казани, Буинска и предволжских районов РТ.

В ходе мероприятий состоялись выступления артистов из г. Казани, прозвучали произведения народного и исторического жанра. По завершению чтений в с. Малые Атрясы начался праздник Сабантуй.

Ежегодно, в августе месяце, в селе Мочалей (Мунчали) Дрожжановского района РТ, в рамках «Дней села» («Авыл бәйрәме»), проводятся Межрегиональные Мунчалинские чтения (Мунчәле укулары). В августе 2016 и 2017 гг. были проведены очередные V и VI Мунчалинские чтения. Мероприятия проводятся по инициативе главы сельского поселения с. Мочалей (Мунчали) И. Р. Измайлова и уроженца этого села И. И. Халитова при поддержке руководства Дрожжановского района РТ, Исполкома Всемирного Конгресса татар и Казанского отделения ВКТ, при участии Духовного управления мусульман РТ и Союза писателей РТ. В работе этого научного и общественного мероприятия принимают участие известные ученые институтов АН РТ, преподаватели и студенты вузов г. Казани, известные татарские писатели и артисты, представители СМИ, краеведы, духовные и общественные деятели Республики Татарстан, Чувашии и Ульяновской области, а также жители и учащиеся школ с. Мочалей (Мунчали) и других населенных пунктов Дрожжановского района РТ. Целью проведения Мунчалинских чтений является сохранение национальных обычаев и традиций, изучение истории развития мусульманских объединений РТ, сохранение и развитие татарских населенных пунктов.

Следует отметить, что ежегодно в райцентре Кукмор, на базе многопрофильного лицея № 2 им. А. М. Булатова, в апреле проходят Утямышев-

ские чтения, в рамках которого проводится республиканская школьная конференция «Мое Я в Большой науке». Конференция проводится среди учащихся 8–11 классов общеобразовательных школ по семи секциям: «Экология и география», «Физика, астрономия, космонавтика», «Краеведение», «Техническое творчество», «Физическая культура и здоровый образ жизни», «Декоративно-прикладное творчество», «Экологический и ландшафтный дизайн». Проведение мероприятия связано с династией Утямышевых, уроженцев с. Маскара, предки которых были просветителями, религиозными деятелями и меценатами. Так, в ходе мероприятий 23 апреля 2016 года в с. Маскара Кукморского района состоялось открытие Музея-мемориала династии Утямышевых, приуроченное к 90-летию выдающегося ученого и конструктора, потомка знаменитой фамилии – полковника-инженера Р.И. Утямышева. В мероприятиях приняли участие предводитель Московского меджлиса татарских мурз – дворянского собрания, Ученый секретарь Отделения и член Президиума РАЕН, академик РАЕН и ЕАЕНИ И.Р. Утямышев (инициатор мероприятий и сын Р.И. Утямышева), ученые из Москвы и Казани.

Музей находится в здании коррекционной школы села Маскара, которое когда-то было фамильным домом Утямышевых. В музее представлены археологические и этнографические материалы с территории старинного села Маскара, а также уникальные фотографии, связанные с историей селения, его мечетей и медресе, построенных в 1791 году купцом Габдуллой Утямышевым.

Ежегодно летом в Актаныше проходит Межрегиональный форум по проектному управлению «Форум интеллектуального творчества молодежи «Агыйдел». Цель форума – объединить татарскую молодежь в возрасте от 14 до 17 лет, увлекающуюся интеллектуальным творчеством и проектной деятельностью, создать креативное пространство для обучения новейшим технологиям проектного управления, обмена опытом и идеями в сфере современных интеллектуальных технологий. Форум организован по инициативе администрации Актанышского муниципального района и Министерства образования и науки РТ, при поддержке Президента РТ Р.Н. Минниханова в рамках республиканской программы по развитию и поддержке человеческого капитала.

В качестве спикеров и тренеров программы «Агыйдел» тут участвуют известные ученые, преподаватели, краеведы, общественные деятели и известные управленцы. 12–13 июля 2016 г. форум в качестве спикеров посетили профессор кафедры общей физики КФУ, доктор физико-математических наук А.И. Фишман, заведующий Отделом Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, председатель Общества краеведов РТ

А. А. Бурханов и главный научный сотрудник ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, доктор филологических наук З. З. Рамиев.

Молодежный лагерь «Агыйдел» в Актаныше на базе гуманитарной гимназии-интерната для одаренных детей принимает у себя участников форума. В 2016 году организаторы форума получили более 560 заявок на участие, из них 484 из районов и городов Татарстана и 77 из субъектов РФ.

Всего было отобрано 90 школьников и студентов ССУЗов РТ и 50 из регионов РФ (республик Башкортостана, Марий-Эл, Удмуртии и Карелии, Пермского края, Московской области и г. Москвы, Оренбургской, Самарской, Свердловской, Челябинской и Тюменской областей). В состав спикеров вошли 20 специалистов из Совета Европы, 20 сотрудников Оргкомитета и 30 ученых и специалистов в различных областях.

16 февраля 2018 г. в г. Сасово Рязанской области проходил информационно-просветительский форум «Духовное наследие сасовских (ценских) татар», в работе которого приняли участие ученые-краеведы из г. Казани д.и.н. Д. М. Исхаков и аспирант М. М. Акчурин, выступившие там с интересными докладами.

2. Проведение Всероссийских (с международным участием) конференций «Проблемы истории и культуры Татарстана и народов Волго-Уральского региона» и других историко-краеведческих конференций и круглых столов в Казани.

Традиционно с 1997 года, на базе вузов г. Казани (КГУ, ТГГИ и ТГГПУ), а с 2012 года на базе Казанского педагогического колледжа проводятся историко-краеведческие конференции по проблемам истории и культуры Татарстана и народов Волго-Уральского региона.

Так, 3 декабря 2015 года в Казани, на базе Казанского педагогического колледжа, прошла Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая (с международным участием) конференция «Проблемы истории и культуры Волго-Уральского региона», посвященная 95-летию образования Татарской АССР и 25-летию Республики Татарстан. Она была организована в рамках Года литературы в Российской Федерации. В пленарном и 6 секционных заседаниях были заслушаны 86 докладов и сообщений.

Организаторы конференции – Казанский педагогический колледж, Общество краеведов РТ, Отдел истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ и Министерство образования и науки РТ при участии Исполкома Всемирного конгресса татар.

В ходе подготовке конференции были заявлены 109 выступлений, а в ходе пленарного и 6 секционных заседаний были заслушаны и обсуж-

дены 86 докладов и сообщений, посвященных к различным вопросам историко-культурного развития Татарстана и Волго-Уральского региона с древнейших времен до современности, истории государственности Татарстана, татарского и других народов Евразии, проблемам историко-культурных связей, традиций и обычаев народов Волго-Уралья и Евразии, истории населенных пунктов и промышленных предприятий, жизни и деятельности выдающихся личностей, а также вопросам историко-краеведческой и музейной работе в регионах Татарстана и преподавания гуманитарных дисциплин в школе.

В работе конференции проходила деятельность секции молодых ученых-студентов и учащихся школ и гимназий, которые реально показали первые шаги и добились успехов в изучении региональной истории и в краеведческих исследованиях.

В программу конференции были включены доклады и сообщения и в ее работе активное участие приняли ученые и специалисты из вузов и научных центров, учителя истории, географии, литературы и языков, краеведы, музейные работники, ветераны войны и труда, общественные деятели из зарубежных стран, городов и регионов Российской Федерации и Республики Татарстан, в частности из Афганистана, Туркменистана, Кыргызстана, Республики Башкортостан, Республики Марий-Эл, Республики Горный Алтай, Москвы и Магнитогорска, Казани, Набережных Челнов, Альметьевска, Азнакаево, Менделеевска, Алексеевского, Бугульминского, Кукморского, Лениногорского, Менделееевского, Пестречинского, Тукаевского, Сабинского, Сармановского, Тюлячинского, Чистопольского и Ютазинского районов РТ, а также представители средств массовой информации, студенты вузов и учащиеся Казанского педагогического колледжа (КПК) и других колледжей, школ и гимназий.

К началу конференции при поддержке руководства КПК был подготовлен и издан в печати сборник научных статей [Проблемы региональной истории и музейно-краеведческая работа в Татарстане, 2017]. В книгу вошли статьи 59 авторов, участников предыдущих региональных конференций, проведенных с 2012 по 2015 годы.

Работу конференции открыл сопредседатель Оргкомитета – директор КПК, кандидат педагогических наук, заслуженный учитель РТ А. Г. Залялова.

Сопредседатель и ответственный организатор конференции- председатель Общества краеведов РТ, зав. Отделом Института истории им. Ш. Марджани А. А. Бурханов поблагодарил Оргкомитет и участников конференции. В своем выступлении он рассказал о некоторых итогах и перспективах изучения и сохранения историко-археологических, эпигра-

фических и архитектурно-промышленных объектов истории населенных пунктов Татарстана и татарского мира.

Доктор исторических наук Д. М. Исхаков рассказал об истории государственности татарского народа в историческом развитии. Р. Б. Хаплехамитов, к.и.н., подробно остановился на истории создания и развития Татарской АССР и Республики Татарстан. Профессор К(П)ФУ Х. Ю. Миннегулов ознакомил слушателей с ролью тюрко-татарской литературы в развитии культуры тюрко-мусульманских народов Евразии. Учитель истории Юлбатской СОШ Сабинского района РТ И. Ф. Сафин познакомил со своим опытом преподавания истории в школе и презентовал свою новую книгу «Юлбатым-Ямбулатым». Полковник, доцент В. П. Панин, рассказал о важности воспитания молодежи на примере героизма предков татарского и других народов нашего региона.

В рамках конференции работали 6 секций: секция I. Проблемы истории и культуры Татарстана и Волго-Уральского региона; секция II. Историко-культурные связи, традиции и обычаи народов Волго-Уральского региона и Евразии; секция III. История населенных пунктов и промышленных предприятий; секция IV. Жизнь и деятельность выдающихся деятелей; секция V. Историко-краеведческая и музейная работа в регионах Татарстана и вопросы преподавания гуманитарных дисциплин в школе и секция VI. Первые шаги молодых ученых в изучении региональной истории.

В конце пленарного заседания были вручены почетные грамоты и благодарности, сертификаты и книги от имени руководства Института истории им. Ш. Марджани, Исполкома Всемирного конгресса татар и Оргкомитета конференции участникам конференции – активистам историко-краеведческой и музейной работы.

По итогам работы конференции было принята резолюция.

8 декабря 2016 года на базе Казанского педагогического колледжа прошла традиционная X-я Всероссийская (с международным участием) научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Проблемы истории и культуры Татарстана и народов Волго-Уральского региона».

Конференция была посвящена теме «История учебных заведений и научных центров Татарстана и Волго-Уральского региона». Инициаторами проведения мероприятия выступили руководство КПК совместно с Обществом краеведов РТ и Отделом истории татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. В конференции приняли участие известные ученые, краеведы, общественные деятели, студенты и учащиеся.

Научный форум проводился в рамках 100-летия образования ТАССР (1920–2020 гг.) и был посвящен 140-летию Казанского педагогического колледжа и 20-летию Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, а также Году водоохранных объектов в РТ и Году кино в РФ.

Цель конференции – объединение ученых, учителей-педагогов, краеведов, музейных работников, общественных деятелей, ветеранов войны, труда и вооруженных сил, студентов вузов и учащихся школ, лицеев и колледжей г. Казани, регионов Республики Татарстан и сопредельных территорий Поволжья и Урала в деятельности изучения истории и культуры, научных и художественных ценностей, системы образования и историко-краеведческих исследований в воспитании молодого поколения в духе патриотизма, интернационализма и высокой нравственности.

Всего в программе конференции были заявлены 109 выступлений. В рамках пленарного и секционных заседаний было заслушано и обсуждено 67 докладов и сообщений, посвященных проблемам древней, средневековой, новой и новейшей истории Татарстана, татарского и других народов Волго-Уралья и Евразии, вопросам историко-культурных связей, традиций и обычаев народов Волго-Уральского региона и Евразии, изучения истории населенных пунктов и промышленных предприятий Татарстана и татарского мира, роли выдающихся деятелей в истории и культуре региона и Евразии, истории учебных заведений и научных центров, а также вопросам историко-краеведческой и музейной работы, преподавания гуманитарных дисциплин в учебных заведениях Татарстана и Российской Федерации.

К началу конференции был издан сборник статей [Проблемы региональной истории и музейно-краеведческая работа, 2017]. В сборник вошли около 70 статей и материалов участников конференции из Казахстана, Туркменистана, Таджикистана, городов: Иркутска, Москвы, Пензы, Уфы, Казани, Набережных Челнов, Бугульмы, а также районов РТ: Азнакаевского, Алькеевского, Высокогорского, Рыбно-Слободского и Чистопольского.

15 сентября 2016 года на базе Российского исламского университета состаялась конференция, посвященная проблемам изучения и сохранения татаро-мусульманских эпитафий, приуроченная памяти В. Якупова. В ее работе приняли участие ученые-историки и филологи, краеведы, преподаватели вузов, религиозные и общественные деятели.

Работу конференции открыл Ректор РИИ и КИУ, профессор Р. М. Мухаметшин, который напомнил участникам и гостям важную роль В. Якупова в деле возрождения ислама в Татарстане.

Известный ученый-эпиграфист, д.фил.наук М.И.Ахметзянов рассказал о своем опыте изучения эпитафий на старинных сельских кладбищах регионов РТ. Напомним, что ученый является автором более десятка научных монографий по татаро-мусульманской эпиграфики. Зав. Отделом Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, заслуженный деятель науки РТ А.А.Бурханов выступил с научным докладом по теме «Значение археологических и эпиграфических памятников в изучении региональной истории Татарстана и татарского мира». В частности, он в своем выступлении подчеркнул важность комплексного изучения археологических, эпиграфических и письменных источников в изучении истории регионов и селений. В докладе было отмечено важность изучения намогильных эпитафий в сельских кладбищах как исторического источника, дана краткая характеристика развития эпиграфических исследований в Волго-Уральском регионе, отмечен ареал распространения татаро-мусульманских эпитафий, а также докладчик выдвинул важные предложения по дальнейшему изучению, сохранению, благоустройству и использованию эпитафий в старинных кладбищах. Доклад сопровождался с большой фотопрезентацией из личной коллекции, накопленной в ходе изучения археологических и эпиграфических памятников.

По просьбе участников, А.А.Бурханов продемонстрировал фотоматериалы и рассказал об объектах Кабанского городища – «Архиерейской дачи» в Приволжском районе г.Казани, где он проводил в 1997г. археологические раскопки.

Преподаватель медресе имени 1000-летия принятия Ислама, профессор КГУКИ, д.ист.наук Н.И.Таиров, рассказал о старинных кладбищах, где захоронены фабриканты и меценаты Акчурины. Кандидат филологических наук А.М.Гайнутдинов посвятил тему доклада эпиграфическим памятникам Арского региона. В частности, автор рассказал об истории изучения эпитафий в регионе, о количестве и качестве сохранившихся намогильных плит в сельских кладбищах, об их стилях и методах изготовления. Кроме того, автор подробно рассказал об основных итогах эпиграфической экспедиции ИИ АН РТ, проводившей исследования с 2014года в рамках проекта по изучению истории населенных пунктов.

По итогам конференции принята резолюция.

27октября 2017года в Институте татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ с участием руководства Общества краеведов РТ и ВТОК состоялся Всероссийский круглый стол «Татарская деревня на местах компактного проживания татар в Среднем Поволжье: история и современность». В его работе приняли участие около 60 человек: ученые, кра-

еведы и общественные деятели из Татарстана, Башкортостана, Самарской и Ульяновской областей.

Выступления участников и материалы конференции были освещены в СМИ РТ, в журнале «Безнең Мирас» будут опубликованы в книге «Татарская деревня в местах компактного проживания татар в Среднем Поволжье» [Безнең Мирас, 2018. с. 4–8; Татарская деревня…, 2017].

13 мая 2016 года в редакции журнала «Безнең Мирас» был проведен Круглый стол на тему «Некоторые итоги и проблемы и перспективы изучения истории сел и регионов Татарстана и татарского мира» (по материалам археологических и эпиграфических исследований, изучения архивных данных и музейных коллекций)». Он был проведен по инициативе редакции журнала, Совета Общества краеведов РТ и Отдела татаро-булгарской цивилизации Института истории им. Ш. Марджани АН РТ. Работу Круглого стола вел заместитель главного редактора журнала «Безнең Мирас» Марат Закиров. Основными докладчиками стали А. А. Бурханов и Д. М. Исхаков.

При обсуждении поставленных для обсуждения тем выступили профессор К(П)ФУ Рамзи Валеев, научный сотрудник Национального музея РТ, член Совета Общества краеведов РТ Флюра Даминова, научный сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ Рустем Аминов, редактор радио ГТРК «Татарстан» Насим Акмал, заслуженный учитель РТ, учитель истории Юлбатской ООШ Сабинского района РТ Ильдар Сафин, депутат районного Совета, директор Баландышской СОШ Тюлячинского района Юсуп Хузин, редактор отдела истории журнала «Безнең мирас» Ленар Губайдуллин и офицер запаса Вазых Нуриев.

Материалы круглого стола опубликованы в журнале «Безнең Мирас».

Отметим также, что 6 апреля 2017 г. в редакции журнала «Безнең Мирас» прошел круглый стол на тему «История исчезнувших и исчезающих сел Татарстана и татарского мира. Проблемы изучения, сохранения и возрождения». В работе круглого стола приняли участие ученые Института истории им. Ш. Марджани АН РТ – Р. Р. Аминов, А. А. Бурханов, Д. М. Исхаков и Э. К. Салахова, председатель комитета по культуре, науке, образованию и национальным вопросам Госсовета Татарстана – Р. И. Валеев, заведующий центром энциклопедистки ИТЭиР Р. В. Шайдуллин, народный писатель Республики Алтай – Бронтой Бедюров, краеведы из Бугульминского района: Ф. А. Валиахметов, Ф. М. Набиуллин, Р. Хасанов, заместитель главы Азнакаевского района Н. М. Нагимов, заведующий музеем-мемориалом Великой Отечественной войны М. В. Черепанов, краевед Т. Габдрахманов. Ответственными организаторами круглого стола выступили Альберт Бурханов и Лябиб Лерон.

А. А. Бурханов прокомментировал основные причины исчезновения татарских сел (миграция, постройка ГЭС, пожары, наводнения и т.д. и заметил, что проведение жыенов входит сегодня в традицию (Искер, Атрясы, Чатыр-тау). Р. И. Валеев отметил, что рано или поздно, когда-нибудь, людям надоест жить в городе и они вернутся в деревню. Для татар очень важно сохранить деревни, для этого необходимы школа, клуб, медпункт, магазин. Если не будет работы, то народ в деревне не останется, отметил депутат Госсовета РТ.

М. В. Черепанов, выступая на круглом столе, верно подметил, что в связи с исчезновением деревень документы, семейные архивы, музейные предметы по деревням теряются. И они не передаются в местные музеи. Лябиб Лерон обратил внимание на то, что в Татарстане наряду с исчезнувшими в разное время из-за разных причин селами, на сегодняшний день требует внимания, и проблема исчезающих сел и подчеркнул, что количество исчезнувших деревень достигло 1300–1400. Д. М. Исхаков высказал мнение что необходимо поднять традицию проведения жыенов, что будет способствовать сохранению деревни и сплачиванию народа, а также отметил, что в татарских деревнях осталось лишь ¼ населения, из них половина пенсионеры, а через 10–15 лет в связи с низкой рождаемостью эта цифра станет еще меньше. Э. К. Салахова определила экологический фактор в исчезновении деревень в частности, кладбища, оставшиеся под водохранилищами и никто не брал в расчет, а сегодня эту воду пьют жители Набережных Челнов и Нижнекамска. Бронтой Бедюров предложил решать проблему сохранения татарских сел путем развития коневодства. С похожей идеей выступил Фарит Набиуллин, который рекомендовал проводить летом праздник кумыса и конные скачки весной наподобие мероприятий, организуемых в Бугульминском районе. Р. В. Шайдуллин отметил, что сегодня на пороге исчезновения стоит еще порядка 300 деревень. Это деревни с населением около десятка человек. Назят Нагимов сообщил, что в Азнакаево вышла книга о памяти 36 исчезнувших сел. Р. Р. Аминов отметил, что в наше время дайверами проводится работа по установлению стелл на месте мечетей и церквей в деревнях исчезнувших после строительства Куйбышевского водохранилища и что после Великой Отечественной войны население поселений татар-казаков Оренбургского казачьего войска (Ново-Аблязовский, Верхне-Зубочистенский, Ново-Зубочистенский) современной Челябинской области было переселено в русские поселения. В заключении работы круглого стола краевед Тахир Габдрахманов выступил с предложением проводить в каждой деревне праздник «шеджере», по его мнению, это вызвало бы интерес у населения к своим корням и родословным.

25 января 2018 года в газете «Казанское время» вышла пространная статья «Нужна ли современному обществу деревня», подготовленная журналистом О. Иванычевой. Данную публикацию сразу же перепечатали ряд интернет-изданий РТ и РФ. В этой публикации были отражены основные моменты Круглого стола «Татарское село: прошлое, настоящее и будущее», которое было проведено 3 ноября 2017 года по инициативе председателя Совета Общества краеведов РТ А. А. Бурханова и главного редактора газеты «Казанское время» В. Якуповой. В ходе Круглого стола, работу которого вела В. Якупова приняли участие А. А. Бурханов, Д. М. Исхаков, Ф. Г. Ислаев, Р. Б. Хаплехамитов, краевед-журналист Ф. А. Валиахметов (пгт. Карабаш), заслуженный экономист В. В. Данилов и метролог Т. Т. Нигаматзянов. Обсуждались различные вопросы изучения, сохранения и развития сел и деревень и роль краеведов в этом деле [Казанские ведомости, 25.01.2018].

3. Всероссийские и региональные научно-практические конференции, посвященные истории Великой Отечественной войны и истории Татарстана в советский период.

Конференции по названной тематике проводятся с 2011 года на базе Государственного Совета РТ и Казанского педагогического колледжа, а них активное участие, в том числе организационное, принимает руководство Общества краеведов РТ.

Остановимся к характеристике некоторых проведенных мероприятий. 27 апреля в 2016 года в Госсовете РТ состоялась Региональная научно-практическая конференция «Эта наша история: свершения и победы», посвященная 130-летию со дня рождения великого сына татарского народа Габдуллы Тукая (1886–1813), 110-летию со дня рождения татарского поэта-фронтовика, Героя Советского Союза Мусы Джалиля (1906–1944) и 55-летия полета в космос первого человека, Героя Советского Союза Юрия Гагарина (1934–1968). Конференция была проведена в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР. В работе конференции приняли участие 138 человек: ученые, учителя, педагоги, краеведы, музейные работники, общественные деятели, ветераны войны, труда и вооруженных сил, а также студенты вузов, учащиеся школ, гимназий, лицеев и колледжей городов Казани, Йошкар-Олы, Самары, районов и других городов Татарстана, а также представители Туркменистана и Афганистана. В работе конференции приняли участие в качестве почетных гостей Герой Советского Союза Б. К. Кузнецов, Герой Социалистического Труда, председатель Общественной организации «Герои Татарстана» И. И. Мостюков, участник сражений за Берлин и Прагу (1945 г.), писатель и журналист А. М. Малов. В ходе конференции было заслушано 20 докла-

дов по 4 блокам: 1) Образование СССР и Татарской АССР – важнейшие события XX века и жизни народов Волго-Уральского региона и Евразии; 2) Вклад Татарстана в Победу Великой Отечественной войне. Подвиг Мусы Джалиля и его соратников – важнейший показатель героизма и мужества советских людей и гордости татарского народа; 3) Подвиг Ю.А. Гагарина – героизм планетарного значения на века; 4) Изучение истории Татарстана советского периода в школьных и вузовских учебных курсах и в воспитании молодежи в духе патриотизма и интернационализма. Музейно-краеведческая и следопытская работа по следам героев войны и труда Советского Татарстана.

17 мая 2017 года в Госсовете РТ состоялась Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Татарстан в XX веке», посвященная 95-летию образования СССР, 135-летию со дня рождения первого татарского революционера Х. Ямашева, 45-летию строительства г. Набережные Челны – промышленного флагмана республики и страны и другим основным событиям и свершениям Советской Родины и Республики Татарстана. Она проведена в рамках празднования 100-летия Великой Октябрьской социалистической революции (1917–2017) и подготовки 100-летию образования Татарской АССР. В работе конференции участвовали 112 человек, было заслушано 18 докладов и сообщений. В рамках мероприятия состоялось выступление Вокально-инструментального ансамбля ветеранов Вооруженных сил и педагогического труда «Когда поют солдаты» (руководитель, полковник В. П. Панин) с Литературно-музыкальной исторической композицией по мотивам военно-патриотических песен разных лет.

15 декабря 2017 года в Госсовете РТ состоялась Вторая Всероссийская научно-практическая, историко-краеведческая конференция «Эта наша история: свершения и победы. Победа Великого Октября и образование СССР – переломные этапы мировой истории. Татарстан в XX веке, посвященная 100-летию Великой Октябрьской революции, 95-летию образования СССР и 25-летию Конституции Республики Татарстан. Конференция проведена в рамках подготовки к 100-летию образования Татарской АССР. В работе конференции участвовали ветераны партии и комсомола, войны, труда и вооруженных сил, ученые, краеведы, учителя, музееведы, студенты, школьники из г. Казани, Йошкар-Олы, Ульяновска, районов и городов Татарстана, представители Туркменистана и Таджикистана – всего 102 человек. Было заслушано 14 тематических докладов, а также состоялись выступления представителей районов РТ и гостей. Литературно-музыкальной исторической композиции выступил ВИА «Когда поют солдаты» (песни и стихи советской эпохи).

28 февраля 2018 г. в Казани на базе Гос. Совета РТ прошла Всероссийская научно-практической, историко-краеведческой конференции «Красная Армия – армия Народа и Победы. Вклад Татарстана и татар в укреплении обороноспособности страны», посвященной 100-летию создания Вооруженных сил СССР, 75-летию Победы под Сталинградом и в Курска-Орловской битве и другим важнейшим датам в истории Советской Родины и Республики Татарстан.

В рамках конференции состоялось чествование и поздравление с Днем рождения (25.02.1924) 94-летнего участника Великой Отечественной войны, кавалера двух орденов славы и других боевых и трудовых наград М. А. Новикова из г. Лениногорска. Кроме того, была проведена презентация книг и воспоминаний («Мои книги о Великой Отечественной войне и послевоенных трудовых свершениях») ветерана ВОВ, участника Берлинской операции 1945 года, журналиста, писателя и краеведа А. М. Малова. По итогам конференции вручены сертификаты участникам и они были награждены медалями и грамотами за активную военно-патриотическую и историко-краеведческую работу.

Еще 27 февраля 2014 года в КПК состоялась Региональная научно-практическая конференция «Вторая мировая война: 1944 год», посвященная 70-летию полного снятия блокады Ленинграда и 25-летия вывода советских войск из Афганистана. В работе конференции тогда приняли участие 88 человек: ученых, краеведов, педагогов, студентов и общественных деятелей. В рамках пленарного заседания и 4-х секций ((Секция 1) «Вторая мировая война:1944 год. Вклад Татарстана в Победу в Великой Отечественной войне», (Секция 2) «Оборона Ленинграда и подвиг жителей блокадного города-героя», (секция 3) «Солдат войны не выбирает (к 25-летию вывода Советских войск из Афганистана)» и (секция 4) «Подвиг выдающихся людей на фронтах и в тылу в годы ВО войны. Военно-патриотическая и музейно-краеведческая работа в учебных заведениях») выступили 48 докладчиков из Казани, Йошкар-Олы, Кирова, районов и городов РТ.

23 апреля 2015 года в КПК состоялась Региональная научно-практическая конференция «Вторая мировая война: 1945 год. Вклад Татарстана в Победу в Великой Отечественной войны (1941–1945)». В ее работе приняли участие 84 человек из районов РТ, г. Казани, Кирова, Йошкар-Олы. В рамках пленарного и двух секционных заседаний (Секция 1 «Вторая мировая война: 1945 год. Вклад Татарстана в Победу в Великой Отечественной войне» и секция 2 «Подвиг Татарстанцев на фронтах и в тылу в годы ВО войны. Военно-патриотическая работа в учебных заведениях

и музейно-краеведческая работа») было заслушано и обсуждено 42 доклада.

4. Участие ученых и краеведов в различных научных форумах, посвященных вопросам краеведения и фундаментальным проблемам истории и культуры тюрко-татар в Волго-Уральском регионе и Евразии, проводимых в Казани, регионах РФ и зарубежом.

В 2016-2017 гг. активисты Общества краеведов РТ и ВТОК приняли участие, в том числе при поддержке Исполкома ВКТ, во многих конференциях и фестивалях, организованных региональными властями, научной и татарской общественностью при участии Исполкома ВКТ и других структур РТ. Среди них отметим научные форумы в Горно-Алтайске, Абакане, Тюмени, Тобольске, Уфе, Москве, Черкесске, Астрахани, Баку, Стамбуле, Ашгабате, Казани и др.

Особо выделим некоторые из них: Всероссийская научно-практическая конференция (с международным участием) «Народы Евразии: История. Культура. Языки» (г. Горно-Алтайск, 10–14.07.2017 г.); Всероссийкая научно-практическая конференция «Историко-культурное наследие татар и сибирских татар Тюменской области» (гг. Тюмень – Тобольск. 22–23.09.2017 г); IV-я Международная научно-практическая конференция «Народы и культуры Саяно-Алтая и сопредельных территорий» (г. Абакан, 27–28 сентября 2017 г.); II-я Международная научно-практическая конференция «Ногайцы XXI век: История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему» (г. Черкесск, 12–13 октября 2016 г.); Международная научно-практическая конференция «Внешние связи регионов Российской Федерации. Опыт Республики Татарстан» (г. Казань, 2–3 октября 2017 г.); VII и VIII Краеведческие чтения (Астрахань, май 2015 и 2016 гг.); VIII, IX и X Бусыгинские чтения (Казань, декабрь 2015, 2016 и 2017 гг.); IV Международный научно-практический симпозиум «Исламоведческие исследования в современной России и СНГ: достижения, проблемы и перспективы» (Казань. 10–11 июня 2016 г.), VII Казанский евразийский научный форум (Казань, 3–4 июля 2017 г.) и другие.

5. Научно-поисковые и историко-краеведческие экспедиции.

В 2016–2017 гг. силами активистов Общества краеведов – ученых и сельских краеведов, при поддержке властей районов РТ, в рамках деятельности Золотоордынской комплексной историко-археологической экспедиции (ЗКИАЭ) Института истории им. Ш. Марджани АН РТ и К(П)ФУ, региональных краеведческих музеев и краеведческих объединений в районах, были проведены полевые экспедиции и поездки в целях изучения археологических и эпиграфических, архитектурных и промыш-

ленных памятников, сбора и исследования музейных коллекций и архивных и археографических материалов.

В частности, группой исследователей ЗКИАЭ (руководитель – А. А. Бурханов) были изучены археологические и иные исторические объекты в Черемшанском, Лениногорском, Сармановском, Азнакаевском и Муслюмовском районах РТ, а также в Козловском районе Чувашской Республики.

Результаты исследований доложены в ходе Международных, Всероссийских и региональных конференций, опубликованы в виде статей и авторских книг, а выявленные материалы после научной обработки переданы в районные историко-краеведческие музеи.

Достаточно большую поисковую работу по изучению истории сел ведут краеведы Альметьевского, Черемшанского, Новошешминского, Бугульминского, Сабинского и других районов РТ. Среди них особо отметим Р. Х. Амирханова, Р. Г. Насырова, Н. Г. Гарифа, М. Н. Туйкина, А. Р. Валеева, И. Ф. Сафина, Б. Г. Загирова, Д. Н. Тазиева, Н. Г. Гильмутдинова, М. М. Гарипова, З. С. Рафикову, Н. М. Нагимова, Ш. Л. Таипова, И. И. Фатыхову и многих других. По результатам их исследований подготовлены и изданы серия краеведческих книг, делаются презентации и выставки по истории сел и деревень.

6. Работа и изучение краеведческих материалов в архивах.

Активистами Общества на общественных началах и при поддержке спонсоров (председатель ВТОК К. А. Аблязов) начата работа по выявлению систематизации архивных данных по истории населенных пунктов, известных земляков-татар в архивах Республики Татарстан, Республки Башкортостан, Республики Мордовия, Саратовской, Астраханской, Пензенской и Ульяновской областей, в г. Москве.

Однако, еще сохраняется немало проблем по допуску краеведов и их реальной работы в фондах региональных архивах (выдаче метрических книг и ревизий, фотографированию и копированию архивных документов и т.д.), в целом по накоплению архивных данных. Тут не обойтись без государственной поддержки.

7. Помощь краеведческим музеям.

При поддержке ученых-историков, филологов и культурологов и наиболее подготовленных краеведов, многие из которых связаны с Обществом краеведов РТ, оказывается достаточно большая методическая помощь в оформлении музейных экспозиций, формировании, изучении и сохранении музейных фондов в районных краеведческих музеях и уголков родного края в сельских школах.

В рамках выполнения плана работы Общества краеведов РТ активистами Совета Общества в 2018 году запланированы серия мероприятий по научно-исследовательской и научно-организационной работе, среди которых особо отметим нижеследующие.

1. Проведение всероссийских и региональных историко-краеведческих конференций в г. Азнакаево (в мае месяце, по истории районов Приикского региона в рамках Сабантуя – 2018 году на р. Ик), райцентре с. Муслюмово (сентябрь, по истории Восточного Татарстана), с. Черемшан (октябрь, по истории Шешминско-Черемшанского междуречья) и пгт. Шугурово (апрель, на базе местной школы, по истории среди учащихся и учителей), а также всероссийских конференций по истории Татарстана в XX веке в г. Казани в рамках подготовки к 100-летию ТАССР.

2. Проведение летних полевых научно-изыскательских поездок и экспедиций по районам РТ и регионам РФ в рамках изучения истории населенных пунктов и объектов историко-культурного наследия.

3. Продолжение работ по сбору, изучению и систематизации архивных материалов в архивах Татарстана и других регионов РФ.

4. Участие в международных и всероссийских конференциях и симпозиумах по истории татар и Евразии (г. Сасово Рязанской области, г. Горно-Алтаск, г. Тобольск, г. Уфа, г. Казань и др.).

III. НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.

В 2016–2017 гг. активисты Совета Общества краеведов РТ в рамках этого направления деятельности организовали серию мероприятий:

1. Выступление в различных программах радио и телевидения ТНВ («Манзара», «Адымнар», «Халкым минем», «Татарлар») и ГТРК «Татарстан» по проблемам истории населенных пунктов, изучению объектов историко-культурного наследия, а также на телерадиокомпаниях регионов РФ в ходе международных и всероссийских научных форумов.

2. Активистами Общества была опубликована целая серия статей в районных и республиканских газетах РТ («Республика Татарстан», «Ватаным Татарстан», «Казанские ведомости», «Известия Татарстан» и др.) и регионов РФ по краеведческой тематике.

3. Организованы круглые столы по проблемам краеведения и региональной истории на базе Института татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, агентства «Татаринформ», Исполкома ВКТ, журнала «Безнең Мирас», газеты «Казанские ведомости» и др.

4. Опубликована серия краеведческих материалов на сайтах ВКТ и других СМИ РТ.

В 2018 году Совет Общества краеведов РТ планирует проведение целого ряда мероприятий:

1. Продолжение распространения опыта деятельности татарских краеведов и Общества через СМИ, журналы и интернет.

2. Организация электронного сайта Общества татарских краеведов для освещения его деятельности и сбора материалов по направлениям его деятельности.

3. Предстоит организовать на телеканале ТНВ специальную программу «Туган жир» по вопросам истории сел и деревень, а также деятельности краеведов РТ и регионов РФ.

IV. ИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.

При поддержке спонсоров, районных властей и на личные средства (в том числе и на пенсии) в 2016–2017 гг. подготовлены и изданы силами краеведов серия книг на краеведческую тематику, в первую очередь, связанных с историей сел и деревень, (включая исчезнувших).

За последние годы в селах Татарстана и регионах татарского мира происходит активный подъем по изучению и изданию книг по истории сел и деревень. Так, по нашим данным, за 2016–2017 гг. только в районах РТ издано более 220 книг. Только в одном Черемшанском районе (где более 40 деревень) за 2000-е годы изданы 82 книги по истории татарских, чувашских, мордовских и русских сел. Фотожурналист, краевед из пгт. Карабаш Бугульминского района РТ Ф. А. Валиахметов ежегодно на свои пенсионные пособия издает иллюстрированные книги, посвященные основным событиям краеведческого характера в РТ и регионах Волго-Уралья (конференции, встречи, экспедиции, юбилеи, презентации и др.).

Среди наиболее активных авторов краеведческих книг назовем имена Я. Шамсутдинова, Г. Мухаметшина, М. Туйкина, Р. Абзалову-Сальманову, А. Ямаеву, Ф. Валиахметова, И. Киямова, М. Гарипова, Д. Тазиева, Н. Гарифа, Т. Нигаматзянова, Ф. Ислаева и многих других.

Однако необходимо отметить, что основная часть краеведческих книг посвящена истории сел начиная с XVII–XVIII вв. и в них в основном отражены факты их истории и биографии земляков в советскую эпоху. Древние и средневековые этапы истории большинства сел по объективным причинам мало отражены в краеведческих изданиях в связи со слабой изученностью археологических и эпиграфических памятников. Практически сельская археология находится в зачаточном состоянии. Исключение составляют лишь отдельные издания – коллективные краеведческие книги и академические труды, в написании которых принимали участие

ученые – археологи, историки и эпиграфисты. К этому ряду можно отнести и коллективные труды, авторские издания и сборники статей, изданные в рамках всероссийских и региональных конференций в г. Азнакаево, с. Байряка Ютазинского района, г. Зеленодольске, пгт. Высокая Гора к. Кукмор и др.

В рамках проведения I Всероссийского съезда татарских краеведов в г. Казани 24–25 марта 2017 года при поддержке Исполкома ВКТ был подготовлен и издан пробный номер (№ 1, 2017) журнала «Туган җир/Родной край» (главный редактор – Д.М.Исхаков, зам. глав. редактора – А. А. Бурханов).

В 2018 году Советом Общества краеведов РТ планируется нижеследующее.

1. Издание ежеквартального историко-краеведческого журнала «Туган җир/Родной край». Сейчас редсоветом ведется работа по изданию № 1. Работу над изданием спонсирует Правительство РТ и Всемирный конгресс татар. Хотя выделенных средств конечно маловато.

2. В рамках проведения всероссийских и региональных конференций по истории районов и сел планируется издание сборников научных статей и авторских монографий. Основная часть книг по истории сел и регионов издается при поддержке фондов, региональных властей и спонсоров.

3. Совет Общества краеведов РТ и ВТОК планируют в течение 2018 года подготовила издать и некоторые методические пособия для работы краеведов.

V. МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО.

В рамках своей деятельности Совет Общества краеведов РТ и ВТОК планируют активизировать свои контакты и подписание соглашений с научными центрами и краеведческими структурами РТ, регионов РФ и зарубежных стран. Это возможно, прежде всего, в ходе визитов делегаций в г. Казань и поездок активистов Общества татарских краеведов для участия в научных и иных мероприятиях, проводимых в регионах РФ и зарубежом.

* * *

В заключении хотелось бы отметить, что вышеизложенные данные об итогах и проблемах работы краеведов и их структур в РТ и регионах РФ будут еще раз подняты и обсуждены в ходе предстоящего Форума татарских краеведов, который состоится в г. Казани 3–5 апреля 2018 года.

Однако, следует подчеркнуть необходимость активной моральной и материальной поддержки активистов краеведческого движения в райо-

нах РТ и регионах РФ со стороны Правительства РТ, региональных органов власти субъектов РФ (командировки, издание книг, поощрения и другое). Это позволит поднять на новый уровень работу активистов краеведческих структур в регионах, сделать их постоянной и регулярной.

Литература:

1. Академический центр. // Татарская энциклопедия. Т. 1. – Казань, 2002.

2. А. А. Бурханов. Г. Н. Матюшин и некоторые вопросы деятельности Волго-Уральского центра РАО (памяти выдающегося ученого). // Древности, издаваемые Российским археологическим обществом. Выпуск 36. Археологические исследования и музейно-краеведческая работа в Волго-Уральском регионе. Под редакцией Б. Я. Ставиского и А. А. Бурханова. – М., – Казань, Gumanitarya, 2003. С. 11–26.

3. А. А. Бурханов. Древности Предволжья. – Казань. 2003. 84 с.

4. А. А. Бурханов. Научно-практическая конференция как важная форма взаимодействия ученых исследователей и краеведов в деле изучения региональной истории и сохранении объектов историко-культурного наследия (из опыта работы в регионах Татарстана). // Туган җир / Родной край (Краеведческое издание). – Казань, №1, 2017а. с. 19-33.

5. А. А. Бурханов. Культура исторических поселений Азнакаевского региона. – Казань, Отечество, 2017б. 144 с.

6. Краеведение в Закамском регионе (Кама аръягында туган як тарихын өйрәнү). Сборник статей. Ответственный редактор-составитель Р. Г. Насыров. – Казань, 2017. 256 с.

7. А. И. Ногманов. Деятельность научного общества татароведения (1923-1930) и актуальные проблемы татарского краеведения. // Туган җир/Родной край. – Казань, 2017. С. 12-18.

8. Нужна ли современному обществу деревня? (подготовила О. Иванычева). // Казанские ведомости. – Казань. 25.01.2018.

9. Проблемы региональной историии и музейно-краеведческая работа в Татарстане. Сборник научных трудов под ред. А. А. Бурханова. Серия «Проблемы истории и культуры Волго-Уральского региона и Евразии». – Выпуск 5. – Казань, 206. 239 с.

10. Проблемы региональной истории и музейно-краеведческая работа. Научный сборник под редакцией А. А. Бурханова. Серия «Проблемы истории и культуры народов Волго-Уральского региона и Евразии. Выпуск 6. – Казань, 2017. 277 с.

11. Секция «Археология и Антроплогия «Российской Академии естественных наук». // Древности, издаваемые Российским археологическим обществом. Выпуск 26. – М., 1998.

12. Татар авылы: үткәне һәм бүгенгесе. // Безнең Мирас. – Казань, №2, 2018. С. 4-8.

13. Татар төбәк тарихын өйрәнүне яңарту юлында (На пути к возрождению татарского краеведения). Под редакцией Д. М. Исхакова. – Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 88 с.

14. Татарская деревня в местах компактного проживания татар в Среднем Поволжья. – Казань, ИТЭР АН РТ, 2017. 208 с.

15. Туган җир / Родной край. (Краеведческое издание). – Казань, №1, 2017. 148 с.

16. Г. А. Фаттахова, Р. К. Валеев. Академический центр Татарии: 1920-е годы. – Казань, Таткнигоиздат, 2002.

17. Человек и природа в Восточном Татарстане. Исчезнувшие и исторические села: изучение, сохранение и возрождение. Сборник научных трудов. – Казань, Отечество, 2017. 254 с.

АВЫЛ ТАРИХЫН ХӘЗЕРЛӘҮ ӨЛКӘСЕНДӘ АЕРЫМ МЕТОДИК КИҢӘШЛӘР

Ф.Г.Ислаев

Соңгы вакытта татар авыллары тарихын язу буенча шактый уңай гамәлләр эшләнә: төрле төбәкләрдә яшәүче үзешчән тарихчылар тарафыннан мәкаләләр һәм китаплар языла, алар укучылар арасында зур кызыксыну уята. Тарихның бу өлкәсе белән рәсми оешмалар да кызыксына башлады: Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты бүлек оештырып, төбәк тарихына фәнни юнәлеш бирү буенча бик кирәкле эш башлап җибәрде; Бөтендөнья татар конгрессы инициативасы белән краеведлар өчен Казанда, Уфада, Самарада һәм башка кала-салаларда җыеннар үткәреп, төрле сөйләшүләр алып барып, киң җәмәгатьчелекне, җирле администрацияне бу эшкә өндәү эшен алып бара. Дамир Исхаков инициативасы белән төбәк тарихын өйрәнүчеләр өчен махсус журнал нәшер итә башлау – бу изге гамәлләр арасында иң кирәкләренең берсе.

Бу эшләр барысы да халкыбызның гасырлар буе тупланган тарихын өйрәнү һәм ул кабатланмас мирасны пропагандалауда бик тә кирәк чаралар. Тик шулай да авыл тарихы өлкәсендә чишеләсе мәсьәләләр бик күп, алар турында фикер алышу төрле даирәләрдә дәвам итә, нәшер итә башлаган басма бу мәсьәләләрне көнүзәккә куяр дигән теләктә калабыз. Без дә шушы фикер алышуларга кушылып, үзебезнең тәҗрибәдән чыгып һәм дә кайбер хезмәтләрне укыганнан соң туган уй-фикерләр белән укучыларны таныштырып китәсе килә.

Бүгенге көндә авыл тарихын хәзерләү өлкәсендә актуаль мәсьәләләр арасында язылачак китапның структурасы һәм аның белән бәйләнгән эчтәлеген атап китәргә мөмкин булыр иде. Тарих Институты хәзерләп, краеведлар арасында таратылган методик күрсәтмәләр бу өлкәгә күпмедер ачыклык керетсә дә, ул, әлбәттә, әлегә канәгатьләнерлек түгел. Шулай булуга карамастан, бу мәсьәлә буенча матбугатта әлегә фикер алышу юк дәрәҗәсендә, чөнки ул авторлар өчен кызык түгел булып тоела.

Чыннан да, бу мәсьәлә тарихи хезмәтне эшләү методикасы өлкәсенә керә, ә методика белән без шөгыльләнергә бик яратып бетермибез. Шулай да бу четерекле мәсьәләнең актуальлеген аңлап, вакытында аңа игътибар итмәсәк, аны тиешле дәрәҗәдә чишмәсәк, без авыл тарихына багышланган китапларның сыйфатын уңай якка тиз арада үзгәртә алмабыз кебек.

Төрле авторларның авыл тарихын төрле структурада язулары табигый дип әйтергә мөмкин. Шуңа күрәдер, хәзерге көнгә кадәр бу әсәрләр-

нең уртак структурасы юк дип әйтеп була. Шулай да алар төрле булса да, авторлар арасында барыбер күпмедер уртаклык сизелә, чөнки ничек кенә үз хезмәтеңне уникаль дип исәпләмә, авыл тарихы авыл тарих инде ул.

Авыл тарихын структура ягыннан тикшерү әсәрне төрле элементлардан торган бербөтен система яисә очраклы рәвештә җыелган элементлар итеп карарга, эчтәлеге ягыннан бөтенлеген расларга, концептуаль мәгънәсен аңларга мөмкинлек бирә. Структура тарихи әсәрне төрле блокларга яисә бүлекләргә бүлсә дә, аның бербөтенлеген юкка чыгармый, киресенчә, китапны язар алдыннан формалашкан зур идеяны тормышка ашырган әсәр итеп кабул итәргә мөмкинлек бирә.

Авыл тарихын тикшергәндә, әсәрнең эчтәлеге структурада бик яхшы чагыла. Хәзер язылган авыл тарихларының структурасын һәм эчтәлеген анализлап карыйк. Анализлау өчен 10 авыл тарихын алабыз. Авторлары, китап исемнәре белән мәкаләнең ахырында танышырга мөмкин. Китаплар гадәттә Казанда, төрле нәшриятларда 2003–2017 елларда, төрле форматта бастырылган, күләмнәре дә төрлечә, 224 бит [Зыятдинов: 2004, 452; Данилов: 2014, 720; Кыямов: 2017] биткә кадәр күләмле һәм тирән эчтәлекле хезмәтләр. Соңгы вакытта нәшер ителгән китаплар күләме ягыннан бик саллы итеп эшләнелгән, якынча 350 биттән дә артык булып чыга.

Бу китапларның авторлары – минем якын танышлар, дусларым, хезмәттәшләрем, саллы китап авторлары, алар тарафыннан миңа бүләк ителгән һәм минем шәхси китапханәмдә сакланалар. Әлбәттә, анализлау өчен бу сан азрак. Шулай да алар аша да авыл тарихына багышланган китапларның структурасын һәм эчтәлеген өйрәнергә мөмкинлек күпмедер ачыла, бу өлкәдә кайбер тенденцияләрне ачык күрсәтә.

Гадәттә, тарихи китаплар кереш сүздән, төп өлештән һәм йомгаклау сүзеннән тора. Авыл тарихлары да структурасы буенча шундый булырга тиеш. Чынбарлыкта ничек соң? Чынбарлыкта ул төрлечә.

Без анализлаган китаплар барысы да кереш сүздән башланмый. 1 китапта кереш сүз бөтенләй юк, 2 китапта кереш сүз автор тарафыннан язылмаган һәм ул чын кереш сүз була алмый. Кереш сүзне язган җиде автор һәрбер язма әсәр кереш сүздән башланырга тиеш икәнен яхшы аңлый һәм үзе аңлаганча олы тормышка ашыра. Күрсәтелгән хезмәтләрнең эчтәлеге белән танышкач, мондый нәтиҗәгә киләсең: тиешле таләпләргә якынча 3 китап авторының эше туры килә. Укылган китаплар арасыннан Данилов Вячеславның, Илдар Кыямовның һәм Шәйхетдинов Бәдретдиннең китапларында кереш сүз үрнәккә лаек: биредә китап язганда кулланылган архив чыганаклары, истәлекләре белән уртаклашкан шәхесләр исемлеге бирелгән, файдаланылган әдәбият авторларының

исемнәре искә алына [Данилов: 2014. 6-13 бб.; Кыямов: 2017. 3-9 бб.; Шәйхетдинов: 2006. 4-6 бб.]. Шулай да кереш сүздәге иң зур кимчелек – авыл тарихына багышланган әдәбиятка анализ ясалмау, булган очракта да китапларның авторларын атап китү белән чикләнү.

Хәзерге вакытта бик күп авыллар турында беренче белешмәне «Татар энциклопедиясендә», район тарихына багышланган китапларда, Фирдәүс Гарипованың «Авыллар һәм калалар тарихыннан» һәм башка китапларда, Интернет челтәрендә урнаштырылган материалларда табарга мөмкин. Авыл тарихы турында алыштыргысыз чыганак – район газеталары. Алар 1930 елларда районнар оештырылгач та нәшер ителә башлаганнар һәм хәзерге көнгә кадәр басылып киләләр. Биредә кайбер авылларның тарихы турында кызыклы мәкаләләр, белешмәләр табарга мөмкин. Авыл тарихы белән шөгыльләнүчеләр арасында: «Мин авылның беренче тарихчысы түгел, ә профессионал тарихчылар, этнографлар, тел белгечләре хезмәтләре белән танышкач кына авыл тарихын язарга керешү теләге булырга тиеш» – дигән фикердән чыгып изге эшкә керешергә кирәк дип уйлыйм. Күп китап укыган кеше берничек тә үзен алыштыргысыз илаһи зат итеп күрсәтми, бигрәк тә тарих өлкәсендә.

Бу өлешкә йомгак ясап шуны әйтәсе килә: әлегә бу өлкәдә бер калып эшләнмәгән, чөнки һәрбер автор китапның кереш өлешен язганда үз калыбын булдырырга тели һәм аны үзе ничек аңлый, шулай итеп тормышка ашыра да. Авыл тарихына багышланган китапның кереш өлеше булырга тиеш, биредә бу авыл тарихын язуның актуальлеген, нинди максатлар һәм бурычлар куелганын, хронологиясен, авыл тарихын язганда нинди чыганаклар һәм әдәбият файдалануны күрсәтеп, анализлап язарга кирәк. Авыл тарихына багышланган китапның кереш сүзе күләме буенча ким дигәндә 10 биттән дә аз булмаска тиеш дип уйлыйм.

Хәзер инде авыл тарихының төп өлеше турында берничә фикер. Китапның төп өлеше үзе берничә бүлектән тора – авыл тарихы текстын берничә бүлеккә бүлеп эшләү гадәти хәл. Биредә дә авторлар арасында бердәмлек сизелми, ул юк дәрәҗәсендә. Шул ук китапларны тикшереп карыйк.

10 китапның 4 се аерым әсәрләрдән, очерклардан тора һәм ике китап 17 бүлектән, калганнары 32 һәм 37 бүлекләрдән тора [Закирова: 2013. 511 б.; Закиров: 2015. 284 б.; Зыятдинов: 2004. 223 б.; Сафин 2014. 318–319 б.]. Китапны 17 бүлеккә бүлеп эшләү белән килешеп булса, 32–34 бүлекләр укучыда шик тудырырга мөмкин. Чынбарлыкта, авторлар китапның структурасы турында ныклап уйлап эшләмәгәнлеге сизелә. Шуннан чыгып кына бу китапларны чын авыл тарихы түгел дип әйтә

алабызмы? Юк, андый сүз биредә урынсыз булыр иде, чөнки автор үз күзлегеннән чыгып максатын тормышка ашырган.

Калган алты китапны структура ягыннан анализласак, биредә китапның эчтәлеге структура ягыннан караганда яхшырак эшләнгәнлегенә игътибар итәсең. Бу китапларда төп эчтәлек биш бүлектән алып 12 кадәр җитә. Бу бүлекләр дә тагын аерым параграфларга, бүлекчекләргә бүленгән. Аларның саны 18 алып 106 кадәр җитә. Авторларларны авыл тарихына караган иң беренче нинди проблемалар җәлеп итә соң? Алар берничә. Шуларның кайберләрен атап китик.

Авыл тарихына багышланган китаплар өчен иң популяр, барлык китапларда төрле яктан чагылыш тапкан тема – Бөек Ватан сугышы еллары. Әлбәттә, ул тема эчтәлеге ягыннан төрлечә яктыртыла, кайберләрендә сугыш елларындыгы авылның авыр тормышы чагылыш таба, кайберләрендә – авылдашларның фронттагы батырлыклары искә алына, шуңарга акцент ясала, аерым геройлар портретлары сүрәтләнә: [Галимов: 2015. 157-189; Данилов: 2014. 103-113; Закиров: 2015. 284114-164 б.; Закирова: 2013. 188-211 б.; Зыятдинов: 2004. 32-63 б.; Кыямов: 2017. 279-376 б.; Салах: 2003. 28-32 б.; Сафин 2014. 87-135 б.; Файзрахманов: 2017. 73-100 б.; Шәйхетдинов: 2006. 85-135 б.]. Шулай да китапның бу өлешенә карата бер тәкъдим кертер идем. Ул тәкъдим шуннан гыйбарәт: бу өлешкә кушымта итеп фронтта катнашучыларның исемлеген бирергә кирәк дип уйлыйм. Кызганыч, әлегә кадәр күп авылларда сугышта катнашучыларның тулы исемлеге юк, авылда туып үскән, Ватан сугышында катнашкан кайбер кешеләр турында авылда бернинди дә мәгълүмат сакланмаган очраклар да бар. Тиз арада бу кимчелекне бетермәсәк, күп кеше авыл тарихына кермичә калырга мөмкин. Фронтта катнашучыларны табу өчен хәзер мөмкинлекләр шактый. Мин үзем Урманасты Үтәмеш авылы тарихын эшләгән вакытта авылдан фронтка 119 кеше киткән дигән санны 240 ка җиткердем. Фронтовиклар исемлегендә әсир төшкән кешеләр бөтенләй юк дәрәҗәсендә иде. Мин аларны Чирмешән Мемориал музеенда сакланган архив материаллары исәбенә тулыландырдым. Әлбәттә, «Хәтер китабы» да ярдәм итте.

Сан ягыннан икенче урында авыл исемен һәм авылның нигезләнгән вакытын ачыклау темасы. Бу мәсәләләрне 10 авторның 9 сы төрле яктан тикшерә. [Галимов: 2015. 24-29 б.; Данилов: 2014. 16-23 б.; Закирова: 2013. 34-39 б.; Зыятдинов: 2004. 7-25 б.; Кыямов: 2017. 34-43 б.; Салах: 2003. 6-11 б.; Сафин 2014. 12-24 б.; Файзрахманов: 2017. 23-27 б.; Шәйхетдинов: 2006. 7-19 б.]. Бу бик катлаулы мәсьәләнең эчтәлегенә тукталып тормыйча, шуны азсызыклап әйтергә мөмкин: бу тема авыл

тарихында төрле архив чыганакларын файдаланып, халык арасында сакланган риваятьләрне дә инкар итмичә, җентекләп тикшерeләргә тиеш.

Колхозлаштыру – күмәкләштерү темасы да иң популяр темаларның берсе, бу темага ун автор да туктала. [Галимов: 2015. 129-153 б.; Данилов: 2014. 88-102 б.; Закиров: 2015. 105-113 б.; Закирова: 2013. 118-187 б.; Зыятдинов: 2004. 26-32 б.; Кыямов: 2017. 204-278 б.; Салах: 2003. 25-28 б.; Сафин 2014. 36-41 б.; Файзрахманов: 2017. 51-59 б.; Шәйхетдинов: 2006. 70-84 б.]. Әлбәттә, бу бүлек тә күләме буенча да, эчтәлеге белән дә нык аерылып тора. Шулай да совет чорында авылда тормыш колхоз белән тыгыз бәйләнгән булганга күрә, бу тема да авыл тарихында тиешле чагылыш табарга тиеш дип уйлыйм. Колхозны оештыру датасын ачыклау өчен Татарстан Республикасы милли архивында эшләнгән каталог ярдәм итә, аннан файдалана белергә кирәк. Колхозлаштыру, кулакларны сөрү, авылдагы репрессияләр бер-берсе белән нык бәйләнгән. Кызганыч, репрессия темасы авыл тарихында әлегә игътибарсыз темаларның берсе булып тора. Биредә дә шактый яңалаклар ачарга мөмкин. Җентекләп тикшерү нәтиҗәсендә генә ул елларда авылның фаҗига масштабына төшенә башлыйсың. Китапның бу өлешен эшләгән вакытта репрессиягә эләккән кешеләрне барлап чыгарга, күп кенә кешеләр турында яңа мәгълүматлар табарга тырышырга кирәк дип уйлыйм. Урманасты Үтәмеш авылында 3 кеше генә репрессияләнгән дип исәпләгән булса, хәзерге вакытта алар 38 кеше, шуларның өчесе атып үтерелгән, берсе Бөгелмәдә, ә икесе Красноярский крайда. Биредә архив материаллары, репрессия корбаннарына багышланган китаплар, Чирмешән меморил музее архивы, газета язмалары ярдәм итә. Бу юнәлештә эшне авыл тарихын язучылар дәвам итәргә тиешләр.

Авыл тарихын язучылар мәгариф, уку-укыту эшен тиешле дәрәҗәдә яктыртырга тырышалар. Без анализлаган китапларның берсендә генә мәгариф тарихына багышланган бүлек яисә параграф бирелмәгән. Күпчелек авторлар мәгариф тарихын борынгы заманда ук оешкан мәктәп-мәдрәсәләрдән башлап бүгенге көнгә кадәр җиткерәләр. Әлбәттә, мәгариф тарихын совет чорыннан гына күрсәтүче авторлар да бар. Татар-мөселман дөньясында дини мәгариф системасы X гасырда формалашып XX гасыр башына, 1917–1918 елларга кадәр бик яхшы эшләп килгән. Без моны онытырга тиеш түгел. Нинди генә авыл булмасын, авылда мәктәп эшләгән, малайларны мулла укытса, кызларга белемне абыстай биргән. Менә бу казанышыбызны безгә онытмыйча, киләсе буынга тапшырырга кирәк.

Авыл тарихына багышланган китапларда төрле гасырларда авыл халкының көн-күреше, Пугачев явы, гражданнар сугышы, ачлык еллары, дин

тарихы, шәҗәрәләр, күренекле шәхесләр турында да тәфсилләп язылган. Болар барысы да халкыбыз тарихын тулыландыра, авыл кешеләренең төрле өлкәләрдә казанышларын күрсәтергә мөмкинлек бирә.

Кызганыч, анализлаган китапларда татар тамгалары турында тик Илдар Кыямов кына «Нәсел тамгалары» дип аталган параграфта мәглүматлар биреп китә, 51 кешенең тамгасын сүрәтли [Кыямов: 2017. 594-596 б.]. Халкыбызның кабатланмас тарихи мирасы турында мәгълүматлар әлегә китапларда чагылыш тапмый, үзешчән тарихчылар авыл тарихын эшләгәндә архив материалларында сакланган тамгалар сүрәтен төшереп, таблицалар ясап, укучыларга тәкдим итсәләр, тарихи-мәдәни мирасны барлау, киләсе буыннарга тапшыру өлкәсендә зур эш башкарылган булыр иде.

Китап, гадәттә, йомгаклау сүзе белән тәмамлана. Тик безнең авторларның дүртесе генә бу таләпне үтәгән. [Галимов: 2015. 365-369 б.; Данилов: 2014. 278-300 б.; Салах: 2003. 253 б.; Шәйхетдинов: 2006. 7-19 б.]. Үтәлгән очракта да, йомгаклау сүзендә башкарылган эшкә тиешле нәтиҗә ясала дип әйтә алмыйбыз. Ул урыны белән кереш сүзнең дәвамына охшаган була, кайбер очракларда китапның эчтәлеген бөтенләй чагылдырмый.

Хәзерге вакытта язылган авыл тарихларында, гадәттә, кушымта рәвешендә оригинал документларның күчермәсе дә бирелә. Анализлаган китаплар арасында җиде автор кушымта биргән. Алар арасында иң эчтәлекле, оригиналь документлар һәм архив чыганаклары Вячеслав Данилов һәм Җәүдәт Файзрахманов хезмәтендә 17 шәр кушымта [Данилов: 2014. 317-450 б.; Файзрахманов: 2017. 274-313 б.], ә калганнары бердән биш кушымта белән чикләнгәннәр. Шактый күләмдә – 133 һәм 39 биткә сыйган архив документлары аерым игътибарга лаек, чөнки алар китапның эчтәлеген баетып кына калмыйлар, алар авыл тарихын тулыландыра торган яңа информация бирәләр. Кызганыч, кайбер очракларда, бу чыганаклар китапның текстында кулланылмый, ул аерым документ булып кына кала.

Тарихи китапларның ахырында, кагыйдә буларак, кулланылган чыганаклар һәм әдәбият исемлеге бирелә. Безнең авторларның дүртесе файдаланган әдәбият исемлеген бирмичә калдырган, китап битләрендә дә авторларга, документларга сылтамалар юк дәрәҗәсендә. Шуңа күрә авыл тарихларының фәнни нигезен киңәйтүне алга сөргән очракта, архив чыганакларына, китаплардагы документларга, истәлекләргә, хәтирәләргә сылтама ясарга кирәктер дип уйлыйм.

Югарыда күрсәтелгән ун авторның китапларын кыска анализлаганнан соң, йомгак ясаган вакытта, түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкин:

1. Авыл тарихлары хәзергә кадәр төрле эчтәлектә, структурада эшләнә.

2. Ул хезмәтләр өч өлештән – кереш, төп өлеш, йомгак – өлешләреннән тора.

3. Китапларга кереш сүзләрне автор гына түгел, авторның китабын тәкдим итүче галим-голәмә дә эшли.

4. Төп өлешнең дә кабул ителгән структурасы әлегә юк; биредә биштән алып унсигезгә кадәр бүлекләр бар. Алар авыл тарихында булган иң мөһим вакыйгаларны яктырталар.

5. Йомгаклау сүзе дә күп очракта язылган хезмәткә нәтиҗә ясаучы аерым бүлек булып тора алмый.

6. Кушымталарда төрле оригинал документлар тәкъдим ителә, тик аларны фәнни эшкәртү, тарихи чыганак итеп куллану өчен сылтама ясалып бетерелмәгән.

Язмамның ахырында, төрле авторларның авыл тарихы хезмәтләрен тикшергәннән соң, түбәндәге, катлаулырак структураны тәкъдим итәргә мөмкин дип уйлыйм:

Кереш сүз

Төп өлеш

I. БОРЫНГЫ ТАРИХ

II. АВЫЛЫМ ТАРИХЫ: ПАТША ЗАМАНАСЫ

1. АВЫЛНЫ КЕМ ҺӘМ КАЙЧАН НИГЕЗЛӘГӘН?
2. ПАТША ЗАМАНЫНДА АВЫЛ ТОРМЫШЫ
3. АВЫЛЫМ ТАМГАЛАРЫ

III. АВЫЛЫМ ТАРИХЫ: СОВЕТ ЧОРЫ

1. 1917 ЕЛГЫ РЕВОЛЮЦИЯЛӘР, ГРАЖДАННАР СУГЫШЫ, АЧЛЫК
2. КҮМӘКЛӘШТЕРҮ-КОЛХОЗЛАШТЫРУ ЕЛЛАРЫ
3. БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫ
4. КОЛХОЗ ЧОРЫ (1946-1991)

IV. АВЫЛЫМ ТАРИХЫ: ЯҢАРЫШ

ЙОМГАКЛАУ СҮЗЕ

КУШЫМТАЛАР

ЧЫГАНАКЛАР ҺӘМ ӘДӘБИЯТ

Әдәбият:

1. Галимов Кадыйрҗан. Ябалагым – якты ягым. Тарихи очерклар. Казан: Яз, 2015. – 384б.

2. Данилов В.В. Хуҗа Хәсән – әби-бабайлар нигезе. Казан: Идел-Пресс, 2014. – 452 б.

3. Закиров Әсгат, Закирова Миләүшә. Вакыт дәрясында Иске Үтәмеш. Бөгелмә: Нәфес нәшрияты, 2015. – 285 б.

4. Закирова Гөлүсә. Каргаул. Казан: Полигран – Т., 2013. – 512.

5. Зыятдинов Бакый. Мәгърифәтле Таузар иле. Казан: Идел – Пресс, 2004. – 224 б.

6. Кыямов Илдар. Кара Чишмә карясе. Казан: Идел-Пресс, 2017. – 720 б.

7. Салах Әсгат. Бараң токымы. Казан: Матбугат йорты, 2003. – 256 б.

8. Сафин Илдар. Юлбатым – Ямбулатым. Саба муниципаль районы Юлбат, Тенеки, Йосыф – Алан, Калатау авыллары тарихыннан сәхифәләр. Казан: «Сүз» нәшрияты, 2014. – 320 б.

9. Файзрахманов Җәүдәт. Кышлау авылы тарихы. Казан: Яз, 2017. – 320 б.

10. Шәйхетдинов Б.Г. Олы юлда – Олы Тигәнәле. – Казан: Сүз, 2006. – 288 б.

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ВИДЕНИЕ БУДУЩЕГО РОДНОГО КРАЯ[1]

Р.Ф.Гатауллин

По происхождению и форме развития все поселения нашей страны делятся на следующие группы:

– поселения, которые появились в досоветский период;

– созданные в советский период;

– образованные в постсоветское время.

В досоветский период в образовании поселений ведущую роль играли факторы землепользования. Новые поселения возникали с целью сокращения расходов на транспортировку сельскохозяйственной продукции и инвентаря.

В советский период новые поселения создавались планово. В свою очередь, планово были осуществлены укрупнения сел. При этом на передний план ставилось стремление сэкономить в расходах на создание объектов социальной инфраструктуры. Строительство одной крупной школы или больницы всегда было дешевле, чем строительство нескольких мелких.

В постсоветское время образование и развитие поселений происходит на совсем иной основе. В этом ведущую роль играет стратегическое планирование территории, которая, прежде всего, рассматривается как совокупность поселений.

В соответствии с ФЗ от 28.06.2014 г. №172 «О стратегическом планировании в Российской Федерации» муниципальные образования страны начали разрабатывать стратегии их социально-экономического развития. Изучение существующего в этой области опыта показывает, что наибольший разнобой существует в подготовке разделов стратегий по пространственному развитию. В ст. 3 цитируемого Закона Стратегия пространственного развития Российской Федерации рассматривается как самостоятельный документ, нацеленный на поддержание устойчивости системы расселения на территории РФ. Согласно ст. 4 Закона методическое обеспечение стратегического планирования отнесено к полномочиям органов государственной власти Российской Федерации в сфере стратегического планирования. Институт экономики города в 2015 г. разработал «Методические рекомендации по оптимизации стратегического

1. Данное исследование выполнено в рамках госзадания ИСЭИ УНЦ РАН по теме «Нивелирование пространственной поляризации разноуровневых территориальных систем в условиях формирования технологического прорыва» (№ госрегистрации АААА-А17-117021310209-5).

планирования на муниципальном уровне», которые были рекомендованы профильным комитетом Госдумы РФ к использованию.

В федеральном законодательстве в настоящее время в области стратегического планирования в МО существуют противоречия. Так ФЗ от 06.10.2003 г. 131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» принятие и организацию выполнения программ комплексного развития муниципального образования (ст. 17) отнес в область полномочий органов МСУ. В то же время комплексное социально-экономическое развитие МО в число вопросов местного значения не вошло.

ФЗ № 172 установление требований к содержанию документов стратегического планирования относит к полномочиям органов государственной власти субъектов РФ. В данном случае становится не ясным, как все это осуществить в условиях, когда методическое обеспечение стратегического планирования закреплено все же за федеральной властью.

Следует отметить, в указанных документах речь идет в лучшем случае о механизме подготовки муниципальных стратегий, а не об их содержании.

При подготовке проекта раздела по пространственному развитию муниципальных образований не существует также ясности в его структуре. До сих пор отсутствует также единая трактовка содержания категории «экономическое пространство». Как нам кажется, пространственное развитие любого муниципального образования может рассматриваться в следующих ракурсах:

– внутреннем, как упорядоченная структура форм организации собственно пространства;

– внешнем, как отношение к элементам, находящимся вне объекта пространства.

Внутренний профиль пространственного развития муниципального образования прежде всего включает функциональное зонирование его земельного фонда. Обычно выделяют несельскохозяйственные земли и земли сельхозназначения, земли поселений, пашни, пастбища, многолетние насаждения, внутренние водоемы, водоохранную зону, зеленый пояс, промышленную и лесную зоны. Внутри жилой зоны можно выделить земли занятые индивидуальным жильем и многоквартирными домами различной этажности. Можно также выделить центр поселения (если он выражен) и другие функциональные его зоны. Выбор характеристик внутреннего профиля зависит от специфики муниципального образования. Для городского округа важны площади зеленой зоны, застроенной площади, земель для транспорта, развития промышленности и других видов экономической деятельности.

Для сельских районов на первый план выходит взаиморасположение и людность поселений, состояние дорожной сети между ними. На уровне сельских советов актуальными остаются эти же вопросы, кроме того – доступность объектов социальной инфраструктуры – школ, муниципальных учреждений (больниц, ФАПов, аптек, клубов) и т.д.

Внутренний профиль образуют также исследования таких проблем, как развитие транспорта, ЖКХ и экологии. В данном случае среди перспективных проектов рассматриваются те из них, которые реализуются на территории МО в интересах его населения. Это их сближает с социальными проектами, реализуемыми в границах МО.

Внешний профиль пространственной характеристики МО включает анализ их расположения относительно центров роста, экономической оси и каркаса территории, значимых природных объектов, включая наличие природных ресурсов, а также коммуникационных сетей (автомобильных и железных дорог, речных, морских путей, крупных трубопроводов).

Относительно городов в последние годы выделяют административный, бизнес-ориентированный и социально-ориентированный типы. Административный тип развития городов распространялся в годы социалистического строительства. На основе концепции «Соцгорода», разработанного в довоенный период, в Башкирии были построены следующие города: Салават, Ишимбай, Мелеуз, Кумертау, Октябрьский, Нефтекамск и Дюртюли. Из них Ишимбай, Октябрьский, Нефтекамск и Дюртюли были построены, чтобы обслуживать нефтедобычу. В данном случае города создавались согласно единому народнохозяйственному плану, для предприятий и при предприятиях. При такой концептуальной основе градостроительства ведущую роль в определении судьбы города играли институты планирования. Развитие шло согласно генеральным планам развития, использовались методы функционального зонирования территорий, нормирования городского пространства.

Бизнес-ориентированный тип развития городов предполагает развитие города на основе градорегулирования, когда все решения по пространственному развитию принимаются альтернативно. Развитие происходит на основе утвержденных правил землепользования и застройки.

Социально-ориентированный тип развития городов предполагает градостроительство на основе конценсуса интересов власти, бизнеса и населения.

Мы считаем – будущее за бизнес и социально-ориентированной моделью развития городов, что больше соответствует конституциональным нормам экономики (социально-рыночной модели). В данном случае важны разработки механизмов согласования интересов основных заинтересованных лиц.

Одним из основных направлений в изменении системы расселения населения является формирование городских агломераций. В обществе не осталось без внимания предложение бывшего вице-премьера Российской Федерации А.Кудрина об объединении городов Казани, Ульяновска, Самары и Саратова в одну агломерацию.

Городская агломерация – это скопление населенных пунктов, преимущественно городов, которые объединяются в многокомпонентную систему с интенсивными транспортными, культурными и экономическими связями.

В различных странах приняты различные критерии разграничения агломераций. Чаще всего это:

– наличие общих границ поселений;

– превышение застроенных территорий площадей сельхозугодий и лесов;

– маятниковые миграции в размере 10–15% трудоспособного населения.

Не учитываются:

– самодостаточные города;

– поселения, не имеющие транспортную связь;

– расстояния между поселениями;

– административно-территориальное деление.

В Стратегии социально-экономического развития Республики Татарстан до 2030 года, утвержденной законом РТ от 17.06.2015 г., в республике выделены три агломерации: Казанская, Камская и Альметьевская. В Стратегии отмечено, что Альметьевская агломерация формируется за счет муниципальных районов: Альметьевский, Лениногорский, Бугульминский и отчасти Азнакаевский.

Ютазинский и Бавлинский, благодаря железной дороге Ульяновск–Уфа и автодороге М-5, признаны как зона активного взаимодействия между Республикой Татарстан и Республикой Башкортостан.

В зону формирования Альметьевской агломерации включается также город Нурлат, как территория трансграничного сотрудничества между Республикой Татарстан, Самарской и Ульяновской областями.

Кроме вышеназванных МО, в зоне влияния г. Альметьевска – центра агломерации – находятся Сармановский, Черемшанский, Аксубаевский и Новошешминский, Заинский районы. Ядрами Альметьевской агломерации признаны города Альметьевск, Бугульма и Лениногорск, находящиеся в часовой транспортной доступности друг от друга.

В Стратегии признается особая перспектива в развитии Ютазинского и Уруссинского районов в связи с возможным строительством международного транспортного коридора «Европа – Западный Китай».

Стратегия развития Республики Башкортостан до 2030 года, одобренная Правительством РБ 13.12.2017 г., к сожалению, не содержит таких разработок по пространственному развитию, как Стратегия Республики Татарстан. Некоторую ясность в решение пространственных проблем Западного Башкортостана вносит Стратегия развития г. Октябрьского на период до 2030 г., в которой говорится о формировании Октябрьско-Туймазинской агломерации.

В ходе работы над стратегией развития г. Октябрьского выявилась тесная взаимосвязь экономики города с Уруссинским и Ютазинским районами, в перспективе – с Альметьевским.

До сих пор развитие агломераций рассматривается в рамках административных границ регионов, тогда как их формирование происходит под воздействием рыночных факторов, которые не знают границ, ни государственных, ни административных. Так, крупнейший мегаполис Европы Стамбул, в свою периферию включил большие территории Болгарии и Греции. На наш взгляд, выделяемая Альметьевская агломерация своим продолжением на территории Республики Башкортостан имеет город Октябрьский, Туймазинский и Белебеевский районы. Сюда можно включить и Бижбулякский, Ермекеевский, Буздякский, Бакалинский районы. Тогда предлагаемая к признанию агломерация будет иметь следующие очертания (рис.1).

Рисунок 1. Состав Альметьевско-Октябрьской агломерации.

В этом случае можно выделить два центра агломерации: г. Альметьевск – в западной части региона и г. Октябрьский – в восточной.

Численность населения агломерации в предлагаемых границах составит около 1,0 млн. чел., что позволяет в ней создать весь комплекс учреждений сферы услуг. Так, в настоящее время важную роль в транспортном обслуживании населения играет наличие международного аэропорта. Первым шагом в укреплении агломерационных связей могло бы стать превращение аэропорта г. Бугульма в международный. Вторым – создание сети автобанов, соединяющей города агломерации.

Требуется координация между муниципальными образованиями, образующими агломерацию, в развитии профессионального образования и здравоохранения, прежде всего – в развитии технически сложных медицинских услуг.

Важнейшими направлениями координации МО внутри агломерации могут стать развитие туризма, утилизация ТБО, специализация в производстве продуктов питания, разработка новых технологий нефтедобычи.

Делом первостепенной важности скоро встанет и создание мощнейшего логистического центра в уже упомянутом транспортном коридоре «Европа – Западный Китай». Если Башкортостан и Татарстан начнут конкурировать между собой в его создании, то проигрыш может быть общим.

Башкортостан и Татарстан могли бы сотрудничать в области пространственного развития не только в рамках предлагаемой к формированию агломерации. Другим направлением сотрудничества в пространственном развитии могло бы стать расширение Камской агломерации на север-восток, включив в ее состав города Нефтекамск, Агидель, Янаул и прилагающие районы. Важной частью Камской агломерации могли бы стать также города Ижевск, Сарапул и прилегающие к ним муниципальные районы Удмуртии.

На пути формирования межрегиональных агломераций существуют следующие преграды:

– несовершенство федерального законодательства, не предусматривающего развитие таких образований;

– отсутствие опыта положительного решения межмуниципального сотрудничества на межрегиональном уровне;

– низкий уровень научной проработанности проблемы.

Формирование Альметьевско-Октябрьской агломерации будет происходить в следующих условиях:

– расстояние между центрами агломерации: Октябрьским и Альметьевским составит 107 км, между Октябрьским и Бугульмой – 71 км, между Альметьевским и Бугульмой – 56 км.

К Октябрьскому прилегают Туймазы (23 км), Ютазы (24 км), Бавлы (26 км), Уруссу (16 км). Агломерационные связи теснее всего существуют именно между данными муниципальными образованиями.

От Альметьевска эти муниципальные образования отстоят гораздо дольше (Бавлы – 93 км, Ютазы – 95 км, Уруссу – 111 км).

Расстояние между Альметьевским и Нурлатом – 145 км, Туймазами и Альметьевским – 142 км, столько же расстояние между Белебеем и Альметьевском. Как видно, расстояния вполне соразмерны.

От Октябрьского расстояние самого дальнего муниципального района внутри предлагаемой агломерации – Нурлата, составляет – 233 км, от Альметьевска до Буздяка – 194 км.

Через агломерацию проходит железная дорога Уфа–Буздяк–Туймазы–Бугульма–Нурлат–Ульяновск, существуют междугородные автобусные сообщения.

Наш анализ показывает, на сегодняшний день агломерационные связи существуют именно в башкирской ее части. В частности, число автобусных рейсов в день составляет по маршрутам:

– Октябрьский – Туймазы – 91;
– Октябрьский – Бавлы – 15;
– Октябрьский – Уруссу – 30;
– Октябрьский – Бугульма – 10;
– Октябрьский – Альметьевск – 6;
– Октябрьский – Белебей – 8;
– Октябрьский – Азнакаево – 3.

Рейсы из Альметьевска составляют: в Заинск – 6, в Белебей, Буздяк, Сарманово, Бавлы, Туймазы – по 2, в Азнакаево – 3.

Число рейсов в определенной степени характеризует величину миграции людей и тесноты агломерационных связей. Бугульма как центр агломерации заметно уступает по значимости г. Октябрьскому и не может рассматриваться в качестве одного из ее центров, но этот город – важный транспортный узел.

Итак, чтобы использовать агломерационный эффект в интересах населения Республики Башкортостан и Республики Татарстан, необходимо всемерно расширить межмуниципальное сотрудничество в приграничных их территориях. Для этого очень важна позиция органов власти обеих республик.

Литература:

1. Р. Ф. Гатауллин. Методологические основы разработки проблемы пространственного развития в стратегии муниципального образования

// Инновационные технологии управления социально-экономическим развитием регионов России: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – Уфа: ИСЭИ УНЦ РАН, 2017. – С. 34-37.

2. Стратегия социально-экономического развития Республики Татарстан до 2030 года [Электронный ресурс] // URL: http://www.invest.tatar.ru/upload/iblock/4f8/zakon-rt-ot-17.06.2015-n40_zrt-ob-utverzhdenii-strategii-rt-2030.pdf.

3. Стратегия социально-экономического развития Республики Башкортостан до 2030 года [Электронный ресурс] // URL: https://economy.bashkortostan.ru/upload/iblock/b5c/proekt-strategii sotsialno_ekonomicheskogo-razvitiya-respubliki-bashkortostan-na-period-do-2030-goda.pdf.

4. Структуризация экономического пространства региона: сущность, факторы, проектирование: монография / под общ.ред. д.э.н., проф. Р. Ф. Гатауллина – Уфа: ИСЭИ УНЦ РАН, 2016. – 216 с.

5. Электронный ресурс. Globuss24.ru. Режим доступа: http: doc|prostranstvennye-zakonomernosti-ekonomiceskogo-razvitia

6. Электронный ресурс. Dislibi.ru. Режим доступа: http: ekonomika/1227-1metodi-analisa-regulirovaniya-prostranstvennogo-razvitiya-goroda.php.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр/ Научные публикации по краеведению.

БЕР ШӘҖӘРӘ АРТЫННАН

Д.М.Исхаков

Пермь якларында яшәгән һәм әдәбиятка «пермь татарлары» дип йөртелүче милләтебез эчендәге бу этнографик төркемнең тарихы бик кызыклы һәм әле күп яклардан өйрәнелеп бетмәгән. Хәлбүки, бу як татарларына багышланган хезмәтләр шактый гына булса да. Нәкъ менә пермь татарларының урта гасыр тарихын яңадан барлап чыгу өчен без язмада шушы төркемгә кагылышлы инде фәнни әйләнешкә кертелгән, ләкин чынлап торып анализланмаган бер шәҗәрәгә тукталып китәргә булдык. Сүз танылган татар драматургы Риза Ишморатның әнисе ягыннан (әнисенең исеме Фәрхесрур, 1870-нче елгы) килгән нәсел җебе турында бара. Үз чиратында бу шәҗәрә 1955-нче елны ук Муллахмәт Ильяс улы Атнабаевтан, ягъни, әнисенең атасы Шәһимәрдән бабасының бертуган энесеннән, күчереп алынып, хәзерге Башкортостанда урнашкан Урады һәм Күрдем авыллары халкына карый. Элекке административ бүленеш буенча бу авыл Уфа губернасы Бөре өязенә кереп, пермь татарларыннан көнъяктарак урнашкан булган [Ишморат, 1987: 45 б.].

Башта шәҗәрәне китерик:

Фәрхесрур – Шаһимәрдән – Калимөхәммәт (Күрдем авылыннан) – Атнабай – Күчем – Акегет – Җермәк – Истәк – Кармыш – Турбай – Кара Җау – Сөндык би – Сүнчәле би – Үрдәк би – Алманчык би - Бүркыт би (шәҗәрә башы).

Р. Ишморат күрсәтеп үткәнчә, ул күчереп алган шәҗәрәдә, дөресрәге шул язылган дәфтәрдә, тагы бер өстәмә булган. Хәзер ул өстәмәне дә бирәбез.

«Бүркыт биләр [,] Чыңгыз хан иде. Синең агачың чаган, кошың-һөдһөд, тамгаң әмзәдер. Төбәгебез Аудуак төбәге. Түбәнге кисәк Туктамыш аймагы, дип язылгандыр. Ике аймагыбыз Аккүз дип язылгандыр. Бер Уртавыл аймак Янбарысның би нәзер бер аймаклар бәяны».

Шушы китерелгән өстәмәне тикшерә башлаганчы, аңа кайбер аңлатмалар кирәк булыр.

Беренчедән, шәҗәрәгә өстәмә рәвештә бирелгән сүзләр татарларда киң таралган «Дәфтәре Чыңгыз-намә» (XVII йөз ахры) әсәреннән алынганга охшый. Нәкъ шул әсәрдә Чыңгыз хан турында сөйләнеп, мондый

сүзләр әйтелә: «Ул биләрнең һәркайсына хөрмәт күрсәтеп урын-җир, илкөн бирде.., тамга, кош, агачын, урыннар бирде, халыклар итеп аерды» [Дәфтәре Чыңгыз намә, 2011: 51 б.]. Шунда ук мондый юллар да бар: «Аннан соң хан янә әйтте: – Әй Буркит би, синең агачың чаган булсын, кошың һөд-һөд булсын,ораның буруҗ булсын, тамгаң һәз булсын, сыйфаты шушы» [Дәфтәре Чыңгыз намә, 2011: 53 б.]. Шулай ук, икенчедән, монда төбәк (чынлыкта – «түбә») дип язу да игътибарга лаек, чөнки ул кабилә-ыру җирләрен һәм халкын бүлү белән бәйле. Димәк, «Аудузак төбәге» берничә кисәктән (аймактан) торган: Туктамыш төбәге, ике аймак – Аккүз исемле. Ләкин соңгы җөмләдәге «Уртавыл аймагы» шушы аймага кергәнме, бик үк аңлашылып бетми, чөнки күрсәтелгән шәҗәрә язылган(төп авыл – Күрдем булса кирәк) җирләрдән ерак түгел Янбарыс авылы булганлыгы билгеле [Ишморат, 1987: 355]. Бу дүртенче аймак шул авыл исеме беләнме, әллә шушы авылга исем биргән «Янбарыс би» исеме беләнме аталганмыдыр, бусы билгеле түгел. Һәрхәлдә, соңгы җөмләнең мәгънәсе бозылган.

Иң әһәмиятлесе без карап үткән шәҗәрәнең Буркыт бидән башлануы. Аның кем булганлыгы мәсьәләсен карый башлаганчы безгә тагы кайбер башка мәгълүматларга да тукталып китү кирәк. Беренче чиратта сүз татар язучысы Н.Фәттахта сакланган, аннан соң мәрхүм тарихчы Ә.Булатовта булган 1950-нче елларда күчерелгән тагы бер шәҗәрә турында бара [Әхмәтҗанов, 2011: 205 б.]. Ахрысы, ул югарыда китерелгән шәҗәрәнең бер варианты булса кирәк:

Чыңгыз хан – Бортек би – Алманчык би – Исәнбай би – Урдәк би – Сәйед би – Сүнҗәле би – Шондык би – Уразбахты – Калай

– Карҗау – Тулбай

– Туктамыш

– Җанҗегет

– Карамыш

– Мачтык һ.б. Алдагы буыннарда Истәк, Җәрмәк, Акъегет, Күчем исемнәре күренү шул турыда сөйли.

Шулай ук, соңгы шәҗәрәне тикшергәндә, анда күренгән «Туктамыш» (XII буын), «Аккүз» (XIII буын) буыннарының түбә (төбәк) бүленеше белән бәйле булуга мөмкинлеген дә әйтеп үтә кирәк. Бу мәсьәләгә без әле алга таба әйләнеп кайтырбыз.

Хәзер инде безгә шушы шәҗәрә материалларына таянып ул барлыкка килгән төбәккә бәйле тарихи җирлек мәсьәләсен тикшерү кирәк булачак.

Билгеле, иң беренче безнең игътибар Бөркет/Буркат/Бортек (кайбер очракта бу исем бераз бозылган) би исеменә юнәлтерелергә тиеш, чөнки бу очракта ул эпоним, ягъни, этнонимны чагылдырган атама буларак

бирелә. Әйтергә кирәк, Уфа губернасының элекке Бөре өязе җирлегендә язып алынган бу атама ул якларда тагы да кабатлана. Мәсьәлән, Башкортстанда яшәгән күренекле татар этнографы Р.Г.Кузеев үз вакытында башкортлар эчендәге канглы ыруы шәҗәрәсендә булган Тарагай би исемле шәхеснең «Кара диңгез, Кырым» якларыннан килүен күрсәткән иде[Кузеев, 1974: 359]. Шушы ук бинең исеме тагы бер шәҗәрәдә күренә – бу юлы сүз башкортларның шәмшәдин ыруы шәҗәрәсе турында бара. Анда Буркат бинең улы Таргай бинең «Кырымнан килеп Ак Идел буйлап баруы», турында әйтелә [Фаттахутдинова, 1985:108-109]. Күренә ки, бу ике шәҗәрә бер-берсе белән бәйле һәм сүз канглы төркеме турында, яисә ул төркем белән бәйле башка бер ыру-кабилә турында бара (атамасы – шәмшәдин, ахрысы, соң дәвердә генә барлыкка килгән һәм Шад /Шәд авылы исеме белән бәйле).

Тарихи чыганаклардан чыгып эш итсәк, төп атама булган Боркыт/Бөркет эпонимы артыннан бару кирәк, чөнки аның артында боркыт/бәргут кабиләсе яшеренгән. Канглы кабиләсе дә борынгы дәвердә ул төркемгә бәйле булган ахрысы. Ләкин, иң кызыгы шунда, бу ике төркем дә монголлар көчәю дәверенә кадәр Урал буйларыннан, шулай ук легендаларда искә алынган Кара диңгез, Кырым тирәләреннән бик еракта, Үзәк Азия якларында яшәгәннәр. Бу мәсьәләне тикшерер өчен безгә тагы бер тарихи чыганакка мөрәҗәгать итү кирәк. Сүз 1504-1510нчы елларда Урта Азияда язылган «Тәварих-и-гузида-йи нусрат-намә» әсәре турында бара. Анда әйтелгәнчә, «Шибан хан (ягъни Җучиның улы, Чыңгызның оныгы) Болгарны, Руссларны, Асларны явлап алганда һәм башкортлар белән сугышта зур батырлык күрсәтә». Бу вакытта аның кулы астында 40 меңлек гаскәр булып, аларның «башлыкларының атлары [мондый булган]: кыйат Бурулдай бик, бәсә конгратдин [Гали] бик [әбүгәсе], боркыттан Тайбуганы, төмәннән Тукбуганы», әйтеп китә бу чыганак [Таварих-и, 1967:115].

Шибанның һәм алда искә алынган Бурулдайның (ул төмән, ягъни 10 мең сугышчы булган хәрби берәмлек башында торган) Бату белән бергә Болгар дәүләтен яулап алуда, «буларлар(болгарлар-Д.И.) һәм башкортлар» белән сугышта катнашуын фарсы тарихчысы Рәшид-әд-Диндә дә искә алына. Соңыннан алар урыс кенәзлекләрен яулап алалар һәм аннан Кырым төбәгендә дә булалар. Берникадәр вакыт бу Шиабан җитәкчелегендәге гаскәр Кырымга якын җирләрдә 1236–1237 елгы походтан соң да кала. Әйтик, Тукбуга (Төмән кабиләсе гаскәре башлыгы, ул атамадан «Тамань» һәм хәзерге Мордовия Республикасындагы «Төмән» шәһәре исеме килеп чыккан дип уйларга урын бар) Кырым тирәләрендә әле 1264–1265нче еллар тирәсендә дә күренә. Ләкин, кайсыдыр бер дәвердә Шибанның элеккеге гаскәре Кырым якларыннан Урал буйларына, тө-

гәлрәге, Шибанга бирелгән элекке Болгар дәүләтенең көнчыгышына һәм тарихи «Башкардия» яисә «Magna Hungaria» (монда «magna» латинча «зур» дигәнне түгел, ә «ерак» дигәнне аңлата) җирләренә, шулай ук Көнбатыш Себер җирләренә кире кайтып китә [Исхаков, 2016].

Нәкъ менә шушы гаскәрнең бер өлеше булган боркыт кабиләсенең кисәкләрен без Боркыт би исеме астындагы инде соңгы заманнарда татар телле башкортларга әйләнгән халыкны төнъяк-көнбатыш Урал регионында күзәтәбез дә. Әйтелгәнчә, ул төркем вәкилләрендә бабаларының «Кырымнан» күчүләре турындагы риваятьләр сакланган. Билгеле, төпкә төшеп карасаң, бу Боркыт бигә бәйле кабилә-ыру вәкилләре (кәнглы, шәмшәдин илләре кешеләре) тарихи яктан башкорт булмаганнар. Кайсы җирләрдән чыкканнар соң алар? Бу сорауга җавап эзләгәндә безгә беренче чиратта боркыт/баргут дип аталган кабилә турында сүз алып барырга кирәк.

Үз вакытында Хива ханы Абел – Газый Баһадир (XVII йөз) Боркыт, Барын һәм Курлавытны бер-берсенә бертуган булган һәм Дурбан исемле кешедән туган шәхесләр ди(бу исә, алдагы өч атама төсле ук эпоним) һәм алар монголдан булган дип язган иде (Әбелгазый Баһадир хан, 2007; 47). Ләкин бу караш чынлыкта ялгыш. Фарсы тарихчысы Рашид-әд-Дин Байкал күленнән көнъякта, Селенга елгасы тирәсендә яшәгән баргуд кабиләсен белә(Баргузен дигән атама да шуңардан килә), аларның «монгол» дип атала башлавын да әйтә, ләкин иң баштагы монголлар рәтенә аларны кертми [Рәшид-әд-дин, 1952, т.1. кн.1: 156] һәм бу бер дә юкка түгел, чөнки борынгы дәвердә бу кабилә төрки булган (исеме «байркы» атамасыннан алынган [Парунин, 2012:132-133]. Дөрес, монгол яулап алуларыннан соң (1207 ел) бу «урман халыклары» рәтендә саналган кабилә Җучи олысына кертелә һәм монголларга буйсына (бигрәк тә ул төркем монголларның конграт кабиләсе белән якыная, алар белән кыз биреп кыз алышу аркылы).

Менә шул заманнардан башлап баргут/боркыт кабиләсе Җучи олысында яши башлый һәм аның улы Шибан (Җучи үзе 1227-нче елда үлә) кул астына эләгеп, 1230-нчы еллардагы Монгол дәүләтенең көнбатышта булган «бөек походларында» катнаша [Карагыз: История и культура татар, 2015: 122-157]. Шулай итеп, Үзәк Азияда (Байкал – Селенга тирәләрендә) яшәгән кабилә көнбатышка китә. Соңыннан, XV гасырда, боркытлар башында Абул-Хайр хан торган Шибанилар дәүләтендә гел искә алыналар. Ә бу дәүләткә Урал буйлары һәм Көнбатыш Себер генә түгел, ә Болгар вилайяте дә буйсынган (1429–1430-нчы еллар тирәсендә) [Парунин, 2012: 135-136; Исхаков, 2013: 29-30]. Себер йортында бер заман хөкем иткән (XV йөзнең ахыры – 1563-нче еллар) «Себер кенәзләре»

исеме астында билгеле булган Тайбугидлар нәселе дә (нәсел башы Шибан гаскәрендә булган Тайбуга бигә барып тоташкан) боркыт кабиләсеннән булган [Исхаков, 2009:]. Шушы фактларны исәпкә алганда без башка тарихи мәгълүматларны да аңлата алабыз.

Әйтик, югарыда китерелгән Буркыт бидән башланган Р.Ишморатның анасы ягыннан булган шәҗәрәдә мондый исемнәр бар: Кара җау, Сондык би, Сүнчәли би. Бу шәҗәрәдәге исемнәр Пермь өлкәсе татарлары белән дә бәйле. Кара җау атамасы топоним буларак Карьево (татарча-Караҗау) авылы исемендә сакланган. Ә бу авыл XVII йөз башында Сылва (Сөлил) һәм Ирән елгалары бассейнында яшәгән иштәк («остяк») төркемнәренең Көнгер өязенә кергән улусы үзәге («Карьев улус») булган. Сондык исә «Зевендук» исеме астында Тулва елгасы янында яшәгән (хәзерге Барда районы) гайнә «башкортлары» «остяклар» башында торган «начальник» буларак билгеле (Изге Трифон язмаларында исеме күренә, 1570-нче елларда). Үз чиратында бу шәхес XVI йөздә яшәгән «муллин» остяклары башында торган(хәзерге Барда районы Куян һәм Башкултай авыллары халкы бабалары) Урак би Мәмәткколовның энесе булып чыга һәм иң кызыгы, бу төркемнең кабилә билгеләре инде безгә билгеле булган боркыт кабиләсенәнә туры килә. Ләкин ул туры килү фәкать тик шушы бәкләр нәселе белән генә бәйле [Исхаков, 2014].

Шулай итеп, Уралга Урал буенда яшәгән татар-башкортларының шәҗәрәләре аркылы без аларның борынгы бабаларының бер өлешенең Үзәк Азия ягыннан килгән монголлар рәтендә булган төркиләр белән бәйләнгәнен күрәбез. Шулай ук Урал тауларыннан көнбатышка таба яшәгән төрки төркемнәренең (татарлар һәм башкортларның) себер татарлары белән этник туганлыгы да күренә бу очракта. Ул туганлыкның бер катламы Җучиның улы Шибан белән бәйле кабиләләргә барып тоташа. Шуңа күрә Көнбатыш Себер һәм Урал буйларындагы төрки-татарларының урта гасыр тарихларын шушы кысаларда карарга кирәк.

Әдәбият:

1. Дәфтәре Чыңгыз намә//Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкарләре/ [транскр.эшләүче, хәзерге татар әд.теленә күчерүче, иск. һәм сүзл. төз., кереш мәкаләләр авторы С. Гыйләҗетдинов]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2011.

2. Д. М. Исхаков. К вопросу о западных пределах Улуса Шибана и его потомков//История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы II Всероссийской научной конференции.Курган, 17–18 апреля 2014 г.Курган: Из-во Курганского гос. ун-та, 2014. – С. 28-31.

3. Д. М. Исхаков. Между Булгаром и Казанью: Этнополитические процессы в Булгарском/Казанском вилайяте в 60–70-х годах XIV – 40-х годов XV веков. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013.

4. Д. М. Исхаков. Новые данные о клановой принадлежности «Сибирских князей» Тайбугидов//Сибирский сборник.Вып.1.Казань: Из-во «Яз», 2014.-С.236-243.

5. Д. М. Исхаков. Труды по исторической этнологии татарского народа.Т.1 Среднетюркская эпоха (X–XV вв). Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016.

6. История и культура татар Западной Сибири. Монография. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани Ан РТ, 2015.

7. Р. Ишморат. Тарих сукмаклары. Истәлекләр. Казан: Татар.кит. нәшр., 1987.

8. Р. Г. Кузеев Происхождение башкирского народа. Этнический состав, расселение. М.: Наука, 1974.

9. А. В. Парунин. Клан баргут/буркут в политической истории чингизидских государств XIII–XVI вв. // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып.4. Казань. Ин-т истории им.Ш. Марджани АН РТ, 2012. – С.131–143.

10. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1.кн.1.М.:НИЦ «Ладомир», 2002.

11. Таварих-и-гузида-йи нусрат-наме/ Исслед.крит.текст, аннот., оглав. и табл.свод. оглав. канд.филол.наук А. А. Акрамова. Ташкент: Фан, 1967.

12. А. Фаттахутдинова. Башкирские шежере (Краткое археографическое описание)//Башкирское шешере (Филологические исследования и публикации). Уфа: БФ АН СССР, 1985.- С .88-125.

13. Әбелгазый баһадир хан. Шәҗәрәи төрек. Казан: Татар.кит.нәшр., 2007.

14. М. И. Әхмәтҗанов. Татар шәҗәрәләре. Беренче том. Казан: Г. Ибраһимов исемендәге ТӘСИ, 2011.

УБИЙСТВО ГАЙНЕТДИНА АЛЬ БУЛГАРИ
(Протоколы Зайнуллы Ибрагимова)

Р.К.Валеев

28 февраля 1918 года при активной помощи казанских большевиков произошло одно из самых грязных и трагических провокаций убийство лидера Ваисовского движения, боровшихся под знаменем ИСЛАМА за «Справедливость и Правду». История этого движения ныне активно изучается появляются все новые документы и материалы, которые проливают свет на события, имевшие место в Казани в конце февраля и в начале марта 1918 года.

Известно, что Вошуро/Харби Совет-Р.В./, выполняя решения Уфимского Национального собрания и Второго съезда воинов мусульман России на 1 марта 1918 года назначило провозглашение «Урало-Волжских штатов». Однако, казанские большевики, ведущие тайную войну против провозлашения» Урало-Волжского штата», в ночь на 28 февраля арестовали руководителей Второго съезда воинов мусульман. Это привело к чрезвыйчайному осложнению и без того непростой ситуации в Казани. Обострились отношения между Казанским Советом и делегатами Второго съезда и их руководителями. По предложению Мирсаида Султангалеева было принято решение арестовать 10 человек руководителей съезда с целью срыва провозглашения 1 марта 1918 года «Идел-Урал штата».

В 1923 году М. Х. Султангалеев подчеркивая написал большое письмо членам Центральной контрольной комиссии из тюрьмы, свои заслуги перед Советской власти. Касаясь казанских событий он писал: ***«Было созвано экстренное совещание Губкомитета большевиков с участием меня и Саид-Галиева. Был поставлен вопрос как быть?... Я предложил не допускать объявления националистами штата и как предупредительную меру предложил… арестовать руководителей движения. Совещание со мной согласилось.***

И так как в нашем распоряжений имелась лишь одна ночь, было решено аресты возложить на меня и т. Саид-Галиева» (См. Мирсаид Султан Галлиев. Статьи, выступления, документы. Казань, 1992. -С.421–422).

В этот период ваисовцы поддерживали сторонников Советской власти, считая, что они тоже ведут борьбу за справедливость, за освобождение народов. Антивсоветски настроенная часть населения выступала как против большевиков, так и против ваисовцев. Однако в силу каких-то

причин удар был нанесен именно по ваисовцам – был убит их руководитель, который боролся за возвращение Булгарского государства. Он не был согласен с проектом провозглашения «Идел-Урал штата» и вел борьбу за провозглашение республики под названиемя «Булгарская республика»

До сих пор историки не могут ответить на вопрос: Кто же виновен в смерти Гайнанутдина Ваисова Аль-булгари. Появление новых документов, материалов и их анализ помогут в выяснении истинных причин гибели Гайнанутдина Ваисова. Предлагаем протоколы допроса одного из соратников Гайнанутдина Ваисова – Ибрагима Зайнуллина от 5 марта 1918 года и 31 октября 1919 года.

Ибрагим Зайнуллин Аль булгари был жителем г. Казани. Жил в Ново-Татарской слободе, Мало Симбирской улицы дом № 10. В эти дни он исполнял роль начальника караула. Они охраняли руководителя движения ваисовцев Гайнанутдинса Ваисова Аль-булгари. В день убийства он пришел к нему часов в 9 утра и позже стал очевидцем произшедших здесь событий.

Он являлся также членом президиума Совета в числе 12 человек, избранных съездом «волжских булгарских мусульман рабочих и хлебопашцев», являлся бессменным зместителем Гайнанетдина и некоторое время и Газизяна Ваисова. И лишь после смерти Сардара и, особенно в 20-е годы XX века, он постепенно отходит от этого движения и работает на различных должностях при советской власти в Республике Татарстан.

Протоколы допросов Ибрагима Зайнуллина – одного из близких соратников Гайнанетдина Ваисова, имеют большое значение для изучающих историю ваисовского движения и истории РТ.

Протокол допроса Зайнуллы Ибрагимова аль Булгари.

1918 года марта 5/февравля 20/ дня члены комиссии Родионов, Богданов, Арзамасцев, снимали показания с очевица убийства Сардара Ваисова свидетелей Ибрагимова Зайнуллы Булгари и Мубаракша Гадельша Булгари. Спрошенный по сему делу Ибрагим Зайнулла Булгари, уроженец города Казани, живущий в Ново-Татарской слободе, Мало Симбирской 2-й переул., дом № 10 показал:

28 февраля в 9 часов утра я пришел к Сардару Ваисову. Он был занят у себя в спальне, составлял доклад. Я с ним поздаровался, он спрашивал меня, нет ли каких-либо новостей, но я отвечал, что пока новостей никаких не имею вышел только из дома. В это время раздался звонок, я отпер дверь – это пришел другой член нашего общества

Хайрутдин Валиулла, он рассказывал, что на базаре возмущается народ, закрывают все лавки, говорят про арест членов Шуро. Я пошел и сообщил об этом Сардару. Сардар говорит, что это (слово не ясное – Р.В.) пусть они волнуются в это дело вмешиваться не будем. В это же время меня Сардар попросил справиться по нашему телефону в мусульманский комиссариат об аресте членов Шуро. Я позвонил туда по телефону мне ответили, что действительно некоторые члены Шуро арестованы.

Я сообщил об этом Сардару, то действительно члены Шуро арестованы. Сардар говорит по этому поводу, что если они продолжали штат не таким путем каким следовало, они нам не в пример, с нами идти вместе не хотели и нет ничего удивительного, что их арестовали.

Затем Сардар опять продолжал заниматься. Минут через пять после этого вошел в дом новый член нашего общества – старик лет 60 Гиззатулла Гатаулла-оглы. Он рассказывал, что около Юнусовской площади собирается народ и волнуется по поводу ареста, а некоторые угрожают нам – лица которые угрожали нам вели разговор этот около окружного комитета. Гиззатулла также зашел к Сардару, рассказал ему о волнениях на улице. Во время нашего разговора снова раздался звонок. Я пошел и отпер дверь – вошел член окружного комитета, как он об этом заявил, пришел по поводу сегоднящних событий и велел о себе должить Сардару. Я сообщил об этом Сардару, который просил проводить пришедшего в кабинет и сам вышел туда же. Член окружного комитета Юсупов стал разговаривать с Сардаром о событиях в городе и спрашивал его какой его Ваисова взгляд на арест членов Шуро. Сардар отвечал ему, это конечно и для него неприятно. Мы хотели найти соглашение, объединить всех мусульман, мы делали свой доклад в Московский российский мусульманский съезд. В Казани в последнее время военному съезду также делали доклады, но с нами не соглашались, а теперь в такое тревожное время вы приходите ко мне и просите помощи и оружия, но оружие у нас не для братоубийства, не для кровопролития, а воспользуемся им мы только в том случае, если будет контрреволюция.

После всего этого член окружного комитета спросил Сардара – значит вы не идете против Советов? Сардар отвечал, что да мы не пойдем против Совета. Юсупов после

этого ушел. Во время разговора Юсупова с Сардаром входил в квартиру к Ваисову Ибрагимов, нач. милиции 5 гор. и сказал мне, сегодня за амуницией зашли к нему в интендантство, после чего он вышел, Юсупов немного после этого закончил свой разговор с Сардаром Ваисовым, я проводил Юсупова на парадное крыльцо вновь обратно…зашел к Сардару, говорили с ним опять о случившимся, Сардар говорил, что вот не слушались меня и «получились» такие события. В это время вновь раздался звонок-пришел опять Ибрагимов и говорил, что сегодня не ходите в интедантство, меня там не будет, сегодня важное дело есть.

Ибрагимов вышел на улицу. Не прошло пяти минут после этого, врывается во двор толпа: в это же время у нас у телефона оборвали проволоку. Ворвавшаяся во двор толпа вошла в парадное крыльцо. Их просил не волноваться так нахально, просил подождать, пока я доложу об этом Сардару /просил лучше/. Я сообщил обо всем Сардару, котрый сказал мне, чтбы я передал пришедшим, пусть они пошлют к нему какого-либо члена военного гарнизона для переговора. Среди вас пришло много вольных и ружья мы вам не дадим, среди пришедших, в толпе, были, раненый солдат Ахмет Садыков, второй ломовой извозчик Мясников, был там сын Ахмед хади Максудова – ученик коммерческого училища, кроме того в толпе еще был Гильман – управляющий завода Утямышева. Бывший в толпе член нашего общества, не успевший пройти в дом Хайрутдин Валиуллин – видел подробности происходяшего во дворе. Миннубай Якубов, член нашего общества, бывший также в квартире Ваисова, видел, как милиционер 5-го района Закир Галимов, размахивал шашкой и кричал народу: «Мы им всем отрубим головы». Я запер дверь и пошел опять к Ваисову должить о происходящем. Ваисов стал проводить испугавшуюся канцеляристку нашу Майерь, живущую на засыпной в доме №27 или 37 кв.№2. Провожая ее с черного хода он просил Майерь, доложить о происходящем Совету. В это же время раздался звон развитых стекол. Оказалось, выбитыми стекла в окнах проходной и в одном угловом окне канцелярии. В это же время стали со двора стрелять. Я говорил Ваисову– со двора стреляют, бьют стекла, давай пожалуйста примем меры, чтобы успокоить народ. Он проводил кнцеляристку и велел нам взять себе оружие, а сам пошел к окну и стал разговаривать с народом, я роздал

всем патроны и подошел тоже к Сардару, в руках оружия у меня не было, у Сардара тоже не было, но был в кармане, как оказалось после, револьвер пятизарядный системы Смит-эн-Вессон. Сардар подошел в прихожей к разбитому окну, высунулся из него и стал убеждать народ, он говорил, что вы товарищи хотите делать, зачем так нахально поступать, ведъ это зверство, если ваши члены военного Шуро арестованы, то я буду просить, чтобы их освободили. В этот же момент раздались три выстрела. Он, Ваисов, в это время/вскрикнул/ сказал нам: «Эх товарищи в меня кажется попали» – у него во рту была кровь, он плевал тут же в прихожей на пол.

Я взял его за руки, стал поддерживать, и мы с ним пошли в зал, как только вошли, раздались снова выстрелы и пулями была разбита электрическая лампочка, висевшая у стены налево как войти из прихожей в зал. Мы с Сардаром дошли до его спальный, тут он обратился к нам говоря, что будьте тверды в своих убеждениях, поручаю вас богу. Он зашел в свою спальню, сидел на своей кровати, молился руками к богу, в это время просил у бога: дай этому народу сознание, чтобы он знал что он делает.

Потом он встал на ноги, подошел к столу и махал рукой по столу, словно что-то искал. После этого вышел из своей спальни в коридор, закрыл за собой в спальню дверь, одной рукой он закрывал рот, стал терять сознание и начал опускаться на пол, после пошла из рта кровь. Мы уложили Сардара на пол. Причем от толчка начали петли двери открылись в спальню. У нас есть свой священник, старик лет 60. Он начал читать Коран. В это же время я держал голову Сардара и сказав своим, чтобы они не стреляли, собрали всех около мертвого Сардара и говорил им, что Сардар проповедовал нам правду и справедливость, заботился одинаково обо всех. Мне товарищи велели сказать народу, что наш Сардар Ваисов помер. Мы бессильны и биться сейчас с вами не желаем. Я подошел к рзбитому окну в канцелярии и сказал народу, стоявшему на улице: наш Сардар убит, больше нам защищать нечего, делайте что хотите, но нас не убивайте, мы сдаемся и просил прийти кого-нибудь из комитета, чтобы нам дали помощь. Народ ворвался в комнаты, начали топтать Сардара. Его вытащили из коридора в зал. Некоторые ворвавшиеся схватили руки Сардара и хотели их вывернуть я не

дал это им сделать. Я снял с Сардара пиджак, сложил ему руки, закрыл глаза и покрыл лицо пиджаком. Тело положил ногами на юг. Некоторые из пришедших кололи тело штыками и били прикладами. Гатаулла Хамидулла оглы уговаривал не делать… над мертвецом издевательств, но его не слушали и за его советы его же ударили прикладом. У меня отобрали револьвер, оружие у нас было следующее: ружей – 600, патроны – 6000, револьверов – 6 штук, саблей 4 – сабли, забрали, ими угрожали, чтобы я все показывал иначе грозили меня убить.

После меня арестовали и когда вели по улице кто – то сзади ударил меня прикладом по голове, я упал без памяти. Мне говорили, что ударил меня Гариф Гайсин. После отвели меня в комитет, как раз там было совещание. И я был арестован. Ко мне опять приходили в помещение, где я был арестован и просили указать, где у меня спрятаны пять ящиков револьверов. Я им ответил, хотите убивайте, но я клянусь богом, что револьверов больше у меня нет. Тогда привели ко мне свидетеля, сигнальщика, который утверждал, что я привез в канцлярию револьверы и говорил, что сам этого не видел, а слышал, от кого-то. Этот же сигнальшик был в числе ворвавшихся во двор и слышал, как я просил прислать кого-либо из комитета для переговоров, это он, сигнальщик, подтвердил…когда утверждал, что я привез револьверы к Ваисову. Я им дал адрес моей квартиры, они три раза провдили обыск, документы и некоторые вещи взяли, но оружия кроме двух бывших в починке револьверов и одной винтовки не нашли. Во время разговора член съезда Терегулов угрожал мне тем, что убьют меня, если я не выдам оружия и если это оружие у меня найдут. Три дня я был под арестом, после чего был освобожден. Больше заявить ничего не имею. Ибрагим Зайнулла оглы Булгари.

Члены суд.след комиссии подписи
Члены следственной комиссии
Мусульманского комиссариата подпись

Протокол допроса свидетеля Зайнуллин-булгари 1919 года октября 31 дня.

Я член следственной комиссии при Казанском губернском революционном трибунале Толстов допрашивал нижепоиме-

нованного в качестве свидетеля с предупреждением об ответственности за ложные показания, и он показал:

…После Октябрьского переворота мы в контакте работали с Советской властью, в то время среди мусульман сорганизовалось Военное шуро, которое шло в разрез как с большевиками, так и с ваисовцами. Представители Шуро хотели захватить власть в свои руки и образовать Казанскую буржуазную татрскую республику. Советская власть не могла спокойно смотреть на их стремления и 27 февраля н/с 1918 года арестовало несколько человек из Шуро. Утром 28 февраля татары, услышав об этом аресте членов Шуро, начали собираться на Юнусовской площади и обсуждать вопрос об освобождении их. Они от собравшихся послали в Совет делегацию с просьбой или вернее требованием освободить арестованных.

Из Совета последовал отрицательный ответ и тогда толпа решила действовать вооруженной силой. Вопрос был у них откуда достать оружие, и они решили разгромить цейхауз 95 полка и потребовать оружие штаба Сардара Ваисова. Около 11 часов утра 28 февраля они начали собираться около нашего штаба и среди них многие уже были вооружены. Первыми шли Ахмет Мямышев, Гарун Максудов, и Мясников. Первым делом они оборвали телефон, затем подошли к парадному и требовали выдачи оружия, говоря – «Вы мусульмане и мы мусульмане, а посему требуем выдать нам ваше оружие для защиты наших членов Шуро от большевиков. Я им ответил так: «Нахально сюда не лезьте. Я лично сказать вам ничего не могу, а пойду к Сардару и узнаю, что он скажет». Запер дверь и ушел в комнату Сардара, доложить о требовании толпы. С.Ваисов категорический заявил, «что для них оружия нет!» Я пошел обратно-открыл дверь и объявил. Что выдать оружие Сардар не соглашается, так как среди толпы много хулиганов. Толпа начала возмущаться, кричать и требовать оружие. Если не выдадите добровольно, мы захватим его силой. Тут же начали бить стекла. Одного я заметил, имя ему Ганибай, который палкой бил стекла и члена ваисовцев Валиуллина. Я видел, что волнение принимает грозный характер – ушел к Ваисову и сказал ему об этом. Он вышел к толпе и начал их уговаривать: «Зачем вы сюда собрались и позволяете себе безчинствовать, – уходите отсюда, об арестованных мы со своей стороны похлопочем, а оружие вам все равно не выдадут. Тогда из толпы послыша-

лись такие разговоры: «А вы большевик». Сардар ответил: «Да, я большевик» – и тогда из толпы начали стрелять. Первая пуля попала ему и у него из носу потекла кровь. Тогда я увел его в комнату и посадил на кровать, а стрельба все продолжалась. Когда наши члены увидели, что Ваисов Сардар ранен, открыли стрельбу из дома, и толпа разбежалась, но через несколько минут снова окружили нас. Мы все члены собрались около раненого Сардара, и он на наших глазах скончался – о смерти Сардара мы объявили толпе и бороться с вами больше не в силах.Толпа ворвалась в дом и начали громить и надругаться над трупом убитого Сардара. Нас ваисовцев – всех арестовали и отправили в гарнизонный комитет. Дорогой меня ударили прикладом, и я упал без чувства. После узнал от своего зятя Гимадутдинова, он уже умер, что ударил меня Гариф Гайсин, прож. в Татрск. слоб, М.Симбирская ул.Большие ворота утром открыл нач. милиции 5 района Ибрагимов, а сам убежал в гарнизонный комитет. Минут через 10-15 появились около нашего штаба, и он был среди нее. Я предполагаю, что телефон порвали Мямышев, Максудов и Мясников, которые первыми начали требовать оружие. Я думаю, что стрелял в Ваисова Мухамедзян Мухамедзянов, так как в трупе Сардара оказалась пуля от кольта и при обыске у Мухамедзянова были найдены пули системы кольта. Гиззатуллин Гильман – очень вредный элемент – он все время был среди толпы и руководил ею. На другой день он вместе с Сагдеевым Абдул Кадыром и Ибрагимом Валеевым зашли к нам арестованным ваисовцам, и Гиззатуллин говорил, что Зайнуллина надо убить, т.к. он был тов. председателя штаба ваисовцев, а двое другие говорили, что их нужно уничтожить в корне, а то они опять поднимут головы. Их не допустили до нас охранники, а то нам бы от них пришлось очень плохо. После я узнал, что толпу собирал известный буржуй Хасанов Сабигатулла и направлял всех в штаб Ваисова. Об этом я узнал от Шайхуллы Хаматова. В связи с этим погромом у меня был обыски и все имущество и все ценные документы расхитили. Обыск производила толпа, среди которой выделялся Ибрагим Карташов, прживающий в Н.Татарской сл.М.Симбирская ул. свой дом. – он говорил, что у него нужно произвести тщательный обыск, так как у него на квартире есть оружие и пулеметы. Детей же его нужно тоже убить.

Показание читал. Записано правильно

Зайнуллин Ибрагим Булгари.

P.S Добавляю к сему, что фамилия Ганибая, который был (видимо бил – Р.В) Валиуллина и окно – Биктемиров – проживает по М. Симбирской ул. Односторонка 5 переулок, д. 73. Про милиционера 5-го района Галимова Закира я слышал, что он ушел с белыми и там убит.

Зайнуллин.

Источник:
Нац. Архив РТ. ф. Р 526 оп. 8. д. 1. лл 124–125 об.

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ МОНЕТЫ XV В. ЮЖНЫХ МОНЕТНЫХ ДВОРОВ ИЗ НАХОДОК НА ВОЙКИНСКОМ ГОРОДИЩЕ

А.И. Бугарчёв, В.П. Емельянов

Аннотация: *В статье рассматриваются монеты, чеканенные на монетных дворах Нижневолжского региона. Авторы сравнивают находки Войкинского городища с ранее опубликованными материалами из Иске-Казани и Торецкого поселения. Факт нахождения южных дирхамов XV в. подтверждает вывод Г.А. Фёдорова-Давыдова о том, что данные монеты участвовали в денежном обращении Булгарского вилайата.*

Ключевые слова: *монета, дирхам, Войкинское городище, XV в.*

В 2010 году авторам представилась возможность осмотреть и изучить комплекс низкопробных серебряных монет XV в. Удалось выяснить, что монеты, общее количество которых было около 100, найдены в окрестностях с. Войкино (Алексеевский район РТ). Хотя большинство монет было неудовлетворительного состояния, тем не менее, среди них было выявлено несколько экземпляров, чеканенных на монетных дворах, дислоцированных в Нижнем Поволжье. Приведём опись небулгарских монет.

Таблица находок золотоордынских серебряных монет южных монетных дворов XV в.

№	Эмитент	МД	Год х.	Вес, г	Примечание
1	Гийас ад-Дин	Сарай	(828)	0,73	Фототабл. X
2	Гийас ад-Дин	Сарай	(828)	0,78	
3	Гийас ад-Дин	Сарай	(828)	0,62	
4	Мухаммад	Сарай	(820-е)	0,78	
5	Мухаммад	Хаджи-Тархан	(820-е – 830-е)	0,73	Фототабл. XX
6	«Султан...»	Хаджи-Тархан	(820-е – 830-е)	0,61	
7	(стёрто)	Хаджи-Тархан	(820-е – 830-е)	0,77	
8	...хмад*	Иль Уй	(820-е – 830-е)	0,68	
9	Давлет Бирди	(Хаджи-Тархан)?	[831]	0,73	Односторонняя Фототабл XXX

*Мухаммад? Ахмад?

Впервые о данном сборе было сообщено на одном из заседаний Международного Золотоордынского форума 2017 г.

Подавляющее большинство монет чеканилось в Булгарском регионе: на них помещалось название или монетного двора Булгар или «трёхногая» тамга. Также здесь были выявлено 7 экземпляров с солярным знаком, опубликованных ранее [Емельянов: 2017. С. 128-129].

Хронологический период чеканки монет Войкинского комплекса довольно узок – за исключением одного дирхама Пулада (монетный двор Булгар ал-Джадид, 811 г.х.), все остальные монеты были выпущены в 820-х – первой половине 830 гг.х. (1420-е – начало 1430-х гг.), в том числе и представленные нижневолжские эмиссии. Подобные монеты встречаются и на других археологических объектах Татарстана. Находки на Иске-Казанском археологическом комплексе уже издавались [Бугарчёв, Степанов: 2016. С. 98-102]. Общее количество нижневолжских монет, найденных в Заказанье, насчитывало 79 экземпляров. Из других археологических памятников, где была обнаружена продукция нижневолжских и южных монетных дворов, можно назвать Торецкое поселение – 11 монет [Мухаметшин: 2011. С. 65-81].

Своеобразие взаимоотношения булгарских региональных и южнозолотоордынских монет заметил ещё Г. А. Фёдоров-Давыдов. По его наблюдению, «...болгарские монеты не попадали на юг, ...почти не встречаются вне узкой зоны к северу от Камы. Но в этой зоне есть монеты южных золотоордынских городов» [Фёдоров-Давыдов: 2003. С. 67]. По публикуемому материалу можно дополнить ареал распространения булгарских монет XV в. территориями южнее Камы – Войкинским городищем и Торецким поселением. Однако особенность, отмеченная знаменитым нумизматом, остаётся – булгарские монеты XV в. не проникали на рынки нижневолжских и южных городов, в то время как продукция указанных регионов участвовала в денежном обращении Средневолжской территории.

Литература:

1. А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов. Джучидские монеты ханов XV в. из находок на территории Иске-Казанского археологического комплекса (Татарстан) // Нумизматика Золотой Орды, № 6. Казань, 2016. –С. 98-102.

2. В. П. Емельянов. О топографии находок монет в. с «солярным знаком» // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2017 года. Материалы докладов и сообщений. М.: РИА Внешторгиздат, 2017. – С. 128-129.

3. Д. Г. Мухаметшин. Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв. // Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. Казань: ООО «Фолиант», 2011. – С. 65-81.

4. Г. А. Фёдоров-Давыдов. Денежное дело Золотой Орды. М.: «Палеограф», 2003. – 352 с. и 40 с. ил.

«АРМЯНСКИЙ СЛЕД» В БИТВЕ ЗА КАЗАНЬ (К ВОПРОСУ О «ПРЕДАНИИ», ЗАПИСАННОМ Н. Ф. ВЫСОЦКИМ)

И. Е. Алексеев

В 1880 г. выдающийся учёный-медик, коллекционер, археолог и краевед Н. Ф. Высоцкий (1843 – 1922) обнаружил и идентифицировал в Казани – в районе между Суконной слободой и «Третьей горой» (известном как «Немецкая куртина») – остатки древнего армянского кладбища, на существование которого указывали могильные надписи и останки человеческих скелетов, лежавших в истлевших гробах и – беспорядочно – в общей могиле.

В 1889 г. в VII томе «Известий Общества Археологии, Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете» были опубликованы две заметки (сообщения) Н. Ф. Высоцкого «Новая антропологическая находка в селе Болгарах. (С 2-мя снимками надписей)» и «Немецкая куртина» – древне-армянское кладбище в Казани. (Со снимком надписи)», в которых содержались указания на археологические доказательства армянского присутствия в Волжской Булгарии (Болгарии), бывших булгарских землях, входивших в состав Улуса Джучи (Золотой Орды), и Казанском ханстве [Высоцкий: 1889. С. 1 – 8.].

«Очевидно, – указывал Н. Ф. Высоцкий в отношении данного некрополя, – что «Немецкая куртина» есть не что иное как древнее армянское кладбище» [Высоцкий: 1889. С. 4.]. Вместе с тем, он добавлял, что: «Несмотря на все старания, я не мог найти никаких исторических указаний на существование в Казани армянской колонии. Но один из служащих здесь армян, человек довольно образованный и интересующийся историей своего народа, передал мне следующее, интересное, армянское предание.

Во времена татарского владычества, в Казани жило много армянских купцов с семьями, в теперешней Суконной слободе. У них была своя церковь, на месте нынешней Георгиевской. Во время осады Казани Грозным, после того как целый ряд приступов царского войска был отбит татарами, в русский стан явились несколько армян и предложили Царю, за приличное вознаграждение, указать слабые места крепости, через которые легко можно было ворваться в неё. Царь купил секрет и взял город. Отпраздновав победу и поуспокоившись, Иван вспомнил об армянах и, вероятно, рассчитав, что люди, продавшие своих старых союзников,

могут поступить так же и с новыми, приказал истребить их всех до единого. Проведав о таком распоряжении Грозного Царя, большинство армян тайком убежало из Казани, в различные поволжские города, главным образом в Астрахань, где будто бы и доселе существуют потомки одного из этих беглецов под фамилией «Казанских». Но бежать могли конечно далеко не все, и оставшиеся были умерщвлены грозным царём» [Высоцкий: 1889. С. 4 – 5.].

В дальнейшем открытие Н. Ф. Высоцкого и записанное им «предание» взяли на вооружение многие исследователи, занимавшиеся историей г. Казани и Казанского ханства. При этом армянское присутствие в Казани и существование Армянской слободы, закрепившееся в топонимике, получили своё подтверждение в письменных источниках и новых археологических находках.

Упоминание об армянских купцах, проживавших в Казани, содержится в историко-публицистическом сочинении анонимного автора (предположительно, священника Иоанна Глазатого) «История о Казанском царстве», известной также как «Казанский летописец» или «Казанская история», которое принято датировать второй половиной XVI в. [ПСРЛ. Т. XIX. Стб. 130.]. Австрийский дипломат барон Сигизмунд фон Герберштейн (1486–1566) писал в своих «Записках о Московии» о «вещах, которые привозились по Волге с Каспийского моря, с астраханского рынка, из Персии и Армении» [Герберштейн: 1866. С. 150.].

«Армянская слобода образовалась в Казани по образцу такой же колонии в Булгаре, – отмечал в изданном в 1923 г. исследовании «Очерки по истории Казанского ханства» археолог М.Г. Худяков (1894–1936), – где армянское кладбище находилось при церкви, развалины которой известны под названием «Греческой палаты». Торговые сношения с Персией и Кавказом находились в руках армян» [Худяков: 1923/1990. С. 280.].

Об Армянской слободе, существовавшей «на берегу озера Кабан» писал в своей книге «Казань. Исторический очерк» археолог и краевед Н. Ф. Калинин (1888–1959) [Калинин: 1955. С. 32.].

Вместе с тем, указанное «предание», относящееся непосредственно к событиям 1552 г., так и не получило сколь-нибудь внятной документально-исторической «расшифровки», хотя и обросло весьма сомнительными «разъяснениями».

В данном отношении особый интерес представляет эпизод, отражённый в вышеупомянутой «Истории о Казанском царстве». Достаточно подробно рассказывая об обороне осаждённого города, его автор посчитал нужным отметить следующее: «Казанцы же разумевше от послов своих, и от того часа престаша битися с Русью выеждяя из града, искусиша бо

стремление их и храбрость их, и затворишася во граде, и седоша в осаде, надеющися на крепость града своего и на многия свои кормля и запас, и пять тысяч (с) собою затвориша иноземских купцев, Бухар, и Шамахеи, и Турчан, и Армян, и инех, не испустивше их из града до прихода силы Руские итъти во страны своя, Турчан и Армен: ведаху тех огненному бою гораздых и принужаху их битися с Русью; оне(м) же не хотящим и отрицающимся аки неумеющим дела того, и приковываху их железы к пушкам, и с омнаженными мечи стояху над главами их, и смертью претяху им; и тако их принудиша неволею ис пушек бити по Руским полком. Они же лестно и худо бияху и не улучаху, аки неумеющи, и ядра черес воя препушаху или не допущаху, едва кого убиваху. – Во взятие Казанское царь князь великии милость за се подаст им: живых всех испустив во отечествия их» [ПСРЛ. Т. XIX. Стб. 130.].

Таким образом, «История о Казанском царстве» свидетельствует о том, что иноземные купцы, в том числе и армянские, фактически были взяты в заложники, заперты в крепости (Кремле) и под страхом смерти принуждались стрелять из пушек по наступавшим, но всячески саботировали этот приказ, по причине чего после её захвата были прощены царём Иваном IV Васильевичем и отпущены в свои страны.

Историк русской литературы Г. З. Кунцевич (1872–1925), положивший начало фундаментальному исследованию «Истории о Казанском царстве» и по поручению «Императорской Археографической Комиссии» подготовивший её к изданию, в своём труде «История о Казанском царстве или Казанский летописец» посчитал нужным остановиться на указанном эпизоде. При этом он отмечал: «Во-первых, казанцы, говорит История, затворили во граде, до прихода русской силы, иноземных купцов, «Бухар, и Шамахеи, и Турчан, и Армен», и принуждали их биться с Русью. В летописях об этом прямо не говорится, но в них же можно найти косвенное доказательство, что «иноземцы» (не казанцы) могли быть в осаде. «А преж княжь Петрова приходу», говорит Царственная книга вслед за рассказом об освобождении пленных, «во многих местех по Волге, и по Каме побиты Казанцы, и Крымцы, которые были в Казани, Нагаи и Бухарцы…». Но, конечно, «иноземных купцев» могло быть и не 5 000; как можно видеть, в Истории цифровые данные иногда сильно преувеличены и выражаются почти всегда в круглых числах.

Далее, в Истории говорится, что казанцы принуждали «иноземцев» стрелять из пушек, как гораздых огненному бою, приковывали их к пушкам, стояли с обнажёнными мечами над ними. «Они же лестно и худо бияху»… В 1524 году в Казани, при её осаде, был один только пушечный

мастер. Сколько их было в 1552 году, нет известий, но едва ли было много. «Огненный бой» вообще был слабее у казанцев, чем у русских, что видно из хода осады Казани. У Курбского находим: «В той же час, вкупе во сражение оное, и стрельбу огненую со града изъявиша, яко со веж высоких, так и с стены меския войска, на войско христианское стреляюще; но ничтож, за Божиею благодатию, тщеты сотвориша».

Были ли бухары, «шамахеи, турчане и армяне» горазды к огненному бою, к сожалению, не могу привести свидетельств. Во всяком случае, известие Истории, что «иноземские купцы», плохо стрелявшие по русским, были за то отпущены Иоанном живыми в отечествия их, не только не находится в летописях, но как будто противоречит им. В летописях говорится: «полон же повеле царь имати жены и дети малые, а ратных людеи за их измены избити всех»... И, по-видимому, повеление было исполнено с точностью […]» [Кунцевич: 1905. С. 443 – 444.].

При этом, упоминая о побитых «во многих местех по Волге, и по Каме» иноземцах, Г.З. Кунцевич ссылался на «Царственную книгу», «Никоновскую» и «Львовскую» летописи. Однако армяне в них не упоминаются – только «Казанцы и Крымцы», «Нагаи и Бухарцы» [ПСРЛ. Т. XIII. Ч. 2. С. 470; ПСРЛ. Т. XX. Ч. 2. С. 486; Руская летопись по Никонову списку: 1791. С. 88.]. Отношение русских к армянам, как к христианам, безусловно, должно было отличаться в лучшую сторону от отношения к другим перечисленным иноземцам, среди которых преобладали мусульмане.

Никаких документальных свидетельств о «предательстве» армянами «татар» («казанцев»), об их последующем поголовном истреблении по приказу царя Ивана IV Васильевича и бегстве из Казани, как о том повествует записанное Н. Ф. Высоцким «предание», не обнаружено. Представляется, что, если бы подобный неординарный эпизод действительно имел место, он бы получил отражение в многочисленных источниках о «Казанском взятии».

Вместе с тем, предположение Г. З. Кунцевича по части судьбы армянских купцов, которые находились в осаждённой крепости (Кремле), представляется вполне логичным. Весьма сомнительно, чтобы в условиях ожесточённого штурма, «избиение» по царскому повелению «ратных людей», в числе которых вольно или невольно находились и армяне, могло носить избирательный характер.

Что же касается выявленной Н. Ф. Высоцким в Казани – в районе армянского кладбища («Немецкой куртины») – общей могилы, в которую, согласно предположению современного исследователя Р. Р. Сулейманова, могли быть «свалены после кончины» умерщвлённые по приказу царя

Ивана IV Васильевича армяне [Сулейманов: 2011. С. 233.], в силу отсутствия данных о времени и характере их погребения все гипотезы на сей счёт обречены на бездоказательность. Логичнее при этом было бы предположить, что в означенной «братской» могиле, находившейся на месте уже существовавшего к тому времени кладбища, могли быть похоронены армяне, погибшие во время захвата города. Однако эти люди могли быть и жертвами одной из эпидемий, часто свирепствовавших в Казани.

Умозрительными представляются также выводы М. Г. Худякова, писавшего в «Очерках по истории Казанского ханства» об Армянской слободе, что «предание, записанное Н. Ф. Высоцким, пытается объяснить причину её исчезновения: армянские купцы, пользовавшиеся полной свободой в эпоху Казанского ханства, не могли перенести тяжести нового режима, установленного завоевателями, и разъехались по иным городам, несмотря на свои симпатии к русским, как и христианам, во время осады Казани». «Торговля с Востоком, – добавлял он, – была в значительной мере подорвана падением Казанского ханства, и армянские купцы предпочли покинуть Казань, чтобы не быть разорённым» [Худяков: 1923/1990. С. 280.]. Между тем, никаких доказательств в пользу этого утверждения М. Г. Худяков не привёл.

Примечательно при этом, что армяне называются в «Истории о Казанском царстве» в числе тех, кто участвовал в торжественной встрече возвратившегося в Москву с войском и пленными царя Ивана IV Васильевича, что в случае их поголовного «умерщвления» по личному царскому приказу в Казани вряд ли было бы возможно. Логичнее предположить обратное, а именно то, что армянские купцы, как и перечисленные вместе с ними «Турцы», «Немцы» и «Литва», получили определённые выгоды от столь удачного похода.

«Приближающуся ему к посаду граду, – сообщалось, в частности, в «Истории о Казанском царстве», – и пусти водима впреди себе далеко с приставником воеводою Казанского царя со знаменем его и с пленными Казанцы полк велик, до 50 000; и позвонеся великии град Москва, и изыдоша на поле за посад и въстретити царя и великого князя князи, и велможи его, и вси стареишины града, богатии и убози, юноша и девы, и стары со младенцы, чернъцы и черницы, и спроста все множество безчисленное народа Московского, и с ними же вси купцы иноязычныя, Турцы, и Армены, и Немцы, и Литва, и многия странницы; и встретиша за 10 верст, ови же за 5, ови за 3, ови же за едино поприщо, обаполы пути стояща со единого, угнетающеся и теснящеся; и видеша самодержца своего, идоша, яко пчелы матку свою, и возрадовавшася зело хваляще и благодаряще его, и победителна велика его нарицающи, и много лета ему

восклицающе на долг час, и падающи вси поклоняхуся ему до земли» [ПСРЛ. Т. XIX. Стб. 176.].

Весьма важным также представляется и другой эпизод «Казанского взятия», косвенно связанный с армянами.

Как известно, одна из придельных церквей, входящих в комплекс построенного в 1555–1561 гг. в Москве в память «о взятии Казанского царствия и Астраханьского царствия» Покровского собора (собора Покрова Пресвятой Богородицы, что на Рву, или собора Василия Блаженного), была освящена, в числе прочих, в 1559 г. во имя «св[ятого] священно-мученика Григория великия Армении» и носила название «Церковь Григория Великия Армении» [Белянкин: 1867. С. 3, 9.].

В «Дополнениях к Никоновской летописи» сообщалось, в частности, об освящении придельных церквей: «Месяца Октября в 1 день священы церкви приделы в новом городе у Фроловъского мосту, которые ставлены на возвещение чюдес Божиих о Казанском взятье, в которые дни Божиа помочь и победа была православному царю над бусурманы: храм живоначальныя Троица, Вход в Иерусалим, Николае Великорецкий, Киприан и Устинья, Варлам Хутыньский, Олександр Свирский, Григорей Великия Арменеи» [ПСРЛ. Т. XIII. Ч. 2. С. 320.].

Священномученик Григорий (Сурб Григор Лусаворич) (ок. 252–326), известный как просветитель Армении и первый епископ армян, помимо Армянской апостольской церкви, почитается и в целом ряде других христианских церквей, в том числе – в Русской православной церкви.

30 сентября 1552 г. – в день, когда совершается память этого святого, – произошло одно из наиболее значимых событий битвы за Казань – подрыв части крепостной стены, в результате чего наступавшим после ожесточённого боя удалось прорвать оборону и «в башни утвердишася и на стенах градцких и у Арьских ворот» [ПСРЛ. Т. XIII. Ч. 2. С. 508–509.]. Именно с заступничеством священномученика Григория Армянского и связывался успех данной военной операции, осуществлённой при личном участии царя Ивана IV Васильевича.

Возможно, данное обстоятельство со временем трансформировалось в рассказ о том, что армяне указали царю «слабые места крепости, через которые легко можно было ворваться в неё». А закрепившееся в «устной традиции» повествование о запертых в крепости (Кремле) армянских купцах, намеренно «ядра черес воя препушаху или не допущаху», могло послужить дополнительным поводом для слухов о якобы имевшем место «предательстве» армянами «татар» («казанцев»).

Литература:

1. [Л. Е. Белянкин] Исторические записки и сведения о Покровском и святого Василия Блаженного соборе в столичном граде Москве, основанные на верных фактах и почерпнутые из достоверных источников. Соч. Л. Е. Белянкина/Издание второе, пересмотренное и значительно дополненное, с приложением картин и двух планов, как нижних, так и верхних зданий этого собора. – Москва: Типография С. Орлова, 1867. – V, 77, IV с., [6] л. ил.

2. Н. Высоцкий. Новая антропологическая находка в селе Болгарах. (С 2-мя снимками надписей). «Немецкая куртина» – древне-армянское кладбище в Казани. (Со снимком надписи) // Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете / С приложением «Протоколов» за 1888-й год. – 1889. – Т. VII. – 50, 8, 16, 17, 19, 212, XXXIV с.

3. [С. Герберштейн] Записки о Московии (rerum moscoviticarum commentarii) Барона Герберштейна / С латинского базельского издания 1556 года перевёл И. Анонимов, преподаватель истории в VII С.-Петербургской гимназии. – Санкт-Петербург: «В типографии В. Безобразова и комп.», 1866. – V, (1), 229, (1), XIV с.

4. Н. Ф. Калинин. Казань. Исторический очерк // Второе, исправленное и дополненное издание. – Казань: Таткнигоиздат, 1955. – 414, (1) с.

5. Г. З. Кунцевич. История о Казанском царстве или Казанский летописец. Опыт историко-литературного исследования / Отдельный оттиск из Летописи занятий Императорской Археографической Комиссии», выпуск XVI. – Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1905. – XI, 681, (1) с.

6. Полное Собрание Русских Летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археографическою Комиссиею. – Том тринадцатый. – Вторая половина: I. Дополнения к Никоновской летописи. II. Так называемая Царственная книга. – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1906. – VIII, (303) – 582 с.

7. Полное Собрание Русских Летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археографическою Комиссиею. – Том девятнадцатый: История о Казанском царстве (Казанский летописец). – Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1903. – XVI с., 496 стб., с. 498 – 529, [4], [6] л. ил.

8. Полное Собрание Русских Летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археографическою Комиссиею. – Том двадцатый. – Вторая половина: Львовская летопись (часть вторая). –

Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1914. – (419) – 681 (1) с.

9. Руская летопись по Никонову списку / Изданная под смотрением Императорской Академии Наук. – Часть седьмая: По 1598 год, до преставления Царя Фёдора Ивановича. – Санкт-Петербург: «При Императорской Академии Наук», 1791. – 359 с.

10. Р. Р. Сулейманов. Армяне в Казанском ханстве // Урало-Поволжье в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции V Халиковские чтения «Урало-Поволжье в древности и средневековье», посвящённой 80-летию со дня рождения А. Х. Халикова (27–30 мая 2009 г., Казань) / Серия «Археология евразийских степей». Выпуск 11. – Казань: ООО «Фолиант»; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 231 – 234.

11. М. Худяков. Очерки по истории Казанского ханства / Репринтное воспроизведение издания 1923 г. – Казань: Фонд ТЯК, 1990. – 310 с.

НОВЫЙ КЛАД ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕЛА БОЛЬШИЕ АТРЯСИ (ТЕТЮШСКИЙ РАЙОН РТ)

О.В. Степанов, А.И. Бугарчев

Аннотация: *В статье рассматривается новый клад из Тетюшского района. Всего в кладе насчитывалась 31 монета. Все они чеканились в Булгарском регионе в период с конца XIV в. до 1419 г. Авторы приводят сводку находок кладов XV в., найденных на правобережье Волги и выявляют особенности региональных монетных комплексов – наличие кладов смешанного состава и отсутствие монет, чеканенных после 1420 г.*

Ключевые слова: *серебряная монета, XV век, клад, Большие Атряси, Тетюшский район Татарстана.*

Территория Татарстана богата на находки кладов джучидских монет XIII–XV вв. Однако распределение сокрытых комплексов неравномерно как по территории, так и по времени тезаврации. Большинство кладов XIII – середины XIV вв. сосредоточено на Болгарском городище и в его округе. Для следующего периода – конца XIV в. – первой трети XV в. характерным является отсутствие кладов в Болгаре и рассредоточение их по другим регионам Татарстана.

Одним из таких регионов является правобережье Волги – современные Тетюшский и Апастовский районы РТ. На сегодняшний день опубликованы сведения о 10 кладах XIII–XV вв., найденных в этих местах. Из них к первой трети XV в. относятся 5 кладов (Тетюшский 1907 г., из с. Чула Тетюшского района, Шунгатские 1963 и 1970 гг. и Тетюшский 2014 г.). В данной статье вводится в научный оборот небольшой кладик XV в., найденный несколько лет назад в окрестностях села Большие Атряси. Его состав представлен в таблице.

Состав клада из окрестностей с. Большие Атряси (Тетюшский район РТ)

№	Эмитент	Монетный двор	Год хиджры	Вес, г	Прим.
1	Джанибек	Сарай ал-Джадид	(741–757)	0,97	
2	Шадибек	Булгар	(805–810)	0,68	
3	(стёрто)	Булгар		0,68	
4	(стёрто)	Булгар		0,56	
5	(стёрто)	Булгар?		0,60	

6	Пулад	Сарай	(810–812)	0,68	
7	Пулад	«Раджан»=Булгар	(810–812)	0,69	
8	Тимур	Булгар	(813–814)	0,60	
9	Тимур		(813–814)	0,63	
10	Махмуд		(812–813)	0,73	
11	Махмуд		(812–813)	0,64	
12	Кадыр-Берди		(822)	0,58	
13	Анонимный			0,56	
14	Дервиш		(818–822)	0,53	
15	(стёрто)			0,57	
16	Мухаммад		(с 822)	0,59	
17	Мухаммад		(с 822)	0,35	
18	(стёрто)			0,59	
19	Анонимная			0,57	
20	Анонимная			0,60	
21	Анонимная	Булгар		0,58	
22	Анонимная	Булгар		0,56	
23	Анонимная			0,61	
24	(стёрто)			0,57	
25	(стёрто)	Булгар		0,63	
26	Дервиш	Булгар	(818–822)	0,72	
27	(стёрто)			0,51	
28	(стёрто)			0,54	
29	(стёрто)	Булгар		0,47	Обломана
30	Анонимная	Булгар		0,56	
31	(стёрто)			0,54	

Всего в кладе насчитывается 31 монета.

Формально старшая монета клада чеканена от имени Джанибека (1341–1357) с указанием монетного двора Сарай ал-Джадид, в/к № 1. Однако этот экземпляр является подражанием дангу Джанибека и, скорее всего, чеканился в конце XIV в. Об этом свидетельствуют низкий для монет середины XIV в. вес и своеобразное написание легенд лицевой и оборотной сторон. Младшие монеты клада – это два экземпляра с именем Мухаммада. Можно говорить о том, что клад быд сокрыт после 822 г.х. (=1419 г.н.э.). Таким образом, в кладе отложились серебряные монеты периода с конца XIV в. до 1419 г., то есть около 20 лет.

Рассмотрим опубликованные клады первой четверти XV в. из правобережья Волги.

1. Г. Тетюши (2–3 км выше города), 1907 г. Всего найдено 1515 экз., старшая – Узбека, младшая – Пулада [Фёдоров-Давыдов: 1960. № 198]. В описании клада места чеканки ордынских ханов не указаны, однако большое количество дангов Токтамыша (1263 монеты) и дирхамы закавказских и среднеазиатских династий свидетельствуют о том, что клад состоял из привозных, неместных монет.

2. С. Чула, Тетюшский р-н, 1956 г. Было до 700 экз., чеканенных в основном, в Булгаре и Булгаре ал-Джадид в начале XV в., а также русские монеты [Фёдоров-Давыдов: 1960. № 202 а].

3. Шунгат, Апастовский р-н, 1963 г. Сохранился 41 экз., старшая – Хызра, младшая – Керим-Бирди [Фёдоров-Давыдов: 2003. № 202 е]. Монеты чеканились на монетном дворе Булгар и на южных монетных дворах.

4. Шунгат, Апастовский р-н. 1970 г. Сохранилось 84 экз. конца XIV–XV вв. [Фёдоров-Давыдов: 2003. № 202 ж]. Хранится в Государственном музее РТ, № 34613. Из монетных дворов указаны Орда и Хаджи-Тархан.

5. Клад из окрестностей г. Тетюши Всего в кладе находилось 311 экземпляров, чеканенных с 805/ 1402 г. до 822/ 1419 г. [Бугарчев, Купцов: 2017. С. 117-127]. Монеты клада чеканились на монетных дворах Булгарского вилайата: Булгар, Булгар ал-Джадид, Сарай (при Пуладе).

Теперь в этот список добавляется публикуемый клад:

6. С. Большие Атряси. 31 экземпляр, эмитенты – от Шадибека до Мухаммада, монетные дворы Булгар и Сарай.

Клады первой четверти XV в. состоят из монет количеством от 31 до 1515 экземпляров. Таким образом, если клады конца XIV в. являлись кладами-сокровищами (по 10–20 тысяч монет), то клады первой половины XV в. – это клады-кошельки с небольшим количеством монет.

Отметим две особенности региональных денежного обращения: 1) присутствуют клады с монетами южных монетных дворов, булгарских монетных дворов, а также смешанного состава; 2) в кладах отсутствуют монеты, чеканенные после 822 г.х. Судя по большому количеству стёртых и неатрибутируемых монет, они попали в клад не сразу, а спустя некоторое время после чеканки. Видимо, дирхамы с именами Мухаммада Барака и Гийас ад-Дина, чеканившиеся в Булгарском регионе во второй половине 1420-х гг., не участвовали в денежном обращении Правобережья. После прихода к власти хана Мухаммада (в 1419–1420 гг.) торговля и денежная активность на данной территории постепенно снизилась. Центры торговли переместились севернее и восточнее – в Иске-Казань [Бугарчёв, Степанов: 2017. С. 98-102] и на Торецкое поселение [Мухаметшин: 2011].

Литература:

1. А. И. Бугарчёв, А. Е. Купцов. Клад монет начала XV в. из окрестностей г. Тетюши (Татарстан) // Нумизматические чтения Государственного Исторического музея 2017 года. М.: РИА Внешторгиздат, 2017. –С. 117-127.

2. А. И. Бугарчёв, О. В. Степанов. Джучидские монеты ханов XV в. из находок на территории Иске-Казанского археологического комплекса (Татарстан) // Нумизматика Золотой Орды, №6. / Гл. редактор И. М. Миргалеев. Казань, 2016. –С. 98-102.

3. Д. Г. Мухаметшин. Монеты с Торецкого поселения. К вопросу о денежном обращении в Булгарском Улусе конца XIV – начала XV вв.// Нумизматика Золотой Орды. Вып. 1. 2011. –С. 65-84.

4. Г. А. Фёдоров-Давыдов. Клады джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. Т. I. 1960. –С. 94-192: 5 карт.

5. Г. А. Фёдоров-Давыдов. Денежное дело Золотой Орды. М.: «Палеограф», 2003. –352 с. и 40 с. ил.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ТАТАРСКИЙ ГОРОД АРЧА-АРСК
(по материалам историко-археологических исследований)

А.А.Бурханов

Аннотация: *В данной публикации на основании изучения археологических материалов и письменных источников дается историко-культурологический обзор развития средневекового татарского города Арча-Арск.Остатки былого средневекового Арского городища расположены на территории современного райцентра Арск в 60км к северо-востоку от Казани. Археологические исследования показали богатую культуру населения города в XII–XVIII вв.*

Ключевые слова: *Арск-Арча, памятник, городище,поселение, крепость, находки,керамика,монета.*

* * *

На территории современного Арского муниципального района Республики Татарстан, в северной части Западного Предкамья, в пределах историко-культурной зоны, известное как Заказанье (Казан арты), сохранились следы древних и средневековых культур и цивилизаций Волго-Уралья. В южной части района проходит бассейн реки Казанка (Казан су), а с северной стороны – территория бассейна реки Илеть с ее притоками. В древности рассматриваемая территория была занята густыми лесами и была в культурном отношении освоена слабо.

Активное освоение земель Арского района и сопредельных территорий Заказанья начинается в период развитого средневековья,что подтверждается остатками историко-археологических памятников. На сегодняшний день на данной территории зафиксированы остатки более 60 археологических и эпиграфических объектов: это следы древнейших стоянок и местонахождений, остатки средневековых татарских поселений и кладбищ с намогильными каменными плитами с арабо-татарскими эпитафиями. Выявленные памятники в основном относятся к периодам Улуса Джучи (Золотой Орды) и особенно Казанского ханства. Среди них отметим остатки средневековых поселений у современных сел и деревень Татарские Учили, Верхняя Бужа, Старый Ашит и Чурилино и особенно многочисленны кладбища с намогильными эпитафиями у сел Верхние Аты, Средние Аты, Верхняя Серда, Средняя Серда, Нижние Метески, Нижняя Ура, Татарское Кодряково, Наласы, Козылино... Среди немногочисленных средневековых городищ-крепостей Заказанья особо выделя-

ется единственное на территории Арского района – городище Арск-Арча [Юсупов: 1960; Фахрутдинов: 1975; АК ТАССР:1981; АП ТАССР: 1987, с. 95–103; СПА РТ:2007, с. 148–152; Бурханов: 1997 а; 1997 б: с. 142; 2001; 2002 а; 2002 б; 2009; 2011, с. 34-36].

Остатки средневекового Арского поселения (городища) располагаются в центре современного райцентра г. Арск,расположенного в 60 км к северо-востоку от Казани, вверх по течению реки Казанки. Само средневековое городище занимает территориюподтреугольного мыса, образованного высокой террасой правого берега р. Казанка с глубоким оврагом с западной стороны. Площадь археологического объекта – более 24000 кв.м. и его поверхность с давних пор застроена. В русский период на этом месте располагалась «Мещанская церковь», а ныне оно занято производственными площадями райцентра Арска.

Историко-топографические и археологические исследования подтверждают, что здесь располагается место былой крепости (цитадели) средневекового города Арска,упоминаемого в письменных источниках [Бурханов. 1997а, с.13-19; 2001, с.78-79; 2002б, с.252-253; 2011, с. 34-36].

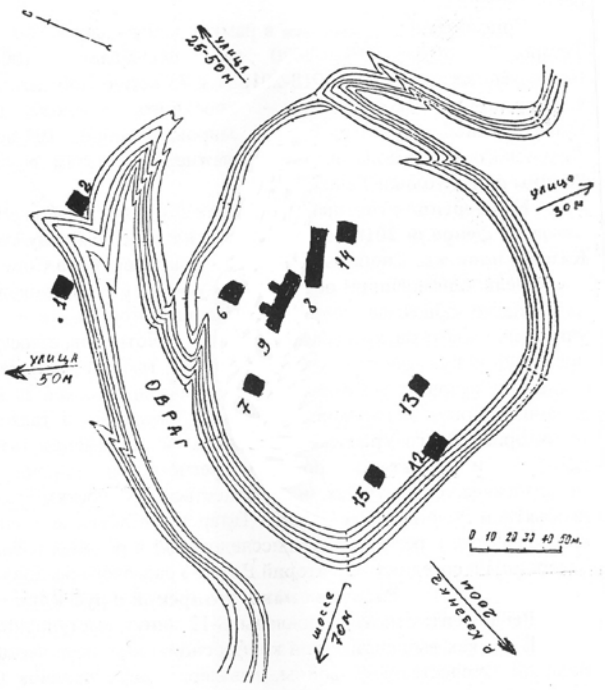

Рис.План Арского городища. Глазомерная съемка. ЗКО ЗКИАЭ. 1996.

В данной публикации на основе историко-археологических исследований и имеющихся письменных источников, будет дан краткий очерк

историко-культурного развития Арска в средневековье и новое время. Но перед этим мы остановимся на происхождении названия города и на истории его изучения.

На сегодняшний день об истории происхождения его названия существует целый ряд версий. Не вдаваясь в многообразие и детали различных версий, остановим внимание лишь на некоторых,на наш взгляд,более существенных и имеющих более или менее реальную основу, объяснений.

1. Одни исследователи (в основном ижевские) склонны считать, что Арск основали ары (предки удмуртов, название «ар» – удмурты по татарски). Татарское название «Арча» объясняется так: к наименованию «ар» (удмурт) добавляется суффикс «ча», выражающую неполноты – ослабленность признака и предмета [Кольманов: 1970]. Однако, отметим, что несмотря на наличие позднеудмуртских (XVII–XVIII вв.) могильников в ряде северных районов Татарстана, наличие следов древнефинской (древнеудмуртской) культуры на территории города Арска археологически не подтверждено. Это говорит о неубедительности этой версии.

2. Другие исследователи, в частности доктор филологических наук, профессор Г. Ф. Саттаров [Саттаров: 1984. С. 21-24], считают, что в основе происхождения топонима «Арча» лежит древнетюркское (булгаро-татарское) слово «ур». Оно в разные периоды истории у тюркских народов означало: а) глубокий ров или сухой овраг, б) ров с валом или укрепление крепости. Еще в 1900 году краевед В. Л. Борисов писал, что «Арская крепость занимала превосходное стратегическое положение, будучи расположенной в треугольнике, образуемым горным, высоким правым берегом реки Казанки и оврагом, прорезывающим этот берег на пространстве несколько десятков саженец; с третьей стороны она отделялась валом и рвом, довольно хорошо сохранившимися» [Борисов: 1900, с. 265]. В целом же, эта версия более аргументирована по нашим историко-топографическим и археологическим данным также, поэтому она имеет право на существование.

3. Третья группа исследователей название города связывают со словом «артыш» (по-татарски, можевельник) и «арча» (то же у тюрков Средней Азии). Считается, что раньше около города Арска росло огромное количество этого священного для мусульман дерева. «Булгары, уважая и полюбив священное дерево – арчу, Арской крепости якобы дали название «Арча», ибо названия многих объектов, оставшихся от булгар и их потомков названы согласно природным особенностям местности» [Гәрай Йосыф: 1969. с. 10, 150-151; Фахретдинов: 1978. с. 163-169; Сафин: 1984]. Отмечу также, что в Южном Туркменистане местные мастера из священного дерева арча традиционно изготавливали и продолжают до сих пор

изготавливать различные сувениры, детские игрушки и культовые обереги,в том числе,нашейные медальоны-обереги.

4. Судя следующей версии, название «Арча» могло возникнуть от словосочетания «аргы як» или «ар як» (на той стороне, по той стороне, та сторона). В частности, это подтверждает Летопись деревни Березі (ныне Атнинский район РТ), что находится относительно недалеко от г. Арска. Летописец постоянно для обозначения Арской стороны пользуется сочетанием «аргы як» [Летопись деревни Березі; История Арского края: 1996. с.148]. Употребление этого словосочетания характерно и для других мест, порой в одной и той же деревне окраинную или другую часть называли «аргы як» («ар як»). Предполагается,что указанное сочетание со временем могло трансформироваться в слово «Арча».

В качестве дополнения добавлю, что у себя на родине, на Южном Урале, другую (лесную) сторону деревни, за рекой, мы всегда называли «аряк» (та сторона). Также отмечу, что в Сабинском районе РТ расположены 3 села, связанные с названием «арташ»: Большой Арташ (Олы Арташ), Два Поля Арташ (Ике Басу Арташы) и Язлы Арташ (Язлы Арташ). Происхождение названия «арташ» местные жители связывают с двумя словами – «ар» и «таш», т.е. камень издалека (или с другой стороны).

В целом, если взять за основу слово «ар як», то это объясняет многое. Город Арча и народ ары, т.е. «город и народ (люди) с той (далекой) стороны» или с того берега реки Камы (Чулман). При этом необходимо подчеркнуть, что аргументированное подтверждение или опровержение какой-либо из упомянутых версий о происхождении названия Арчи-Арска могут внести лишь дальнейшие серьезные исследования, в том числе археологические и историко-краеведческие.

Подчеркну, что регион Заказанья, в том числе и Арский район, до сих пор еще остаются слабоизученным в историко-культурном отношении, ареалом и являются «белым пятном» на историко-археологической карте Татарстана и Среднего Поволжья в целом [Бурханов: 1995, с. 3-7; 1996 а, с. 17-19; 1996 б: с. 51-53; 1997б: с. 137-144]. Не составляет в этом плане исключение и город Арск.

Первое краткое сведение об Арском городище относится ко второй половине XVIII века, когда были описаны некоторые средневековые памятники по Казанки и Каме [Рычков: 1772]. Археологическое обследование памятника было проведено священником Е. Маловым, который собрал на территории города некоторые татарские и русские предметы [Малов: 1853, с. 121-123].

Особое внимание путешественников и исследователей привлекали остатки старой деревянной Арской крепости, остатки одной из башен

которого сохранялись до 1942 года. В частности о краткой истории города Арска и арской башни имеются данные в «Сообщении Казанского губернатора» [1840: с. 214-218]. Профессор С. М. Шпилевский в своем сводном труде «Древние города и другие булгаро-татарские памятники Казанской губернии» [1877: с. 478-482] также приводит данные об укреплениях средневекового Арска. Правда, он считал, что стена и башня являются остатками русской крепости, построенной после падения Арска, к татарскому периоду он относил только земляные укрепления.

Сведения об укреплениях Арска также имеются в публикациях В. П. Борисова [1898: с. 508; 1900, с. 265].

До революции 1917 г. в Арске никаких серьезных историко-археологических исследований не проводилось. Хотя известны отдельные случаи находок местными жителями х вещей – сабли и пищаля. Однако, к настоящему времени эти находки утеряны.

Мало изменилась картина с историко-археологическими исследованиями и в первые годы Советской власти. Только в 1945 г. ситуация меняется в лучшую сторону в связи с началом составления археологической карты Татарской АССР. В этом же году территория Арского городища была обследована Археологической экспедицией КФАН СССР под руководством Н. Ф. Калинина, которой были собраны фрагменты керамики и различные бытовые предметы периодов средневековья [АК ТАССР: 1981, с. 60, 207; АП ТАССР: 1987, с. 101]. Очень важной находкой для датировки Арского городища стала джучидская монета [Федоров-Давыдов: 1963, с. 197, № 1414/443].

В 1969 году территория Арска была обследована экспедицией ИЯЛИ КФАН СССР, которая зафиксировала остатки сильно разрушенного вала и части рва [Фахрутдинов: 1975, с. 164/1434; АК ТАССР: 1981, с. 60,207; АП ТАССР: 1987, с. 101]. Данные об Арском городище были включены в научный оборот и вошли в «Археологическую карту ТАССР». В начале 1980-х годов территория современного Арска и сопредельных районов Заказанья были подвергнуты разведочному обследованию со стороны ижевских археологов с целью выявления, как уже отмечалось, материалов,относящихся к культуре древнеудмуртского населения. В Балтасинском, Кукморском и Арском районах были раскопаны могильники позднеудмуртского населения (XVII–XVIII вв.), однако ими не были выявлены материалы,подтверждающие о наличие пласта древнефинской культуры на территории города Арска. До 1996 г. широкомасштабных археологических раскопок на территории Арска не проводилось. В сентябре 1996 года Заказанская историко-археологическая экспедиция ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ(с 1998 года Заказанский отряд Золотоордынской

комплексной историко-археологической экспедиции Института истории им. Ш. Марджани АН РТ) под руководством А. А. Бурханова впервые провел широкомасштабные стационарные исследования на территории Арского городища и в пределах ремесленно-торговой части средневекового города [Бурханов: 1997а; 1997б: с. 142; 200, с. 78-79; 2002а: с. 8-9; 2002б, с. 252-253; 2007: с. 89-90; 2009: с. 26-27; 2011: с. 34-36; 2015: с. 92-93].

Исследования ЗКО ЗКИАЭ проводились в целях определения времени возникновения и выяснения контуров границ средневекового города,а также получения новых данных по материальной культуре местного населения в прошлом. Историко-топографические и археологические работы проводились с учетом того,что остатки былого средневекового поселения располагаются на территории сильно застроенного и хорошо обжитого современного населенного пункта,каковым является райцентр Арск. В результате освоения этой территории в XVII – начале XX вв. и активного строительства в советское время, особенно в 1960–1990-е годы, ценнейший историко-культурный ландшафт практически на значительной части райцентра либо разрушен, либо уничтожен полностью. На месте предполагаемого городища раньше располагались: дореволюционная кирпичная церковь с прилегающими строениями (ныне это объекты Арской районной коммунальной службы) и мастерские.Предполагаемые объектыпериода до XVI века (т.е. золотоордынского и ханского времени) и русского, колониального времени (XVII–XIX вв.) располагались к востоку (ныне частный жилой сектор и районные учреждения Арска) и к западу от былой цитадели (ныне территории Крахмального завода и городского кладбища). В связи с этимполевые исследования были направлены на обследование и поиску хотя бы незначительных участков, где более или менее сохранился культурный слой периодов, начиная с освоения этих мест до позднего средневековья – нового времени. Нами эти территории были подвергнуты детальному осмотру, сбору подъемного материала и изучению путем шурфовок, закладки небольших по размеру раскопов, разрезов и зачисток. В результате были изучены 15 стационарных археологических обьектов общей площадью 115 кв. м.на прибрежно-мысовой зоне (правый берег реки Казанка) города Арск. Из названных объектов на территории городища (цитадели) были изучены 10 объектов, на территории посада в восточной части – 2 и к западу, в сторону Крахмального завода – 3 шурфа. Кроме этого были проведены небольшие зачистки в жилой и административной части райцентра. Мощность культурного слоя в различных местах составляет от 25–30 до 150 см. В частности, в раскопанных участках цитадели культурный слой

равен от 30–50 до 150 см, в восточной части посада средневекового поселения – от 50 до 4590145 см, а к западу от городища (район кладбища и Крахмального завода) – от 25–50 до 135 см. В ходе исследований практически во всех участках выявлены фрагменты разнообразной керамики периодов Золотой Орды и Казанского ханства, а также колониального периода – XVII–XIX вв.[Бурханов: 1997а. с. 13-28. приложения].

На основе имеющихся письменных источников и полученных археологических материалов охарактеризуем динамику развития Арского городского поселения в средневековье и в новое время.

Упоминание об «Арской земле», правда, косвенное встречается у восточных авторов. Так,в частности, в сообщении арабского путешественника Абу Хамид аль-Гарнати (середина XII в.) написано, что болгары простирают свое владычество на некоторые области, которые им платят дань. Одна из областей называется Вису (Ису), а другая Арв. В области Арв охотятся за бобрами, горностаями, белкой [Монгайт: 1959, с. 171]. Известный советский археолог А. Л. Монгайт считал область Арв ничем иным как «Арской землей», известной в сообщениях русских в более поздних периодов летописей [Монгайт: 1959, С. 171; История Арского края: 1996, с..147].

Археологические данные позволяют нам говорить об основании Арчи (Арского городища) как укрепленной крепости-форпоста Волжской Болгарии в начале-середине XIII века. Это было связано с массовым переселением тюрко-болгарского населения с центральных районов государства на северные территории, в ходе естественного расширения границ и освоения новых земель в Заказанском регионе, а отчасти из-за монгольского нашествия в 1230-х гг. Среднее Поволжье. Однако вполне допустимо, что укрепленное болгарское поселение могло возникнуть здесь и раньше, в середине-конце XII века.Это подтверждается находками фрагментов красно-желтой болгарской керамики на территории самого Арска и размещением недалеко от него остатков целого ряда памятников второй половины домонгольского времени (XII – первой половины XIII вв.) в бассейнах среднего течения Казанки и Меши. Так в Уньбинском, Чурилинском, Бужинском, Среднесердинском, Сосновскинском, Урматском и Сатышском поселениях выявлены материалы указанного периода: большое количество гончарной лощенной болгарской и типа «джукетау» керамики [Фахрутдинов: 1975, с. 45; Бурханов: 1997 б, с. 137-144; Бурханов: 2017, с. 104-105].

В период Улуса Джучи Арск становится одним из важных военных форпостов и торгово-ремесленных центров в Заказанье, что хорошо отражено в письменных источниках и подтверждено результатами исто-

рико-археологических исследований. В связи с этим отметим, что Арск,по данным русских летописей, возник и стал образцовым татарским городом и сильно укрепленным поселением в начале золотоордынского времени (середина–вторая половина XIII в.). Первое его упоминание в русских летописях мы находим в «Летописце последней четверти XVII века» и «Книге степенной царского родословия» [ПСРЛ. т. 21.1908. с. 309; ПСРЛ. т. 31.1968]. В частности, Мазуринский летописец упоминает Арск под 1292 годом. В нем сообщается, что ордынский хан в «лета от создания миру 6804-го», т.е. в 1292 г., выдал свою дочь смоленскому и ярослаcкому князю Федору Чермному и подарил ему в качестве приданого 36 городов Восточной Европы, среди которых назван и Арск. Упоминание в данном случае Арска в одном ряду с Черниговым, Болгарами, Корсунью, Казанью и другими уже говорит о большой значимости этого городского поселения. Да и разумеется, что зятю – князю вряд ли хан мог подарить какой-нибудь бедный населенный пункт. Конечно, это упоминание, восходяәее к источнику XVII века, не вызывает большого доверия, однако, заставляет обратить на себя внимание. /В.Н.Татищев упоминает также Арск – «Ярск» под 1390 годом, ошибочно заменяя словом летописная Казань (вернее Кашан) 1391 года [ПСРЛ, т. 31.1968: с. 79; Фахрутдинов: 1975. с. 73]./ В связи с этим отметим, что в конце XIX века под Арском была найдена джучидская монета, что является явным аргументом в пользу существования города и развития торгово-денежных отношений в регионе Заказанья в период Золотой Орды [ИОАИЭ. т. 17.1901. с. 244; Фахрутдинов: 1975. с. 73]. Кроме этого, отметим, в ходе раскопок 1996 года нами выявлены фрагменты глазурованной и красно-коричневой гончарной посуды, фрагменты железной крицы, изделия из железа, стекла, относящиеся к XIII–XV вв. [Бурханов: 1997 а .].

С образованием Казанского ханства и усилением Новой Казани как столицы и ослаблением Иске Казани небольшая пограничная крепость Арча постепенно превращается в административный и культурный центр Заказанья, одним из значимых региональных центров татарского государства. Начиная с 1497 года Арск достаточно часто упоминается в русских летописях и называется наряду с Казанью как значительный город [Газиз. 1994. с. 81; Фахрутдинов. 1995, с. 72].

Известно, что татарские территории Казанского ханства в административном отношении разделялись на несколько «даруг», которые в русских источниках отождествляются стратегически важными дорогами из Казани в Галич, Алат, Арск, Зюри и в Ногайскую землю [Худяков. 1991. с. 20]. Арск становится также административным центром Арского княжества в составе Казанского ханства.

Арск упоминается также в связи с событиями 1496 года, когда из Сибири в Казань в качестве хана был приглашен Шибанидцаревич Мамук. Однако неудачное начало его правления привело к восстаниям, в том числе среди жителей Арской стороны. Мамук отправляется с войском на их усмирение, как сообщает летописец «прииде... ратью под Арский городок». Не сумев взять Арск, он был вынужден вернуться в Казань, однако в город был он не впущен. Мамук со своей дружиной вынужден был покинуть Казань, как пишет летописец, «пойде от Казани восвояси и на пути умри» [Калинин. 1952. с.35; История Арского края.1996. с.153].

Источники упоминают об Арске и в связи с событиями 1552 года. Как известно, Арское княжество, входившее в состав Казанского ханства, стало одним из оплотов сопротивления русским войскам и активно участвовало в борьбе против московских войск. Оно предоставило Казани военную силу, имущество и в связи с осложнением военно-политической обстановки летом 1552 года арчане организуют военные действия и делают активные вылазки во главе с князьями Япанча и Явуш, которые постоянно беспокоили лагерь московских войск у стен Казани [ПСРЛ. т.29.1965. с.19,101,102, 196,197, 206-211; ПСРЛ.1914. с.520-523].Однако, 30 августа 1552 года войска Япанчи и Явуша были заманены в засаду и русские войска «побили татар...» и «15 верст гнаша и биша их». Но и после этого вылазки войск Арского княжества в тыл русских войск не прекратились. И тогда 6 сентября «пустил государь на Арское место и острог воевод своих три полка» [История Арского края.1996: с.154]. Вскоре были взяты близлежащие укрепления и населенные пункты «великие крепости у них поделаны и в лесу чашнавелика», в том числе «острог на высокой горе» (видимо Камаевское городище – А.Б.) [Бурханов: 1999, с.71; 2002 а: с.6-7]. Далее русские войска «пошли воюючи и села жгучи к Арскому городищу, и пришедши на Арское городище, и бояре и воеводы послали головы царева полку, а сами на городище стояли два дня и пошли другою дорогою к Казани». [ПСРЛ. т.29.1965. с.102.197; Фахрутдинов.1975. с.81; История Арского края.1996. с.155].

Очевидец тех грозных событий 1552 года А.Курбский, пишет, что русские князья с войсками дошли «... до Арского города, который лежит от Казани двенадцать миль великих. Егда жепридоша ко иной стене, сопрашася басурманы и начаша бранитися крепце, аки на две годину биющиеся, потом ....одолеша их наши, яко огненною стрелбою, так ручною, и набегоша бусурманы, наши же гонили их...» [Курбский.1902. с.20 ; Подлинная о Казанском походе. 1902. с.128-129].

Казанский летописец дает описание укреплений и захвате Арска русскими войсками: «Той бо острог Ареск зовом, зделан аки град тверд, и с

башнями, и с бойницами и живет людей много в нем, и берегут велми, и не без взиман ни от коих же ратей никого же, стоит же от Казани 60 верст, в местах зело крепких и непроходных, в дебрях и в блатах, и единем путем к нему приити и ...отоити. Великий же воевода князь Семеон виде, яко не взяти его тако прости, яко много есть в нем люду, бойцов единых 15000, и прокатив пушки и пищали к нему и начат бити.» [ПСРЛ. т. 19.1903. с. 127].

Сведения эти ясно подтверждаются также данными С. М. Шпилевского о сохранившихся укреплениях Арска: «земляной вал и ров, остатки стены и уцелевшей башни» [Шпилевский. 1877. с. 478-482].

После присоединения заказанских земель Казанского ханства воеводы послали отряды для сбора ясака и «вьзжелаша богатства», начали грабить селения, что привело к восстанию на Арской стороне – его предводителями были «Тугаевы дети с товарищи». Из Казани воевода А. Б. Горбатый направил стрельцов и перешедшего на службу к московскому царю Камая-мурзу Усеинова сына. Они огнем и мечом прошли всю Арскую сторону, разбили восставших, а 38 человек привели в Казань и повесили «за их измену» [Синицына. 1995. с. 4].

Сведения письменных источников о развитии средневекового города Арска-Арчи достаточно хорошо подтверждаются археологическими данными. В частности, в ходе исследований 1996 г. нами на Арской земле выявлены огромное количество фрагментов различной керамической посуды и других изделий периодов Улуса Джучи и Казанского ханства (XIII–XVI вв.), а также предметы колониального времени(XVII–XIX вв.) [Бурханов. 1996 а: 2001, с. 78-79]. В целом же, найденная собственно на Арском городище и в его восточной и западной частях городского посада керамика условно разделяется на 2 группы: керамика золотоордынско-казанских и московско-русских традиций. Керамика золотоордынско-казанских традиций(XIII–XVI вв.) представлена фрагментами посуды красного, коричневого и бурого цвета, различного качества обжига, имеющей или неимеющей лощение. Вся керамическая посуда изготовлена на быстровращающемся гончарном круге и имеет плоское дно. По форме сосуды в основном относятся к горшкам, тарелкам, мискам, кринкам и др. На основе детального изучения керамики Арского городища можно сделать некоторые выводы о развитии форм и технологии гончарных изделий с этого городского поселения в XIV–XVI вв., а также в XVII–XIX вв.

Если говорить о керамике Арского поселения золотоордынско-казанских традиций (особенно XV–XVI вв.), то здесь прослеживается явная ее провинциализация: сокращение ассортимента, однообразие форм; предельно упрощаются технологические приемы (ухудшение качества

обжига, редкость лощения, упрощенность состава глиняного теста), крайняя редкость орнаментированных сосудов. Все это говорит о снижении уровня гончарного производства в период Казанского ханства и в последующий период. Скорее всего, это объясняется тем, что крупные гончарные мастерские постепенно исчезают и на их место приходят более мелкие, обслуживающие локальные населенные пункты или довольно редко – ближайшую городскую округу. Это изменение в организации гончарного ремесла напрямую связано с относительным упадком хозяйственной жизни страны в период Казанского ханства, особенно, в XVI в.. Оно достаточно хорошо видно на керамическом производстве Арска отмеченного времени.

Кроме керамических изделий из Арского поселения значительный интерес представляют железные изделия (наконечники стрел, серп, гвозди, скобы и др.) и шлаки металлургического производства,фрагменты стеклянных сосудов, свидетельствующие о том, что предки арчан издавно были знакомы со сложными производственно-ремесленными процессами. Найденные кости животных (преимущественно мелкого и крупного рогатого скота), птиц и рыб, характеризующих высокий уровень развития животноводства и хозяйственной жизни в целом (костные останки определены А. Ш. Асылгараевой). Важны также находки еще двух серебряных джучидских монет XV века, чеканенных от имени Улу-Мухаммеда (определение монет произведено Г. А. Федоров-Давыдовым).

По итогам историко-топографических и археологических исследований нами установлены основные линии границы средневекового Арского поселения, являющегося одним из значимых форпостов Улуса Джучи и Казанского ханства, центром Арской даруги и местом резиденции арских князей [Худяков. 1923., с. 13;1991, с. 17-21; Исхаков. 1995. с. 95-98; 1998. с. 31-42]. Укрепленная цитадель Арского острога XV–XVI вв. площадью около 2,5 га, располагалась на высоком (более 30 м) подтреугольном мысу правого берега Казанки (в центральной части современного г. Арска), где ныне сохранились остатки церкви XIX века. Ее территория имеет хорошую природную защиту:с запада она прикрыта глубоким оврагом, с очень крутыми склонами, возможно, специально подтесанными, с юга – крутым береговым обрывом и таким же крутым оврагом с востока. Следы былых средневековых искусственных защитных укреплений сохранились слабо. Нами прослежены незначительные остатки сильно разрушенного вала и части рва [Бурханов.2002 а.с.8-9; 2002б. с.252-253] .

Посад средневекового города тянулся к востоку от цитадели по высокому берегу реки Казанка. Раскопки выявили следы пожарищ 1552 года и более поздних времен, а также различные вещи XIV–XVI и XVII–XIX вв.

Во второй половине XVI в. Арск становится центром русской колонизации Заказанья и здесь на основе старого татарского городища был построен новый укрепленный острог. О времени строительства нового фортификационного укрепления на месте средневекового Арска источники дают весьма противоречивые данные. Некоторые исследователи относят его к 1554 году [История ТАССР. 1968. с. 102; История Арского края. 1996. с. 159]. «Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича» повествует о строительстве в 1557 году «арскими людьми» Лаишевского острога» [ПСРЛ .т. 29. 1965. с. 255]. Сходство Арского и Лаишевского острогов, о котором писал В. Борисов, заставляет придти к заключению, что новая Арская крепость была построена практически в то же время [Борисов. 1899. с. 344].

Историко-топографические и археологические данные позволяют нам говорить о том,что в русский период город расширился как на восток, так и на запад – в сторону современного Крахмального завода, где в XVII–начале XX вв. располагалось городское кладбище.

Наибольший расцвет Арска, по данным археологии, приходится на XVIII–XIX вв., о чем свидетельствуют массовые находки разнообразной керамики московско-русских традиций (фрагменты посуды красного, коричневого и бурого цветов, различного обжига и имеющей лощение, а также покрытые глазурью коричневого, желтого и к зеленого цвета), изделий из железа, бронзы, меди, стекла и медные монеты периодов правления Елизаветы Петровны (1747 г.) и Екатерины II (1795 г.) [Бурханов. 1997 а; 2001: с. 79].

Арская сторона, являвшаяся одним из центров восстания народов Поволжья против московских завоевателей во второй половине XVI века, постепенно, в начале XVII–XVIII вв., превращается в форпост царского режима. Исключение составило время Пугачевского восстания, когда в Арск вошли войска Е. Т. Пугачева. Со второй половины XVI – по вторую половину XVIII вв. Арск был причислен к пригородам Казани. В 1781 года Арск был веден в статус города и стал уездным центром Казанской губернии. Здесь активно строятся административные, культовые и жилые постройки и город достигает своего расцвета [Боек Тукай Ватаны син Арча. 2009: с.33-36; РТ: Писцовая книга Казанского уезда, 1978; Ермолаев. 1982: с.17; Православные памятники. 1998: с. 96-97].

Таким образом, благодаря историко-археологическим материалам и данным письменных источников мы попытались проанализировать основные этапы историко-культурного развития средневекового тюрко-татарского города Арска-Арчи, который имел богатую материальную и духовную культуру в прошлом и являлся важнейшим центром социаль-

но-экономического и культурного развития Татарстана и татарского народа в наше время.

Литература

1. Археологическая карта Татарской АССР. Предкамье (АК ТАССР).- М. 1981.

2. Археологические памятники Татарской АССР (АП ТАССР).- КазаньТаткнигоиздат. 1987.240 с.

3. В. Л. Борисов. «Историографическое описание Казанской губернии» Капитона Милковича//Известия Общества археологии, истории и этнографии (ИОАИЭ) т. 14. Вып.5.- Казань.1898.

4. В. Л. Борисов. Город Лаишев в XV–XVII вв.// Известия Общества археологии, истории и этнографии (ИОАИЭ). т.15. Вып.3. - Казань.1899.

5. В. Л. Борисов. Древняя башня в г. Арске Казанской губернии.// Известия Общества археологии, истории и этнографии(ИОАИЭ). т. 16. Вып.3. -Казань.1900.

6. А. А. Бурханов. От редактора //Заказанье: проблемы истории и культуры.-Казань. Заман. 1995. С.3-7.

7. А. А. Бурханов. Заказанье: история и перспективы археологического изучения// Историко-археeологический сборник. Сборник». - Набережные Челны.1996 а. С.17-19.

8. А. А. Бурханов. История и перспективы археологического изучения Заказанья.//Древности. Труды Российского археологического общества. Вып.18.-М.1996 б. С.51-53.

9. А. А. Бурханов. Отчет об итогах археологических исследований в Заказанье. Часть 2. Археологические исследования в Арске.- Казань. 1997 а. 115 с. (Архив ИА РАН).

10. А. А. Бурханов. Новые археологические исследования в Заказанье и Казани (предварительное сообщение).//Tatarica. №1 (зима). 1997/98.- Казань. 1997 б. С.137-144.

11. А. А. Бурханов. Древняя история. Историко-археологическая характеристика Высокогорского Заказанья.// Очерки истории Высокогорского района Республики Татарстан.

12. А. А. Бурханов. Средневековое городище Арск-Арча (некоторые итоги историко-археологического изучения).//Интеграция археологических и этнографических исследований. Сборник научных трудов. -Нальчик -Омск. Изд-во Омского ГПУ.2001. С.78-79.

13. А. А. Бурханов. Археология Казанского ханства. -Казань. 2002 а. 21 с.

14. А. А. Бурханов. Археология Казанского ханства (история изучения, итоги последних исследований и перспективы)//Казанское ханство: актуальные проблемы исследования. -Казань. Фэн, 2002 б. С. 246-267.

15. А. А. Бурханов. Золотоордынские памятники Поволжья: итоги и перспективы изучения, сохранения и использования (по материалам исследований поселений XIII–XVI вв. в Среднем и Нижнем Поволжье в 1995–2004 гг.).//Научный журнал «История и современность». № 1.- М.2007. С.85-118.

16. А. А. Борһанов. Тарихныархеологларачыклый// Бөек Тукай Ватанысин Арча (на татарском языке).- Казан. Яналиф. 2009. 26-27.

17. А. А. Бурханов. Памятники Золотой Орды и Казанского ханства// Препринт доклада Международного научного симпозиума «История Идел-Урала» (на анл., русск. и турец. языках.).- Анкара, Казань. 2001. 63 с.

18. А. А. Бурханов. Историко-археологическое изучение памятников Золотой Орды и Казанского ханства в Татарстане (история, некоторые итоги и перспективы)//Материалы Международной научной конференции «История Волго-Уральского региона» .Том.2. -Анкара. 201. С.87-120.

19. А. А. Бурханов. Краткий очерк истории села Сатышево и Сабинско-Мешинского Заказанья.//В книге «Сатыш гасырлар аша. 1170–2017 еллар. - Казан. Суз. 2017. С.100-116.

20. Г. Газиз (Г. С. Губайдуллин). История татар М.1994. XIX

21. Гарэй Йосыф. Сүз җияргэкилегез (на тат. яз.)//журнал «Казан утлары». № 10. - Казан.1969.

22. И. П. Ермолаев. Среднее Поволжье во второй половине XVI–XVII вв. Управление Казанским краем. - Казань.1982.

23. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете (ИОАИЭ). т.17. Вып. 4. - Казань. 1901.

24. История Арского края. - Казань. 1996.

25. История Татарской АССР. -Казань.1968.

26. Д. М. Исхаков. О происхождении «Арских князей» и их месте в этнополитической структуре Казанского ханства.//Заказанье: проблемы истории и культуры. - Казань, Заман. 1995, С.95-98.

27. Д. М. Исхаков. От средневековых татар к татарам нового времени.- Казань. 1998.

28. Н. Ф. Калинин. Казань. - Казань. 1952.

29. В. К. Кальманов. Происхождение и первое упоминание этнонима «ар».//Этнонимы .- М. 1970.

30. Курбский А.М. и царь Иван IV Васильевич Грозный.// Избр. соч. Издание И. Гразунова.-СПб. 1902.

31. Е. Малов. Городище Старая Казань и город Арск.// Записки Археологического общества. Том.5. - СПб. 1853.

32. А. Л. Монгайт. Абу Хамид аль-Гарнати и его путешествие в русские земли 1150–1153 гг.// История СССР. 1.-М. 1959.

33. Летопись деревни Берези// Отдел редких рукописных книг Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского университета. Ед. хр. 3256.

34. Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 гг. - Казань. 1978.

35. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том 19. История в Казанском царстве (Казанский летописец). - СПб. 1903.

36. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том.21. - СПб. 1908.

37. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. - М. 1965.

38. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Том 31. Летописцы последней четверти XVII в. - М.1968.

39. Подлинная о Казанском походе запись царственной книги 1552 года и сказание князя Курбского о покорении Казани. (К 350-летию покорения Казани 1552–1902). - М.1902.

40. Республика Татарстан: православные памятники (середина XVI–начало XX веков). - Казань. Фест. 1998. 304 с.

41. Г. Ф. Саттаров. Арча атамасының килепчыгышы.// Совет мәктәбе. № 1. (на тат.яз.) - Казан. 1984. С.21-24. .

42. Ш. К. Сафин. К истории Арска // газета «К коммунизму». № 84. - Арск. 1984.

43. Свод памятников археологии Республики Татарстан (СПА РТ). Том 3. - Казань. 2007. 526 с.

44. К. Р. Синицына. История Татарстана и татарского народа. - Казань. 1995.

45. Сообщение Казанского военного губернатора. Памятники древности Казанской губернии.// Журнал Министерства внутренних дел. Часть 27. № 8. - СПб. 1840. С.214-218. (Рукопись находится в Арском краеведческом музее).

46. Р. Г. Фахретдинов. Ташлармоңы. Археолог язмалары. (на тат.яз.) - Казань. 1978.

47. Р. Г. Фахрутдинов. Археологические памятники Волжско-Камской Болгарии и ее территория. - Казань. 1975. 220 с.

48. Г. А. Федоров-Давыдов. Находки джучидских монет.// Нумизматика и эпиграфика Том 4.- М. 1963.

49. М. Г. Худяков. Очерки по истории Казанского ханства. - Казань. 1923; Изд. 2. - М. 1991.

50. С. М. Шпилевский. Древние города и другие булгаро-татарские памятники Казанской губернии. - Казань. 1877.

51. Г. В. Юсупов. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. - М., Л. 1960. С приложениями.

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИЙ ТАТАРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЧЕЛЯБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

М.Ш.Ахатов

Татары (общенациональный этноним – татар) являются вторым по численности этносом в Российской Федерации. Общая численность татар, живущих в Российской Федерации – 5669,9 тыс. чел. (2002), а в мире – 7920,5 тыс. чел. (2000-е гг.). Основная территория расселения – Волго-Уральский регион, где проживают свыше 4559,9 тыс. татар, в т.ч. в Челябинской области численность татар около 240 тыс. чел., в г. Челябинске – около 60 тыс. [Исхаков: 2010].

Татары относятся к числу немногих народов Евразии, создавших самостоятельную, уникальную тюрко-мусульманскую цивилизацию, обладающую значительной исторической глубиной. Во второй половине XIX в. замен локальных, этносословных, конфессиональных наименований закрепился единый этноним «татар», который уже в первых десятилетиях XX века стал общим национальным наименованием почти для 90% представителей татарской национальности.

Становление татарской нации шло параллельно формированию общенациональной культуры (в науке она называется «высокой» культурой), обслуживающей всех татар России. Эта «высокая» культура, создаваемая сложной системой государственных социальных институтов (национальные СМИ, школы, научные учреждения, издательства, театры, ансамбли и т.п.) обеспечивает реальное единство татар как национальной общности [Сборник, 2006]. Проблема сохранения и развития татарской культуры в современных условиях становится предметом исследования с начала XXI века. Среди монографических изданий следует отметить работы Д. М. Исхакова и Д. Р. Шарафутдинова [Шарафутдинов: 2004; Исхаков: 2002; Исхаков: 2010].

Исследование Д. Р. Шарафутдинова посвящено историческим корням и развитию традиционной культуры татарского народа, главным образом, таких его древних форм, как Сабантуй (Науруз). Опираясь на разнохарактерные исторические источники, ряд из которых введен в научный оборот впервые, Д. М. Исхаков выдвигает оригинальную концепцию происхождения и становления татарской культуры, являющейся частью общечеловеческого культурного наследия. Д. М. Исхаковым поднимается проблема бережного отношения к этим важнейшим факторам общественной жизни, способствующих всемерному углублению и расширению духовных

связей народов России. В работах Д. М. Исхакова анализируются проблемы численности татарского населения России, географии компактного проживания, ставится вопрос теоретического осмысления категории татарской нации, анализируются пути и формы развития общей культуры и национального самосознания татар.

В настоящей статье освещается региональная специфика решения вопроса культурно-национального развития татар Челябинской области. Одним из основных источников освещения данной темы стали архивные документы Объединенного государственного архива Челябинской области (ОГАЧО), в данных фондах отражено количество населения владеющим своим языком, количество татарского населния Челябинской области – ФР. 485 и ФР-485 (перепись населения).

Национально-культурное возрождение – это естественный процесс, поскольку каждый народ имеет право на историческое, нравственное, политическое, индивидуальное развитие. В процессе приобщения к ценностным сторонам этнической культуры ведущая роль выпадает на долю представителей культуры, образования, науки. В последние годы пополнилась когорта национальных кадров, которые понимают, что возрождение и развитие культуры – это система ценностей, формирующая духовность и нравственность этноса.

Одним из крупных учреждений культуры Челябинской области является общественная организация – «Конгресс татар Челябинской области». Импульсом для создания конгресса татар Челябинской области стал второй Всемирный конгресс татар, который проходил в г. Казани. После него 27 марта 1998 года была проведена первая областная конференция Конгресса татар. 24 июня 1999 года Конгресс был зарегистрирован как общественная организация. Незадолго до этого – 16 июня 1999 года состоялось первое заседание исполкома Конгресса, на котором были избраны председатель Конгресса Равиль Хамитович Гибадуллин, занимавший пост главы администрации центрального района и председатель исполкома Сания Вахитовна Шевченко. Вторая конференция Конгресса состоялась в мае 2004 года. Состав исполкома значительно расширился и обновился, председателем был избран Альберт Хусаинович Еналеев, занимавший пост вице – мэра Челябинска. Сохранение и развитие национально-культурного наследия, возрождение татарского языка и народных обычаев, – вот те стратегические задачи, которые организация поставила перед собой.

Осенью 2009 года Конгресс татар Челябинской области обрёл новые дыхание. На третьей конференции, прошедшей в ноябре, организация большинством голосов выбрала нового председателя исполкома. Ею

стала динамичная, современно мыслящая Лена Рафиковна Колесникова, генеральный директор «Классики» – самой крупной аптечной сети на Урале. После третьей конференции организация сменила главный вектор своей деятельности, приняв основной лозунг: «Дойти до каждого простого татарина». Излишняя формализация работы уступила место активной культурно-просветительской деятельности, направленной на интересы, в первую очередь, простых людей. Одним из важнейших достижений Конгресса татар является популяризация татарского языка среди татарского населения Челябинской области.

Среди факторов сохранения и развития духовной культуры большое значение имеет родной язык – основа всякой этнической культуры. Не случайно ученые считают, что язык образует своеобразный генофонд национальной культуры. Роль родного языка в усвоении системы ценностей и особого типа национального мышления и социального поведения (менталитета) изъяснена, например, З. А. Махмутовым: «Язык является важнейшим фактором, определяющим этническое самосознание народа. Лингвокультурное поведение этнической группы часто является показателем скрытых трансформационных процессов внутри данной группы. Утрата национального языка в большинстве случаев свидетельствует о начале распада этнической общности, демонстрируя ярко выраженные процессы ассимиляции. Особую сложность представляет сохранение национального языка для малых этнических групп, находящихся в полиэтническом окружении» [Махмутов: 2009]. Знание национального языка является важным фактором не только внешней идентификации, но и внутренней идентичности субъекта, нам необходимо проследить динамику изменения этого фактора в изучаемый период:

Распределение населения по национальному и родному языку в Челябинской области (Микроперепись 1994 г.) – сельское население [ОГАЧО]

Национальность	Всего (чел.)	Национальный татарский язык (чел.)	Другие языки (чел)
Татары	2289	1813 (79,2%)	34
Татары мужчины	1081	850 (78,6%)	14
Татары женщины	1208	963 (79,7%)	20

Из данной таблицы следует, что из основного населения Челябинской области 79,2% говорят на родном языке. При этом следует отметить, что среди них доля женщин выше, чем мужчин. Этот факт вселяет надежду на то, что женщина будет передавать традиции своим детям. Хотя из

данных фактов не можем делать однозначных выводов, но необходимо усилить внимание к освоению родного языка. В этой связи Конгрессом татар предпринимаются меры по организации курсов по изучению татарского языка, открываются классы и детские группы в детских садах для желающих изучать татарский язык, в том числе русские и другие национальности. Так, МОУСОШ №81 открыт класс с углубленным изучением татарского языка, культуры и истории. А также в Челябинской государственной академии культуры и искусства открыта секция татаро-башкирской культуры на базе кафедры «Музыкальной фольклористики». Студентами данного ВУЗа ежегодно осуществляются фольклорные экспедиции в места компактного проживания татар, проводятся студенческие конференции по праздникам и обрядам. В 2011 году в Челябинском государственном педагогическом университете открыта учебная група по подготовке учителей татарского класса. Среди татар 14 заслуженных учителей РСФСР и 13 заслуженных учителей РФ по Челябинской области. В том числе заслуженный учитель Республики Татарстан Шевченко Сония Вахитовна [Нечаева: 2000].

Одним из важнейших достижений Конгресса татар является популяризация татарского языка среди татарского населения Челябинской области. При поддержке Конгресса начали проводиться олимпиады по татарскому языку и литературе, уже ставшие сегодня традиционными, обучение татарскому языку в рамках программ медресе, открывшихся в последние годы в ряде территорий области, контакт с читательскими клубами в библиотеках татарской и башкирской литературы.

Традицией стали литературные чтения, посвященные творчеству Мусы Джалиля и Габдуллы Тукая. Работают кружки, классы, группы по изучению татарского языка и культуры в учреждения дополнительного образования, детских садах, средних образовательных школах и высших учебных заведениях.

Важным направлением его деятельности выступает организация национальных праздников (сабантуй, праздник башкирского языка «Туган тел»), Конгресс татар имеет контакты с духовными учреждениями в проведении религиозных праздников (Ураза-байрам, Курбан-байрам) Один из самых популярных праздников среди народов Челябинской области проводимый Конгерссом татар Сабантуй.

Сабантуй от тюркского сабан (плуг) и туй (праздник, свадьба), ежегодный праздник башкирского и татарского народов. Наиболее ранние сведения о Сабантуе содержатся в трудах И. Г. Георги и И. И. Лепехина. Истоки Сабантуя лежат в календарных земледельческих обрядах, связанных с окончанием посевных работ. Накануне праздника проводили об-

ряды задабривания матери-земли: каргатуй – праздник грача, карга боткасы – приготовление каши на пашне; устанавливали высокий гладкий столб – символ стебля растения, к вершине которого во время праздника привязывали живого петуха, столб увенчивался расшитыми полотенцами, платками, ичигами (сапожками). Сабантуй начинался с торжественного моления, затем следовал обряд оплодотворения земли (засевали первую борозду) [Нечаева: 2000]. Праздник сопровождался различными соревнованиями, играми и народными гуляниями. Основными зрелищными мероприятиями были: конные скачки (бэйге) вокруг холма, имитирующие ход солнца; борьба (куреш) и лазание по столбу. Призами украшали победителей, сбруи коней, гармони. Особо ценились рукоделья молодых женщин, вышедших замуж после прошлогоднего Сабантуя, что подчеркивало связь женского начала с плодородием. Абсолютный победитель в борьбе, получив главный приз – барана, уносил его на поднятых руках, демонстрируя свою силу. Популярными были юмористические состязания: бой на коновязи-буме соломенными мешками, разбивание горшков с завязанными глазами, бег с полными ведрами на коромысле, в мешках, ходьба по бревну, укрепленым одним концом над рекой или озером, и т. п. Ныне значение обрядовых действий Сабантуя утрачено, в качестве призов вручаются самовары, часы, телевизоры, автомобили. Сабантуй стал интернациональным праздником. В Челябинске впервые Сабантуй широко праздновался в начале 1920-х гг., возобновился в 1946 г., с 1950-х гг. традиционно проводится в Парке культуры и отдыха им. Гагарина и в парке культуры Металлургического района, собирая до 100 тыс. участников из Челябинской, Курганской области, Башкортостана и Татарстана [Привалов]. В программу Сабантуя входят национальная борьба куреш, лазание по вертикальному столбу и спортивно-игровые мероприятия Сабантуя, они сопровождаются концертной программой, чаепитием. В числе призеров человек Сабантуя по национальной борьбе – мастер спорта по самбо, ныне постоянный член судейской коллегии Р. Рахимов; мастера спорта И. Ульмаскулов (Аргаяшский р-н) и Р. Нуриев; механизатор С. Юмагуин (Кунашак); мастер спорта А. Халиуллин (с. Миасское) и многие др.; 18 раз становился победителем мастер спорта В. Масалимов (Курганская области), в последнее 10-летие – Х. Юсупов (в течении 15 лет занимал 1-е место по борьбе куреш). С 1959 г. постоянными участниками культурной программы праздника являются художеств. коллективы: ансамбль песни и танца «Айгуль» Дворца культуры и техники «Мечел», народный коллектив художественной самодеятельности ДК ЧТЗ под рук-вом Г. Салимова и др. На протяжении 59 лет праздник Сабантуй проводился традиционно в парке культуры и отдыха им. Ю. А. Гагарина, а с

2011 года по инициативе нового руководства Конгресса татар Челябинской области, празднование данного праздника перенисли в с. Кунашак.

В 2011 году Конгресс татар Челябинской области организовал впервые в истории области проект «Татарочка 2011». Цель – развитие и сохранение национальной традиции и культуры, раскрытие богатого духовного мира татарской женщины. Этот праздник стал уникальным для всех народов Челябинской области. В поселке Кунашак на Сабантуе девушки демонстрировали красоту национального костюма и дарили свои обаятельные улыбки. Девушкам предстояло выдержать испытание на знание национальных традиций, культуры и родного языка. Также они решали логические задачи и демонстрировали свой кругозор.

После нескольких часов тестирования, татарочки поехали в село Аминево Уйского района. По приезду, участниц ожидал «вкусный» конкурс – «сбор ягод». На большой поляне, заполненной земляникой, участницы на время собирали ягоды. Кто-то собирал ягоды впервые жизни, но на результате это не сказалось. По итогам за десять минут было собрано более пятнадцати килограмм лесной клубники.

Второй день таил много сюрпризов. Первым был конкурс «ловля кур». Участницам нужно было за наименьшее время поймать курицу. Как оказалось, для участниц не составило труда догнать пернатых. А вот конкурс с коромыслом, потребовал от девушек немало сил, ведь это – конкурс на выносливость. Участницы набрали воду в ведра из речки и несли в гору, как в былые времена, на коромысле. Им нужно было как можно быстрее заполнить водой бак. А урок мастерства им дали жительницы села Аминево. Также попотеть девочкам пришлось на конкурсе «Окучевание картошки». Каждой девушке выдали свой ряд. За 20 минут им нужно было очистить картошку от сорняков и окучить картофельные кустики.

Самыми зрелищными оказались конкурсы «Ощипывание кур» и «Мазанка». Каждая хозяйка должна уметь ощипать курицу. Вместе с конкурсантками кур ощипывала и председатель исполкома Конгресса татар Челябинской области Лена Рафиковна Колесникова. «Мазанка», а именно создание кирпича из подручных материалов (глины и навоза), вызвало ажиотаж у местных жителей. И при этом конкурсантки, не потеряв женского шарма, появились перед нами в велеколепных туалетах на вечернем показе.

Больше полугода девушки сражались за титул, и затем итоги были подведены. В числе финалистов – самые достойные татарочки из Челябинска, Магнитогорска, Муслюмова, Троицка и Златоуста.

Финал 1-го Национального конкурса красоты и таланта «Татарочка 2011» с огромным триумфом состоялся на Ледовой арене «Трактор»,

вызвав небывалый резонанс среди общественности Южного Урала. Победительницей стала жительница г.Златоуста, Эльза Галлямова, она получила корону победительницы из рук прославленного модельера Вячеслава Зайцева и председателя Конгресса татар Челябинской области Лены Колесниковой. Проект получил подержку губернатора Челябинской области, главы администрации г.Челябинска, Законодательного собрания Челябинской области, правительства Республика Татарстан.

В Челябинской области и на Южном Урале происходит второе рождение интересного старинного праздника татарского народа «Каз өмәсе» (помощь в обработке гусей). Суть его заключается в следующем: поздней осенью с первыми морозами наступает пора забоя гусей. Это трудоемкая работа не по силам одной семье, и хозяева приглашают помочь обычно девушек, молодух-соседок, знакомых, всех, кто пожелает. Работа сопровождается песнями, прибаутками, шутками. После ее окончания гости содятся за стол с угощениями. К обеду хозяйки пекут блины на гусином сале, а вечером – гусинные бэлиши. Обрядовая сторона праздника подробно описана Р. Уразмановой и другими этнографами [Шарафутдинов, 2004]. С начала 1990-х годов этот обычай начал возрождаться в форме особых фольклорных праздников: весь процесс работы становится достоянием публики. Так, в 2010 году праздник состоялся в деревне Редутово. В Редутово проведение праздника взяло на себя семья Раисовых. В семье Раисовых организовали встречу делегатов Исполнительного комитета Конгресса татар Челябинской области, а также пекли блины на гусином жиру. Состоялся ритуал шествия девушек в национальных костюмах с подвешенными на коромыслах гусиными тушками к водоему. Дети устилали путь перед ними гусиными перьями, символизируя пожелание будущего изобилия. После омовения тушек в проруби был проведен конкурс на самую тяжелую тушку. Праздник завершился в Доме культуры инсценированной вечеринкой [Республика Татарстан: 1998]. В Челябинске фольклорные праздники «Каз емэсе» начали проводиться с 1990 г. с участием коллективов художественной самодеятельности.

Потребность в дружбе, взаимопомощи находит свое отражение в обычаях и обрядах, традиционных в татарских селах, таких как «өй өмәсе» (помощь в строительстве дома), «бура өмәсе» (помощь в сооружении сруба).

В наши дни они обогащаются, получают новую окраску. Благодаря бескорыстной помощи хозяйств, фермеров и просто товарищей по работе, тысячи молодых семей на селе получают возможность вселиться в новые дома. В области немало сел, где хозяйствами построены десятки таких домов, целые улицы молодоженов. И проведение таких праздни-

ков, как «өй туе» (праздник нового дома), обогащено новым содержанием, отвечающим духу времени. Все это следует рассматривать как начало возрождения обычаев, традиций татарского народа.

На протяжении последних лет в местах компактного проживания волго-уральских татар большую работу осуществляют учреждения культуры. Народное творчество волго-уральских татар в настоящее время находится на этапе возрождения. С ростом интереса населения к этнической культуре возникает ряд проблем, связанных с развитием самодеятельного творчества. Данные проблемы связаны, прежде всего, с отсутствием профессиональных кадров и закрытием многих учреждений культуры в сельской местности из – за финансовых проблем. Однако, сохраняются стабильно работающие коллективы в таких районах, как Кунашакский, Сосновский, Каслинский, Аргаяшский. Это связано, прежде всего, с плодотворной деятельностью национально-культурных центров, созданных в этих районах. В Аргаяшском районе существует татарский театр. Сосновский район знаменит талантливыми коллективами художественной самодеятельности.

Несмотря на то, что в области многое делается для возрождения и развития культуры волго – уральских татар, проблема ее сохранения остается острой, сказывается влияние объективных факторов – экономического и демографического кризисов.

Этнокультурная ситуация усугубляется тем, что у многих городских татар из-за снижения языковой компетенции и недостаточного уровня сохранения этнической культуры происходит переориентация культурных потребностей в пользу инонациональных культур. К этому также добавляется большой процент смешанных браков, хотя однозначно данное явление не следует оценивать негативно, но оно порождает новые проблемы.

Как утверждают культурологи, именно во взаимодействии культур можно сохранить уникальность различных этнических культур. Назрела необходимость обмениваться не только творческими и концертными коллективами, но и также создавать общие программы по сохранению и развитию уникальной татарской культуры.

Литература:

1. Д. М. Исхаков. Татары: перепись, политика / Д. М. Исхаков; Магариф. –К., 2010.

2. Сборник научных статей Татарская нация в XXI в: веке проблеме развития /отв. ред. Д. М. Исхаков. – Казань, 2006.

3. Д. Р. Шарафутдинов. Исторические корни и развитие традиционной культуры татарского народа XIX – начало XXI вв. / Д. Р. Шарафутдинов; Магариф. – Казань, 2004.

4. Д. М. Исхаков. Татары: краткая этническая история / Д. М. Исхаков; Магариф. –К., 2002.

5. Д. М. Исхаков. Татары: перепись, политика / Д. М. Исхаков; Магариф. – К., 2010.

6. З. А. Махмутов. Лингвокультурное поведение современного татарского населения северо-казахстанской области // Ученые записки Казанского государственного университета. – 2009. – Том 151. – Кн. 2. – Ч. 1. – Серия. Гуманитарные науки.

7. ОГАЧО. ФР-485. Оп. 28. Д.5.

8. С. Б. Нечаева. Южный Урал в судьбе России: история и современность. – Ч., 2000.

10. Н. Привалов. Основные общественные и другие некоммерческие организации Урала. – Екатеринбург; Ч., 1998. – Т. 2.

11. Д. Р. Шарафутдинов. Традиционная культура татарского народа XIX – начало XX вв. – Гасыр, 2004. С.96

12. Республика Татарстан. – 1998. – 17 декабрь.

РЫБОЛОВСТВО У ЗАБОЛОТНЫХ ТАТАР

З.А. Тычинских

Одной из самобытных групп сибирских татар являются татары Заболотья или заболотные татары. Сами себя они называют – «сас-як татарлар», «лайтомак-татарлар», «вацир-татарлар».

Среди тюркского населения Тоболо-Иртышского междуречья, согласно классификации Н. А. Томилова, заболотные татары выделялись в отдельную группу, в свою очередь подразделязь на ясколбинских, кошукских и табаринских [Томилов: 1981. С. 246]. Сегодня заболотные ясколбинские татары населяют значительную территорию труднодоступного болотистого края к западу и северо-западу от г. Тобольска в пределах Тобольского района Тюменской области.

Данная группа проживает в населенных пунктах Лайтомак, Вармахли, Тапкинская, Янгутум, Ачиры, Изыметь, Ишменево, расположенных по берегам рек Лайма и Носка, вокруг больших озер. И, даже сегодня, в XXI веке, несмотря на то, что расстояние между Тобольском и этими поселениями около 80–100 км, попасть в Заболотье по-прежнему не просто: зимой туда можно добраться лишь по зимнику, а в остальное время года – на вертолете, курсирующем 1–2 раза в неделю. Потому не удивительно, что исследователи, изучавшие заболотных татар, подчеркивали, что, по сравнению со всеми остальными подразделениями сибирских татар, ясколбинская группа является наиболее изолированной. Труднодоступность территории обитания заболотных татар определила ограниченность возможностей их общения с другими группами татарского населения. Именно с этим связано, по мнению ученых, сохранение у них многих архаичных черт традиционной культуры [Томилов: 1981.С.99].

Как татары оказались в Заболотье – этом труднодоступном крае, скрытом лесами и болотами? Существует мнение о том, что основу заболотных татар составили бежавшие в конце XVI в. от преследования казаков Ермака сторонники хана Кучума. Действительно, скорее всего, какая-то часть татарского населения скрылась в труднодоступном крае во времена колонизации Сибири. Но, исходя из целого ряда исторических и лингвистических данных, можно полагать, что территория Заболотья была населена тюркскими группами задолго до прихода Ермака.

Так, в Сибирских летописях сообщается о некоем «ясколбинском князе Ишбердее», который прибыл к Ермаку в декабре 1582 г. «со многими дары и есаком». Далее в летописи говорится, что этот ясколбин-

ский князек стал провожатым Ивана Кольцо до Великой Перми [Томилов: 1981].

Н. А. Томилов, опираясь на данные лингвистов, подчеркивает, что для языка заболотных татар характерно наличие в говоре древнетюркского субстратного слоя кыпчакского типа, восходящего к языку тюрков орхонских и таласских надписей. И это, как считает ученый, говорит о значительной древности данной группы [Томилов: 1981: С.97]. У заболотных татар мы обнаруживаем сходные черты, не сохранившиеся у многих групп сибирских татар, но присущие другой группе сибирских татар – барабинским татарам, обитающим на значительном расстоянии от заболотных – на территории Новосибирского Приобья. Данное обстоятельство, на наш взгляд, может говорить о некоем общем древнетюркском субстрате, легшим в основу формирования этих групп [Тычинских: 2016 а].

Многочисленные легенды, сохранившиеся в исторической памяти заболотных татар, рассказывают о древней истории насельников края. Жители Заболотья до сих пор могут показать кладбище маленьких людей – сыпыров – размером с рукавичку, которые могли поместиться в глиняном горшке, места, где проходили войны татар с сыпырами, где находились землянки Сангыра и Мангыра, могила Илак(Илек) алыпа, место амбара, где держал своего крылатого коня Яик бай [Тычинских: 2016 а].

В преданиях мы находим и информацию о древних занятиях жителей Заболотья. Так, одно из них рассказывает о первых насельниках края: «Два старика, у одного из них был сын, а у другого дочь, приплыли к этим местам. Один из стариков поставил шалаш. Есть было нечего. И тогда один старик вместе с сыном доехал до озера, где убил чирка, нашли они там утиные яйца и с добычей поехали обратно. Когда подъезжали, почувствовали запах. Подумали, что пока их не было, умерла от голода старуха-мать. Но на деле было так: старуха пошла в сторону Ишменево, где обнаружила копанку, в которой плавало много язей. Она руками повыкидывала их на берег и натопила крынку масла, запах которого и послышался старику с сыном. Затем они загородили это место. Так появились запоры.

А вторая семья поехала в сторону дер. Ишменево. Они там стали сеять, а хлеб убирали железякой, от которой потом пошли серпы. Из зерна изготавливали болтушку, которую и ели. Эти две семьи обменивались продуктами, построили жилища, а затем и породнились. Так и пошли здесь первые жители» [Тычинских: 2016 б]. Как видим, в легенде отразилось давнее присутствие в традиционной хозяйственной культуре заболотных татар не только присваивающих отраслей, но и производящих, в т.ч., земледелия.

В целом традиционное хозяйство сибирских татар было комплексным и базировалось на таких отраслях, как скотоводство, земледелие, охота, рыболовство и собирательство. Вариации хозяйственного комплекса зависели, прежде всего, от среды обитания, ландшафта, климатических факторов и были традиционными в той или иной местности.

Территория расселения сибирских татар находится в зоне умеренно-континентального климата. Жизненной средой части сибирских татар Тюменской области является природный комплекс, для которого характерна заболоченность и заозеренность. Ландшафт территории во многом предопределил хозяйственную деятельность народа, поселившегося в этих местах, которая традиционно базировалась на рыболовстве, охоте, собирательстве.

Рассмотрим традиционный рыболовный промысел заболотных татар, используя материалы полевых исследований, собранных в ходе экспедиций к заболотным татарам в течение ряда полевых сезонов (1986–1990 гг., 2013–2015 гг.).

Экологические условия Заболотья открывают широкие возможности для занятий рыболовством. Рыболовный промысел на исследуемых территориях ведется во всех водоемах: озерах, реках и старицах. По территории края протекают реки Носка, Алымка, Лайма и др. На территории Тобольского района находится 88 озер, из них свыше 50 – в Тобольском Заболотье в Ачирском и Лайтамакском сельских поселениях. Многочисленные озера Заболотья носят татарские топонимы: Ецка-куль, Тарьяга куль, Артке куль, Сагыслы куль, Каинтар куль, Цой куль, Кашкаин куль, Митерле куль, Имтря куль (Андреевское) и многие другие.

Промысловая ихтиофауна Заболотья представлена такими видами рыбы, как карась – *«табан»*, язь – *«опты»*, щука – *«цорагай»*, окунь – *«алвыга»*, чебак – *«цабак»*, налим – *«курты»*, сырок – *«сирюк»* и др.

Для заболотных татар был характерен тип хозяйственного комплекса с доминирующей ролью присваивающих отраслей. Круглогодичное занятие рыбным промыслом определяло хозяйственный цикл заболотных татар.

Для зимнего периода – с середины ноября до середины марта – был характерен подледный лов. Лед долбили пешней, затем, по заготовленным лункам длинным шестом протягивали невод. Основными объектами лова в этот период были карась и сырок.

Уже с апреля начинается подготовка к новому этапу промысла. В начале мая рыбаки вместе с семьями выезжали на летние озерные поселения. В этот период основными средствами лова служили сети и фитили; объектами промысла – карась, язь.

В конце июня рыба уходила, и в это время ставились запоры. Ловили щуку, карася, язя, линя, окуня, чебака. Основные средства лова в этот период – фитили (на озерах), запоры, сети, котцы, невод. В июле начинался сенокос, «цвела» вода, и к середине июля заканчивался летний этап рыболовства. Следующий начинался в середине августа и длился до октября. Рыбачили в этот период на больших озерах фитилем, неводом, сетками, широко практиковалось запорное рыболовство.

Для зимнего периода, длившегося с середины ноября до середины марта, наиболее характерным являлся подледный неводной лов карася, сырка. На берегах многих озер ставились сезонные рыбацкие поселки или одиночные избушки, где рыбаки вели промысел с весны до середины зимы. Осенью рыбачили на больших озерах на карася, где жили по 3–4 месяца. Карась «стоял» до зимы в садке, который «делают как сруб и ставят на озере».

Садок – *«урек»*, изготавливали часто из тальника делали на озерах. Садки охраняли до тех пор, пока озеро не замерзало. Уже в конце осени, когда начинает замерзать лед, рыбу вычерпывали из садка, складывали в кули и хранили в итлек (амбар).

С апреля начиналась подготовка к новому этапу рыбного промысла. В начале мая рыбаки снова выезжали на летние озерные угодья [Гафурова: 1991].

Традиционными средствами рыбной ловли были невод – *«йылым»*, запор – *«туан»*, сеть – *«ау»*, фитиль – *«пител»*, морды – *«мурта»*, котцы – *«коцэ»*, берекет (разновидность фитиля, отличающаяся от фитиля большими размерами и тем, что его ставят только на реке). Фитили круглогодично использовались при озерном рыболовстве, лишь весной, в период половодья, ставили на реке. Запорное рыболовство было наиболее характерно для весенне-летнего периода. «Рыба приходит в мае, а уходит в июне. Тогда и ставятся запоры» [ПМА]. Запоры ставили на реках, озерах, мелких речках. За ними обычно присматривали. Орудия запорного рыболовства широко применялись в таежной полосе Западной Сибири. Общим технологическим принципом применения запоров было создание естественных резервуаров рыбы в огороженных участках водоемов. Весной и осенью, когда рыба в реках начинала движение либо на нерест, либо на зимовку, в узких местах речных русел устанавливались сплошные запоры. Известно несколько видов запоров. Один из них представлял собой загородки, установленные по дну с обеих сторон реки и длинную морду по центру. Весной морды ставили устьем по течению, а осенью – устьем против течения. Загородки изготавливали обычно из тала. Другой

тип запора представлял собой сплошную загородку и ловушку, установленную у берега. Широко использовались запоры и на озерах.

Однако основными средствами рыболовного промысла оставались сети и невод. Сети и фитили в Заболотье изготавливали из конопли – *«кинтер»*. Информаторы указывают, что за зиму женщины плели по 3–4 сети.

Основной формой хозяйственных объединений в конце XIX – начале XX вв. являлась семья. Хозяйственные объединения, занятые рыбной ловлей, были неустойчивы и варьировались в зависимости от сезона и способа промысла. Так, в весенне-летний период промысел осуществлялся семьей, выезжавшей на летние озерные поселения. «В деревне оставались лишь старые да малые» [ПМА].

Для следующего этапа – с конца августа по ноябрь, был характерен преимущественно индивидуальный промысел. Рыбачили в этот период сетями, фитилями, применялось запорное рыболовство. На озера выезжали одни мужчины.

Зимним подледным неводным ловом занималась артель, обычно состоящая из родственников, либо вновь на озерные поселения выезжала вся семья. Все основное трудоспособное население было занято в рыболовстве.

Таким образом, промысловые коллективы, будь то охотничья группа или рыболовецкая артель, состоящая из 2–3 человек, объединялись по родственному принципу. Но, хотя основной производственной единицей была семья, а иногда артель, распределение продукции хозяйственной деятельности выходило за рамки этих групп. Добытая рыба распределялась среди всех членов тугума, т.е. родственников.

Род – тугум, выступал и главным «собственником» рыболовных угодий: «Каждый тугум на озере имел свой участок» [ПМА].

Пищевой рацион населения Заболотья состоял из промысловых продуктов, и прежде всего, рыбы, с добавлением дичи и приобретенных в результате товарообмена муки и других продуктов. Рыбные продукты составляли основу пищевого рациона заболотных татар. В пищу употреблялась свежая, соленая и сушеная рыба.

Основными товарными продуктами заболотных татар были рыба (карась), а также пушнина и мясо. Товарно-обменные отношения в прошлом происходили на ярмарках, куда отвозили рыбу и другие продукты. Через территорию Заболотья проходила большая зимняя дорога из Кондинского района до Тюмени, которая была важнейшей транспортной артерией региона.

В весенне-летне-осенний период в Заболотье главным видом транспорта является лодка – кима. В прошлом известно о существовании

у заболотных татар берестяных лодок – тус кима. Но наиболее широко использовались лодки-долбленки.

Этнограф Р. Х. Рахимов сообщает о том, что для облегчения передвижения и увеличения возможности путешествовать на дальние расстояния между озерами, между озером и рекой, между реками и ручьями, вручную выкапывались узкие каналы, по которым могла пройти долбленка. При необходимости каналы расширяли до таких размеров, чтобы по ним могла пройти двухвесельная дощатая лодка грузоподъемностью до 3 тонн. В настоящее время по таким каналам передвигаются на современных моторных лодках.

Р. Х. Рахимов считает, что многие искусственные системы водоемов и транспортные артерии в Тобольском Заболотье были созданы очень давно, и уже воспринимаются как естественные. В исторической памяти заболотных татар сохранились воспоминания о сравнительно недавнем сооружение таких артерий. Так, в 1960-х годах озеро Томкуль, расположенное в 8 км к северу от дер. Ачиры, было соединено каналом с рекой Алымка. Длина канала более 5 км. А в 1990-х годах озера Саенкуль и Сабынкуль были соединены сразу с несколькими соседними озерами [ПМ Р. Х. Рахимов].

Искусственные водные системы создавались не только как транспортные артерии, но и как рыболовные угодья. Искусственные протоки между озерами становились путями миграции рыбы от озера к озеру или от реки к озеру. На этих протоках ловили рыбу традиционными способами и орудиями: устраивали запоры, ставили фитили и морды, устанавливали котцы [Рахимов: 2004].

Рыболовный промысел в Заболотье определялся следующими основными признаками:

1. Рыбный помысел занимает главенствующее положение в годовом хозяйственном цикле, характерна круглогодичность рыболовного цикла, наличие зимних и летних поселений на озерах, способы и средства лова значительно развиты, причем, преобладающее значение имеет сете-неводное рыболовство с широким использованием других средств – фитиля, запора.

2. Важное место занимает подледный зимний лов, в рыболовстве была занята большая часть населения, основной группой, осуществляющей промысел, являлась семья.

Литература:

1. З. А. Гафурова. Типы хозяйств сибирских татар Нижнего Прииртышья//Экспериментальная археология. Вып. 1.Тобольск, 1991. С. 108-117].

2. Р. Х. Рахимов. Современное состояние охотничьего и рыболовного промысла Заболотных татар (по материалам экспедиции в Тобольский район в феврале 2003 г.).//Ежегодник Тюменского областного краеведческого музея «Земля Тюменская. Выпуск 17. Тюмень, 2004. – С.236-248

3. Н. А. Томилов. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX вв. Томск, 1981.

4. З. А. Тычинских. Легенды заболотных татар о первых нселениях края// Тобольск научный 2016. Тобольск. 2016. С.159 – 162.

5. З. А. Тычинских. Параллели в традиционной культуре заболотных и барабинских татар// Сулеймановские чтения Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием. Тюмень, 2016. С.223-227.

6. ПМА – Полевые материалы автора.

Фәнни популяр язмаларда төбәк тарихы/ Краеведение в научно-популярных публикациях.

ТАТАР КАТЛАМНАРЫ

Д.И.Шәйхетдин

Аннотация: *Мәкаләдә төрки-татар җәмгыятенең катламнарга бүленеп яшәвенә анализ ясала. Мондый бүленешләрнең тарихның төрле чорларындагы үзенчәлекләре һәм принциплары күрсәтелә. Шулай ук, фәнни әйләнештә йөргән кайбер терминнарга карата автор үзенең аныклауларын бирә.*

Төп сүзләр: *катлам; тайфә; ыру; кабилә; милләт; дәүләтчелек; ил һәм җир.*

Милләт булып өлгергәнче һәм үз мөстәкыйль дәүләтен төзегәнгә кадәр борынгы төрки-татар җәмгыяте дә, башка җәмгыятьләр кебек үк, катлаулы үсеш чоры узган. Ыру һәм кабилә булып яшәү барышында катламнар иерархиясе барлыкка килгән. Ыру дип, әйтик, шул заманда аерым бер торак урын (авыл) булып яшәгән, кан буенча бер-берсенә туганлыгы булган халыкны әйтәбез. Һәр ыруның башлыгы, гадәттә, өлкәнрәк яшьтәге, акылы, күңел сизгерлеге, рухи көче һәм башка югары сыйфатлары белән аерылып торучы хөрмәт казанган кеше булган.

Ыруның буыннан-буынга килә торган тамгасы, шулай ук үз җир биләмәсе, биләмә эчендә гыйбадәт кылу урыны да булган. Чишмәләр, ыру тавы, ак тирмә торган урын, кирәмәт һ.б. изгелек урыннар яшәгән. Гыйбадәт урыны башка ыру яки чит кабилә кешесе өчен дә изге һәм кагылгысыз булган, аңа зыян салу зур гөнаһ дип исәпләнгән. Борынгылар карашы буенча, андый урында рухлар «яшәгәнлектән», аны кузгату өстеңә зур бәла алуга тиңләшкән.

Кешеләр ыру эчендә үзләренең табигый сәләтләре буенча бүленгән. Берәүләр рухи тормышны алып барса, икенчеләр ыруның куркынычсызлыгын кайгырткан, калганнар – көнкүрешне тәэмин иткән.

Әлеге мәсьәләне өйрәнгән Зиннур Әһлиуллин борынгы төрки катламнарның дүрт төре булуын әйтә. Беренче, югары рухани катламны – камнар, икенчесен – тарханнар, ягъни гаскәриләр, өченчесен – кара будун (гади халык) тәшкил итә, ди. [Аглиуллин: 2007. Б. 3-4]. Дүртенче катламның төркичә аталышы ничек булганын ул әйтә алмый. Автор чагыштырып өйрәнгән традицион һинд җәмгыяте турындагы әдәбиятта язылганга

карасак, дүртенче катламны татарчалатып «адәм актыклары» яки «эшкә яраксызлар» дип әйтергә була торгандыр.

Үзенчәлек ягыннан катламнар бер-берсеннән иҗтимагый җаваплылык белән аерыла. Аларның аталышы халыкның мөстәкыйльлегенә һәм дини карашына да бәйләнгән.

Халык Тәңре аңында булганда, рухани катламны кам, багучылар һ.б., ә ислам дине кабул иткәч – шәех, ишан һ.б. титуллы затлар тәшкил иткән.

Борынгы татар ыруларының үзара элемтәсе аларны кабилә буларак берләшүгә китергән. Угылларны өйләндергәндә төрле ырулар арасында кыз алышу да моңа этәргеч ясагандыр. Инде ул вакытта ук үз ыруыңнан кыз алу йола белән катгый тыелган. Төрки-татар кабиләләре шактый күп булган: байлар, мең, бүләр, гәрәй, кыпчак, янәй, юрми һ.б.

Бер-берсенә якын туган булмаган, ягъни төрле тамгалы ыруларның башлыклары кабиләнең югары катламын, хәзергечә әйтсәк, элитасын тәшкил иткән. Төрле ыру кешеләреннән булган хәрби даирә үзе, кара (гади) халык үзе берләшә һәм җәмгыятьтә үз урын-дәрәҗәсен белеп, укмашып яши. Ырулар берләшү нәтиҗәсендә, аерымлыкны белдерә торган билгеләр: оран, тугра, агач, кош символлары һ.б. барлыкка килгән.

Соңыннан, ыру-кабилә җәмгыятеннән югарырак күтәрелгәч, дәүләт барлыкка килү өчен шартлар туа. Төрки каганлыгы дәверендә үк, көнбатыш төркиләрдә: хазар һәм болгарларда – ә аларның шактый өлеше хәзерге татарның бабалары – ыру-кабилә системасы үзгәреш кичереп, яңа төр – яшәү рәвеше барлыкка килә. Ягъни, каһаннар һәм халыкның югары катламы ныклап торып дәүләтчелек идеясен үстергән, дип әйтә алабыз.

Дәүләтле халык ыру-кабилә җәмгыятеннән түбәндәге билгеләр белән аерылып тора: дәүләт аппараты бар (гаскәр, хөкем институты, төрмә, дәүләт вазифасы башкаручы түрәләр); җәмгыятьтә кан-кардәшлек бәйләнешләренә нигезләнгән бүленешне территориаль принциптагы корылыш алыштыра; салым җыю системасы барлыкка килә.

Болгар чорында кешеләр, үтәгән бурычына карап, төрле социаль катламнарга бүленгән. Бөек Болгар дәүләтенә кергән болгар, ягъни төрки-мөселман булган халыкларның һәркайсы, бер генә социаль катламга керә. Борынгы Хәзәр чорыннан ук килгән закон буенча, бер катлам кешесе икенче катламга керә алмаган. Бу канун болгар чорында да, аннан соң да катгый үтәлгән.

Болгар дәүләтенең көч-куәтен, шәүкәтлелеген тәэмин итүче катлам казаклылар дип аталган. Боларның хөкүмәт алдындагы төп бурычы – ханга хезмәт итү була. Алар дәүләтнең төп терәге, мөстәкыйльлеген тәэмин итүче көче була. Казаклы сословиегә бары болгарлар гына кергән.

Бөек Болгар дәүләте халкының шактый зур өлешен ясаклылар тәшкил иткән. Дәүләт казнасын баетырга бурычлы бу катлам авыл җирләрендә – игенчеләр, ә шәһәр җирләрендә – һөнәрчеләр белән сәүдәгәрләр булган, дип хәзәрләр һәм болгарлар турында җентекле итеп яза Марат Ахунов. (Ахунов: 2005. Б. 110-119)

Кабилә булып берләшү җирләр берләшүгә китерсә, дәүләтчелек административ бүленешне барлыкка китерә. Әйтик, Хәзәр дәүләтендә һәр җир биләмәсе исәптә булып, үзара туганлык бәйләнешләре белән берләшкән җәмгыять ячейкаларына бүлеп бирелгән. Ил дип аталган бу җәмгыятьләр җир кулланган өчен каһанга ясак түли һәм ерак Хәзәрәнгә барып хәрби хезмәт тә үтәргә тиеш була. Җирләргә, илләргә һәм өлкәләргә административ бүленеш Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы дәүләтләрендә дә урнаштырылган. Әйтик, Иске ил җире, Эчке ил җире, Барс ил җире, Челмат җире, Сабак ил җире һ.б. дип аталганнар.

Инде татар милләте булып оешып беткәч тә катламнарга бүленеш үз үзенчәлеген югалтмый. Дөрес, ул заманнар шаукымы астында бик нык үзгәреш кичерә. Әйтик, советлар идеологиясе тәэсирендә татарның югары катламнары эченә гади кешеләр үтеп керде. Мәнфәгатьчелек күренеше барлыкка килде, ягъни, тарих сәхнәсенә тар интереслар кайгыртучы кланнар килде. Борынгы җәмгыятьтә кешенең теге яки бу катламнан булу статусы - мал-мөлкәткә карата мөнәсәбәте белән билгеләнгән булса, хәзер кешенең җәмгыятьтә социаль статусын – аның мал-мөлкәте (байлыгы) билгели. Без моны бүгенге тормыштан да күрә алабыз. Хакимияттәге татар җитәкчеләре күбесе килеп чыгышы белән өченче, ягъни кара халык катламыннан. (Шәҗәрәләре үк әйтеп тора.) Аларның шәхси баю мәнфәгатен милләт мәнфәгатеннән өстен куюларына бер дә аптырарлык түгел.

Дәүләтләр оешкач, традицион катламнарның җәмгыять һәм бер-берсе алдында җаваплылыгы үзгәрә. Борынгы кеше өчен төп рухи этәргеч гореф-гадәт (йола) булса, үзәкләшкән дәүләт системасы оешкач, кеше каршына дәүләт кануннары мәҗбүрияте килеп баса.

Борынгыча катламнарга бүленешне хәзер юк дип исәпләсәк тә, аның фәлсәфи һәм гамәли асылы, ягъни культурасы бүгенге көндә дә милли яңарыш өчен әһәмиятле нигез булып тора ала. Катламнарга бүленеш традициясе нәрсә белән әһәмиятле соң? Ул барыннан да элек, буыннан-буынга килә торган теге яки бу өлкәгә караган тәҗрибә нечкәлекләрен һәм илаһи (сакраль) белемнәрне ыру-нәсел аша васыять итеп бару гадәтен саклый һәм сакларга өйрәтә.

Хәзерге заман татар кешесенең килеп чыгышы белән нинди катламнан булуын ачыклау гаять катлаулы мәсьәлә, әлбәттә. Бердән, борынгы катламнар бүленеше хәзерге мәдәният күзлегеннән искелек санала.

Икенчедән, моны тәгаен генә хәбәр итәрдәй тарихи чыганаклар да артык күп түгел.

Шулай да, мәсьләнең чишелешен эзләү җәһәтеннән татар нәсел тамгаларын системага салырга һәм, аннары аларны борынгы ыру һәм кабиләләр тамгалары белән чагыштырырга һәм тәңгәлләштерергә мөмкин. Бу уңайдан М. Әхмәтҗанов хезмәтләренең татар тамгаларына багышланган өлеше бигрәк тә игътибарга лаек.

* * *

Мәгълүм булганча, уналтынчы гасыр уртасында төрки-татарның Казан ханлыгы дәүләте белән бергә аның дәүләт корылышы да җимерелә. Шуның дәвамы булып, табигый рәвештә бер-берсенә буйсынып, ялганып килгән иҗтимагый баскычлар, катламнар юк ителә. Болардан чыгып, Мәскәү Казан ханлыгына яу башлаганда, татардан ясак салымы түләтү генә түгел, ә зуррак максат һәм бурычлар куйган булган, дип әйтә алабыз. Ягъни, татарның җәмгыяви катламнарын җимерү һәм татарларны бер-берсенә буйсындыртмау – аның стратегиясе булган. Моңа ирешү өчен озак еллар, дәвер-дәвер чукындыру сәясәте алып барылган. Барлык катламнарда да чукынган белән чукынмаган татар, социаль, рухи һәм сәяси яктан да төрле хәлгә һәм төрле дәрәҗәгә куелган: салым түләүдә, хәрби хезмәт үтәүдә, җиргә хуҗа булу хокукында кешеләрне төрлечә бүлгәлиләр. Моның белән халык эчендә эчке ясалма каршылык тудырыла. Нәсел шәҗәрәсе нигезендә өстенлекле катлам булырга теләгән татар кешесенә чукыну һәм православ исем алу «тәкъдим ителгән». Шулай итеп чукынган морзалар «катламы» барлыкка килгән. Хәрби хезмәткә ялланган татарлар служилый казак «катламына» кертелгән. Аларның да шактые чукынган. Кара халыкка да социаль өстенлекләр, кайбер ташламалар чукыну бәрабәренә генә бирелгән. Ә чукынырга теләмәгән татар аксөякләре гади (кара) халык составына кертелгән. Нәтиҗә булып, Россия империясе заманында татар халкының күпчелеге ясалма бүлгәләнеп, «башкорт», «типтәр», «ясаклы», «казан кешесе», «сәүдәгәр», «чемоданлы», «лашманлы», «иске һәм яңа керәшен», «бөлгән» (бобыль) һ.б. булып исәпкә алынган. Татар халкын исәпкә алган мулла дәфтәрләрендә әлеге атамалар тайфә итеп күрсәтелсә дә, бу дөреслеккә туры килми. «Тайфә» сүзе гарәп теленнән ыру дигәнне аңлата. Ул вакытта татар хәятендә тайфә кешенең катлам-сословиесен түгел, ә социаль статусын гына белдергән. Һәм хәтта әлеге социаль төркемнәр дә империя тарафыннан төрле шартларга куелган. Әйтик, «социаль башкорт»ка имана җиренә ия булу хокукы бирелсә, «типтәр» һәм «ясаклы» аның җирендә ялланып кына эшли алган. Әлеге хәл 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәр дәвам иткән.

Димәк, татар җәмгыятенең элек-электән килгән катламнар булып яшәү культурасы Казан ханлыны дәүләте җимерелгән вакыттан башлап бетерелә, дип нәтиҗә ясарга була.

Әдәбият:

1. З. Аглиуллин. Обобщенные знания о сословиях и классах в обществе / «Безнең юл» гәҗите. - №5. – 2007.
2. М. Г. Ахунов. Татар тарихыннан. Казан: Ш. Мәрҗәни ис. Тарих инст-ты басм. 2005. – 444 б.

АВЫЛЫМНЫҢ КҮРЕНЕКЛЕ КЕШЕЛӘРЕ

Ф.Х. Әскарова

Аннотация: *Чыгышта Сарабикол авылында туып, шунда яшәгән һәм тырыш хезмәт куйган кешеләр турында сөйләнә. «Урал» колхозында эшләгән, зур дәрәҗәләргә ирешкән авылдашларга багышлана. Алар колхозны күтәрүгә үзләренең көчләрен куеп, көнне төнгә ялгап эшләгәннәр. Шуларның нәтиҗәсе булып, авылдашларым төрле бүләкләр, медальләр, орденнар белән бүләкләнгәннәр.*

«Гүзәл Сара, батыр Биккол.

Исемен йөртә авылым...» – дип җырлана Сарабикол авылы турында.

Авылыбыз бик матур җиргә урнашкан. Безнең авылның табигате дә матур. Ул Шушма елгасы буенда, таулар арасында урнашкан. Бер яктан калын урманнар каплап торса, икенче яктан шомыртлы тугайлыклар җәелгән. Авыл уртасыннан Шушма елгасы ага. Ул – авылның хозурлыгы. Миңа үзем яшәгән Сарабиккол авылы якын. Аның табигате, чишмә-елгалары, таулары, урманнары кадерле.

Чишмәләргә бай булган кебек, хезмәт сөючән, батыр, эшкә уңган кешеләре белән данлыклы минем авылым: Советлар Союзы Герое, Социалистик Хезмәт Герое биргән авыл буларак танылган ул. Шулай ук данлыклы язучылар, академиклар, табиблар, судьялар, укытучылар һәм башка һөнәр ияләре чыккан авылымнан.

Ләкин минем сүзем бүген алар турында тугел, ә гади хезмәт ияләре: илгә икмәк, сөт, ит җитештерүчеләр турында. Элек колхозда хезмәт куйган тракторчылар, мал караучылар, тимерчеләр, сыер савучылар...

Фәрит Фатих улы Ялаков, Бөгелмә механизация техникумын тәмамлап кайтканнан соң, армиягә киткәнче өч ел тракторда эшли. Ә солдат хезмәтеннән кайткач, колхоздан китү ягын карамый. Чөнки анда эш җитәрлек. Фәрит абыйга җаваплы эш тапшыралар: кырчылык бригадасы бригадиры. Бераз вакыттан соң ул авыл хуҗалыгы техникасы бүлеген җитәкләргә алына. Эше белән бергә Минзәлә совхоз-техникумында да укый. Техникумның агрономия бүлеген тәмамлый. Тормышны, кешеләрне белми торып, үзең башкаларны өйрәтә, аларга күрсәтмәләр бирә алмыйсың. Моны Фәрит абый «Урал» колхозының партия оешмасы секретаре итеп сайлангач аеруча аңлый. 13 ел буена шушы «йөкне» тарта. Фәрит абый 1974 елда Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән бүләкләнә. Аның башка бик күп хөкүмәт бүләкләре дә бар. Болар үзе генә дә Фәрит

абыйның тырыш хезмәте, тынгысыз җан булуы, эшне оештыра белүе турында сөйли.

Мостафин Зәкиҗан абый туган колхозы кырларын иңләп, җир сөрә, чәчә, эшкәртә, киләчәк уңышка нигез сала. Күпме буразна сызгандыр, күпме җир эшкәрткәндер үз гомерендә Зәкиҗан абый. Бик күп мактау грамоталары, социалистик ярышларда җиңүче билгеләре һәм, ниһаять, Почет билгесе ордены, В.И.Ленинның тууына 100 ел тулу уңае белән тапшырылган медаль бизәде аның хезмәт юлын. 1984 елда аңа «Татарстанның атказанган механизаторы» исеме бирелгән.

Төхфатуллин Әнәс абый кечкенәдән әтисе янында алачыкта була. Үсә төшкәч, бу йөрүе аңа ярап куя. Шофер таныклыгы да ала, ләкин тимерче һөнәренә тугры кала. Техниканы язгы чәчүгә, уракка әзерләү, машиналарны төзек хәлдә тоту һәм башка эшләр – тимерче Әнәс абый вазыйфалары. Авылда аны «Алтын Әнәс» дип йөртәләр. Алтын куллы булгангадыр инде. Авыл хуҗалыгы өлкәсендә зур хезмәтләре өчен Әнәс абый «Татарстанның атказанган механизаторы» исеменә лаек булды.

Хәнифә Хәмәт кызы Садыйкова 1952 елда ишле гаиләдә туган. 1968 елдан башлап, лаеклы ялга киткәнче, сыер савучы булып эшли.

16 яшьлек Хәнифә апага кул белән көнгә 25әр сыер саварга туры килгән.

Аның тырышлыгы, эшендә зур уңышларга ирешүе авылда аңа ихтирам һәм хөрмәт китергән. 1978 елда Хәнифә апа III дәрәҗә «Хезмәт Даны» ордены белән бүләкләнгән.

Ирек абый белән өч улларын олы тормыш юлына чыгардылар. Уллары да әти-әниләре кебек тырышлар, уңганнар.

Вәсилә апа Габбасова – «Урал» кохозының алдынгы терлекчесе – бозау караучысы. Аның тырышлыгы белән бозаулар һәрвакыт чиста, ашатылган була. Аларның үлеменә юл куймый туры сүзле Вәсилә апа. Аны район, авыл советы депутаты итеп тә сайлыйлар. Ул тугызынчы һәм унынчы бишьеллыклар коммунистик хезмәт ударнигы, «Социалистик ярыш алдынгысы» билгесе иясе. Вәсилә апа тырыш хезмәтләре өчен «Хезмәт Кызыл Байрагы» ордены белән бүләкләнгән.

Насриев Әнвәр Гариф улы Сарабикол авылында 1940 нчы елда дөньяга килгән. Әнисе Миннури апа гомере буе колхозда эшләгән, әтисе Гариф абый аңа яшь ярым булганда Бөек Ватан сугышына китә һәм шул китүдән әйләнеп кайтмый. Ятимлектә үсүенә карамастан, Әнвәр абый тормыш авырлыкларына бирешми. Сарабикол мәктәбендә сигез класс тәмамлап, механизатор ярдәмчесе булып эшли. Ә 1959–1962 нче елларда Ерак Көнчыгышта Тын океан флотында хезмәт итә. Армиядә хезмәт иткәндә, шофёрлыкка укып, машина йөртү таныклыгы ала. Хезмәтен тә-

мамлагач, туган авылына кайтып «Урал» колхозына шофер булып эшкә керә. 1970–1973 нче елларда Минзәлә совхоз техникумында укый. Диплом алгач, янә туган колхозына ферма мөдире булып эшкә кайта. Шулай итеп, 1974–1994 елларда «Урал» колхозында баш зоотехник булып эшли. 1995–1997 елларда мелиоратор була. 1998-2000 елларда хуҗалыктан сөт җыя. Олы хезмәтләре өчен төрле медальләр белән бүләкләнә:

– 1970 елда «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина» медале;

– 1975 елда «Победитель социалистического соревнования» билгесе;

– 1985 елда «Ударник одиннадцатой пятилетки» билгесе.

Ә 2000 елдан бирле Хезмәт ветераны исеменә лаек.

Бүгенге көндә Әнвәр абый лаеклы ялда. Тормыш иптәше Сәмия апа белән 53 ел гомер итәләр. 4 бала тәрбияләп үстерделәр. Бер кызлары, мәктәбебез директоры – Сәлимә. Менә 7 ел инде шушы зур йөкне тарта. Ләкин Сәлимә Әнвәр кызы дан өчен эшләми, ә мәктәптә укытучыларга, укучыларга эшләргә, укырга уңайлы булсын дип тырыша. Коллектив аны хөрмәт итә. Сәлимәнең тормыш иптәше Марсель дә көчен кызганмый. Ул «Үз мәктәбеңә ярдәм ит» акциясенә кушылып, керү капкасын ясады. Аңа зур рәхмәт әйтәбез һәм Сәлимә белән исән-сау, тигезлектә яшәүләрен телибез.

...Басуларда заманча техникалар эшли. Элеккеге кечкенә фермалар урынына тулысынча механикалаштырылган биналар сафка баса. Авылымның терлекчеләре, механизаторларының һәммәсе турында тагын да күбрәк итеп язмалар язарлык. Аларның хезмәте һәм томыш тарихы гаҗәеп бай, эчтәлекле.

Тарихны кешеләр язмышы тудыра. Кешеләр үзләре тарих белән, авылларның үткәне белән кызыксынырга тиеш. Мин авылдашларымның берничәсе турында гына сөйләдем. Ләкин бу соңгысы булмас. Киләчәктә башка авылдашларым турында да чыгыш ясармын дип ышандырасым килә.

Әдәбият:

1. Рәшит Якупов. «Сарабиккол (Әби авылы)». Татарстан Республикасы, Лениногорск – 2007ел. – 237 бит.

2. Рәшит Якупов. «Сарабиккол (Әби авылы)». Чаллы «Диамант» нәшрияты – 2011ел.

3. Харис Гомәров. «Авылым, авылдашларым». Очерклар, зарисовкалар. Чаллы, 2009 ел. – 304 бит.

ЯҢА БИСТӘ ТЕЛЕ ҺӘМ КАЙБЕР ГАДӘТЛӘР

М. Р. Батулла

Сүз башы

Ана телебезнең үзгә шивәләре (җирле сөйләмнәре) күп: Казан Арты, Керәшен, Мишәр, Кырым, Себер, Типтәр, Нугай... Казан Арты сөйләмен «Татар халкының әдәби теле» дип йөртәләр. Менә шушы тел эчендә тагын бер мөстәкыйль тел яшәгән. Ул Казанда – Яңа Бистәдә, Бишбалтада кайчандыр гамәлдә булган. Һәм әле дә бу телне белүчеләр бар. Тел эчендәге бу телне «жаргон», «арго», «сләң» дип тә атыйлар. Ихтимал, бу күренеш инглиз, урыс һәм татар теле кебек бай телләргә генә хастыр. Үсеп килә торган яшь телдә икенче тел була алмый. Диңгезчеләр сөйләме, караклар сөйләме, хәтта аерым һөнәр ияләренең дә үзара гына аңлаша торган аерым сүзләре, гыйбарәләре була.

Татар теле эчендәге икенче тел (Яңа Бистә сөйләменең) тарихы ерактан ук башлана. Казан ханлыгы җимерелгәч, татар халкының буе сындырылгач (буйсындырылгач) та азатлык өчен көрәш туктамый. Баш күтәрүләр, гыйсъяннар дәвам итә. Татар халкының «настроениесен» алдан белеп тору өчен, патша Русиясе яшерен агентлар әзерли, бу агентлар татарча яхшы белүче урыслар арасыннан да, йомышлы татарларның үз араларыннан да сайлана торган була. Шулай итеп, татарлар арасында җасуслык, шымчылык, әләкчелек тамыр җәя башлый. Әнә шушы шымчыларны ялгыш юлдан җибәрер өчен, саклану өчен, ватансөярләр үзләре генә аңлый торган аерым сүзләр, гыйбарәләр уйлап табарга мәҗбүр булганнардыр. Шулай, әкрен-әкрен тел эчендә тел барлыкка килгән, дип фаразларга була. Ана телебезнең кануннары урынында кала, тик яңа сүзләр, иске сүзләрне күчермә мәгънәсендә куллану, аерым даирә генә аңлый торган тулы тәгъбирләр, гыйбарәләр гамәлгә керә. Яңгырашы саф татарча булса да, сүзнең эченә салынган мәгънәне бары тик бу эшкә багышланганнар гына аңлый алган. Әйтик, «сак булыгыз, жандарм, полицейский, милиционер килә» дип кычкырсалар, бу бөтен кешегә дә аңлашылган булыр иде. «һүррә, җантимер, тимерҗан килә» диелсә, моны бары тик кирәкле кешеләр генә аңлаган һәм саклану чаралары кулланырга өлгергән.

Яңа Бистә сөйләмендәге ясалма сүзләр үзләренең образлылыгы белән таң калдыра. Менә бер сөйләм үрнәге:

– Мач килдеме?

– Ма-ач!

– Күпме булды?

– Ике куян!

Бусы базар тирәсендәге рәтчеләрнең сөйләшүе. Рәтче – карак, бур, бандит дигән сүз. Тәрҗемәсе болай:

– Юлың уңдымы?

– Уңды.

– Күпме, ни урладың?

– Ике капчык ак он.

Яңа Бистәдә 1940 елда туып үскән Сибай атлы бер җегет сөйли:

– Төнә кайтып киләм. Безнең анда караңгы... Каршыга бер рәтче очрады. Чаппах теңәр кыптымән. Пәнҗөкие дә юк, малай. Текесен ал да тай! Икенче көнне: чуен янында берәүне кыптылаганнар, дип сөйләделәр.

Тәрҗемәсе:

– Кичә кичтән кайтып киләм. Безнең анда караңгы... Каршыга бер бандит, кеше талучы очрады. Пычак белән эченә кададым. Акчасы юк иде. Сәгатен алып йөгердем. Икенче көнне тимер юл буенда берәүне пычак белән чәнчегәннәр, дип сөйләделәр.

– Төнә Капчык Сабир койма санады.

Ягъни, кичә Капчык Сабир исерек иде, егылмас өчен коймага таяна—таяна кайтты, дигән сүз.

– Кайда булдың?

– Савытларда керпе сугыштырып кайтам.

Ягъни, фахешханәгә барып, мәткәләр янында кунып кайта икән.

Бу тел гаять бай булган, диләр. Анда гарәп-фарсы, онытылган борынгы төрк сүзләре дә, уйдырма-ясалма кәлимәләр дә байтак. Гамәлдә булган сүзләргә бөтенләй башка мәгънә салып кулланылганнары да тулып ята. Бу тел хәтта гомүм Ана телебезгә дә тәэсир иткән. Шушы сөйләмнән сәмән (акча), әхтәри (уен картасы) кебек сүзләр телебезгә кереп калган.

Яңа Бистәдә яшәүче татарларны төрле якларга таратталар. Алар төрле милләт вәкилләре арасында яшәргә мәҗбүр булалар, шуңа күрә, бу оешканлык таркалганга, Яңа Бистә теле дә гамәлдән чыга бара, тел әкренләп онытыла һәм ул үләргә мәхкүмдыр.

Озын сүзнең кыскасы, телчеләр, диалектологлар, галимнәр, журналистлар, шәкертләр бу телне өйрәнсеннәр иде, дим. Ни генә булмасын, бу тел халкыбызның, тарихыбызның бер өлеше. Менә шушы эшнең башы итеп, мин үзем ишеткәннәр-белгәннерне язып узам.

Сүзлекчә

Бүгенге тел	*Яңа Бистәчә*
Акча	таш, корт, сәмән
Бер сум	ияк
Ике сум	дүкәш
Өч сум	сикәш
Дүрт сум	чарки
Биш сум	пәнжөки
Алты сум	чаштыкый
Унбиш сум	берунпәнҗ
Егерме биш сум	почмак
Йөз сум	капчык
Мең сум	багана
Урыс	сәкмалай
Аракы	ут, ябалак шулпасы
Сыра	пирәш
Тәмәке	дохон
Икмәк	мандыра
Авыз	мандыра савыты
Бөртекле чәй	җим
Такта чәй	ләүех
Шикәр	кәнт
Вак шикәр	ком
Ит	таҗи
Казылык	таяк
Он	кершән
Бер капчык ак он	куян
Костюм	калып
Кәлүш	бака кашыгы
Эшләпә	камфуркы
Сидек кудыру	сәнҗетү
Пычак	кыпты
Наган	дөмперт
Кесә карагы	рәтче
Милиционер	шухыр, җантимер, тимерҗан, җантый

Кушаматлар

Ислам диненең мулла кушкан исемнәрне бозмаска боеруы да татарларны куркытмаган, борын-борыннан кешеләр бер-берсен аерыр өчен, үзенә күрә «фамилияләр» уйлап чыгарган. Бу кушаматлар (кушым атлар), өстәмә исемнәр бер исемдәге кешеләрне бер-берсеннән аерыр өчен уңай булса, икенче яктан кеше үзенең холкы, килеш-килбәте, кылган гамәлләре белән үзенә үзе исем «сайлаган». Шуңа күрә, кешенең балачактан картайганчыга кадәрле гомере арасында берничә исеме булган. Төз атучы булса, Мәргән Йосыф, тәртипсез кеше булса, Чорсыз Гафур кебек төгәлләү кушаматлары барлыкка килә торган. Бу гадәт керәшеннәрдә дә, себер татарларында да, Американың җирле халыклары арасында да нык сакланган. Яңа Бистә халкында кушаматлар тагу аеруча киң таралган була.

Иске Исмәгыйль, Яңа Бистәнең егерменче гасыр башындагы иң атаклы карагы, рәтчесе. Госрорчк, Чыптыбый, Кожан, Кәҗә Нурый, Абытым Шәүкәт, Ыштык Мәхмүт, Ибраһим Хәзрәт, артист Фоат Халитнең атасы. Зәңгәр Мәчет Мулласы, Җиңги Садыйк, Галиасгәр Камалның кайнатасы; бик вакчыл булганы өчен аңа шушы кушаматны такканнар. Кәләвәче Вәли, Күтлин Вәли, Абла Фәйзерахман, Мәмәдәл Сабир, Пандырашка Зиннәт, Мәбтәли Сөләйман, Кылтыравык Мөхәммәди, Чатбашы Мәзин, Мыек Шакир, Къарта Габделхак, Чөгендер Һади (борыны кызыл), Җантый Габдулла (милиционер), Аккомасты Шәфи, Аткүз Галим, Песи Исхак, Әчтүч Нәфисә, гомере буе ирләр киеме киенеп йөргән, тәмәке тарткан, аракы эчкән; Алтыбиш Сапый, саный белмәгәне өчен.

Икенче Сугышка кадәр Яңа Бистәдә яшәгән диваналарның кушаматлары. Самавыр (үз исеме Кадыйр), бу бичара якты чырай күрсәткән һәр кешенең өендә берәр чиләк сыешлык самавырны бер үзе эчеп бетергәненә күрә шундый кушамат алган.

Катык Галләм-элек Яңа Бистә базарларында йомыш үтәргә әзер торучы ярымдивана, ярымэшсезләр буталып йөргән. Бер кеше берәр сатучыдан акча түләп әйбер алса: минем өйгә илттереп куй, дип китә торган булган. Сатучы әлеге диванасының берәрсен чакыра да: әйберне сатып алучының өенә илтеп куярга куша. Әлеге Галләм, хәреф—сан танымый торган бер бичара була. Ул бары тик кайсы байның кайда торганын, исемен, кушаматларын яхшы белә. Кибетче әйтә моңар: бар, Галләм, менә бу бер тәпән катыкны Кәләпүшче Гыймайларга илтеп куй, ди. Галләм тәпәнне баш очына куеп, катык илтә китә. Элек әйберләрне кул очыннан ташымаганнар, төенчекне, чиләк-тасны баш очына куеп йөрткәннәр. Бу эшне алар шундый оста башкара торган булганнар, хәтта урыс кунаклары, читтән килгәннәр, Европа кешеләре татарларның товарларны баш

очына куеп, матур-оста йөреткәннәрен карарга махсус рәвештә базарга төшә торган булганнар. Галләм шулай итеп рәхәтләнеп, сызгыра-сызгыра бара икән башына тәпән куеп. Бервакыт ул абынып китә дә, бер тәпән катык Галләм өстенә ага. Шуннан бирле аны «Катык Галләм» дип йөртә башлыйлар.

Берин Зиннәт тә дивана, ләкин дивана булса да, эш йөртә белә. Ул каекчы булып, көймәсенә кешеләр утыртып, ишкәк ишеп көн күрә. Шулай бервакыт ул бер кешене аргы якка чыгарырга тиеш була. Бәһасе бер сум көмеш тора икән. Пассажирның акчасы туксантугыз тиен генә булып чыга:

– Китер бер тиенне!— дип кычкыра Зиннәт.

Бичара пассажир акчасы булмагач, нишләсен, качып китмәкче була. Зиннәт моның якасына ябыша. Көймә чайкалып, болар икесе дә суга барып төшә. Туксан тугыз тиен дә су төбенә китә. Шуннан соң Каекчы Зиннәт «Бертин Зиннәт» булып китә.

Яңа Бистәдәге кайбер гадәтләр

Элек арбаны дегет белән түгел, атлан май белән майлап йөртә торган булганнар. Чөнки дегет кыйбатка төшә. Бик байлар гына арбаларын дегет? белән майлый торган булганнар.

Яңа Бистә урамнарында, ишегалларында йөрүче һөнәрчеләр, сатучыларның өндәү, чакыру сүзләре.

Җимеш сатучы:

– Кара җиләк, җир җиләк – бер чиләк! Ал тизрәк! Карлыган да бөрлегән – бер дигән!

Самавыр төзәтүче:

– Са-ама-авы-ыр, самавыр! Эш авыр, эш авыр, сәмән бар, сәмән бирр!

Күмер сатучы:

– Шау күме-ерр! Мичегезгә яксагыз, самавырга салсагыз, бәхеткә күмә-әрр!

Пыялачы:

– Пыяла куям! Пыяла куям! Бәһасе бер куян!

Шырданнан килүче катыкчылар:

– Әче катык, төче катык! Салкын катык, җылы катык, чыгыгыз! Утырмагыз катып!

Элегрәк «Пәрәү хәерчеләре» гыйбарәсе булган. Имеш, пәрәүләр бик хәйләкәр булганнар, тәртә башларын яндырып, хәер соранып йөргәннәр икән:

– Менә яндык, ярдәм итегез! – дип халыкны ышандырыр өчен көйгән тәртә башын күрсәтә торган булганнар.

Ишегалларыннан самавырчылар, пәрәүләр узгач, хәерчеләр йөри башлый. Эскрипкәче Дәүли сукыр була. Бичара эскрипкә уйнап тамак туйдыра икән. Бу хәерче бик нык уңыш казана торган була. Ул үзе уйный, үзе җырлый икән. Эскрипкәсен ул тез башына куеп уйный торган була. Эскрипкәче Дәүлинең репетруарында бихисап була.

Хәерчеләрдән соң чегәннәр йөри башлый. Чегәннәр кичкә таба йөрергә чыгалар. Кешеләр эштән кайткач, кер юып , ишегалдына чыгарып элгәч, алар өчәүләп керә дә, берсе хуҗабикәгә күрәзә карыйм дип, фәлән-төгән, дип алдап, тоткарлап тора, ул арада башка чегән хатыннары җәймәләр, күлмәк, сөлгеләрне салдырып чыгып китә торган булалар.

Чегәннәрдән соң көнлекчеләр кузгала. Утын кисү, утын яру эшләре эзләүчеләр. Балта-пычкы үзләренеке, чүпрәк-тирегә пөхтәләп терелгән эш кораллары яннарында.

Яңа Бистәдә атаклы гармунчылар бик күп иде. Аларның кушаматлары да уйнауларына карата бирелгән. Әргәнче Фатих, Саратский Гомәр, Тальян Гайнан...

Бу мәгълүматның барысын да мин Әхмәт ага Гыйззәтулла – Бутафур Әхмәт авызыннан язып алдым. Әхмәт ага Яңа Бистәдә туып –үскән. Театр техникумын тәмамлаган, актерлыкка укыган, соңыннан ул гомер буе, әҗәленә кадәр Камал театрында бутафор – рәссам булып эшләде. Ул гаҗәп җор телле, шаян, көр күңелле, бик күп борынгы җырлар белүче кеше иде. Бу сүзләр 1986 елның егерме дүртенче февралендә театр эчендә язылды. Бу вакытта Әхмәт абыйга җитмеш яшь чамасы булгандыр. Ул инде күптән вафат. Авыр туфрагы җиңел булсын! Урынын Җәннәттән әйләсен! Амин!

Тиллим-тиллим эскрипкә,
Тиллим булса да ярый:
Безгә хатын кирәк түгел,
Кызы булса да ярый, – кебек шаян такмакларда белә иде ул

ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ В МУЗЕЯХ

Р. С. Кутумова

Я, Кутумова Равиля Сибгатулловна, родилась в г. Тобольске Тюменской области 6 декабря 1949 г. в рабочей семье. Девичья фамилия Тушакова. Тушаковы – бухарцы, выходцы из Средней Азии. Предки мои прибыли в Сибирь очень давно, в XVI–XVII вв., с целью развития торговли и просвещения. Фамилия Тушаков произошла от имени Душхан. Тушаковы обосновались в бухарской юрте Миримовские Тобольского уезда, держали свое кустарное предприятие по изготовлению меховых рукавиц из козлиных и оленьих шкур. Мой дед, Сафар Мухминович Тушаков (1882–1937 гг.), родом из этих юрт, он был купцом. В Тобольске имел свою усадьбу и частную лавку. Он был специалистом по пушнине, торговал разными товарами. В 1937 году репрессирован и расстрелян в тобольской тюрьме и реабилитирован в 1959 году. Отец, Сибгатулла Сафарович 1924 г.р., уроженец г.Тобольска, был мастером по шитью сапог и работал кочегаром в мебельной фабрике. Мать, Нуртита Вагаповна, 1928 г.р., уроженка дер. Иштаманы Тобольского района, работала станочницей и была передовицей в мебельной фабрике и депутатом Тобольского городского совета нескольких созывов. Они воспитали шестерых детей, всем дали достойное образование. Я – старшая из всех детей. Отец умер рано, в 1977 году. Мать находится на заслуженном отдыхе.

Я выпускница средней татарской школы № 15 г.Тобольска, закончила физико-математический факультет Тобольского государственного педагогического института им. Д. И. Менделеева. В 1972–1974 годах по распределению работала учителем математики в Алтайском крае, в 1974–1977 годах – учителем математики с средней школе № 15 г. Тобольска, в 1978–1995 годах – инженером по претензионной работе воздушных судов Тобольского авиационного отряда. В 1995–2008 годах являлась в муниципальном учреждении «Центр сибирско-татарской культуры» (ЦСТК) заведующей историко-этнографическим музеем сибирских татар. Приложила много усилий по созданию этого музея при центре. Являюсь участницей научно-практических конференций разных уровней, симпозиумов, делегат третьего съезда Всемирного конгресса татар от Тюменской области в г. Казани в 2002 году. Имею Почетные грамоты и благодарности от Центра татарской культуры и Комитета по культуре администрации г. Тобольска, правительства Тюменской

области, награждена Почетной грамотой Министерства культуры и профсоюза работников культуры РФ. Являюсь членом Союза журналистов Республики Татарстан.

С мужем Габилем Хамитовичем Кутумовым воспитали дочь Юлию 1974 г.р. и сына Марата 1981 г.р. Оба имеют высшее образование. Дочь– высшее педагогическое и юридическое; сын закончил Тюменскую строительную академию, инженер-строитель. Оба имеют свои семьи. Растут две внучки и два внука. Муж умер рано, в 55 лет. Работал бортинженером 1-го класса на вертолётах Ми-8 в Тобольском авиаотряде, был удостоен знаком «За безаварийный налёт 11 тысяч часов».

С февраля 2008 года по приглашению работаю заведующей музеем национальной школы при СОШ № 15 г. Тобольска.

Из опыта работы в музеях

Школьный музей – это особое место, он хранит фотоснимки, предметы старины, личные вещи. Здесь витает дух истории и живет само Время. Чтобы он не был просто архивом устаревших предметов, даже редких и интересных, в него следует вкладывать душу и силы. В детстве я мечтала стать учителем, затем – врачом. Но вышло так, как вышло. После окончания Тобольского пединститута я получила специальность учителя математики средней школы. Сначала работала учителем по специальности, затем, как отметила инженером по претензионной работе в авиации (17 лет), научным сотрудником и заведующей историко-этнографического музея с момента основания в Центре сибирско-татарской культуры города Тобольска (14 лет). Здесь находится богатый музей, фонды и экспозиции которого включают около 1500 оригинальных предметов, документов и фотографий, характеризующих экономику, быт и культуру сибирских татар. Тут также расположен музей Якуба Занкиева, в создании которого немало усилий было приложено мною и с 2008 года работаю руководителем Музея национальной школы Тюменской области. «Комната боевой славы», музей «История средней школы № 15» явились прообразом будущего большого «Музея национальной школы Тюменской области», торжественное открытие которого 20 февраля 2009 года было посвящено 90-летнему юбилею средней школы № 15. В дальнейшем музейный комплекс школы расширился, появились кабинеты исторического краеведения, «Тобольск-жемчужина Сибири», музей реки Иртыш.

Концепция Музея национальной школы разработана автором данной статьи, в содержании работы применены её личные архивные материалы, накопленные за многие годы работы в музейной деятельности и архив 15-й школы.

События истории последних лет показали, что в сознании молодежи широкое распространение получает равнодушие, эгоизм, агрессивность, неуважительное отношение к старшим, истории своего народа, ценностям российской культуры.

Школьный музей призван быть центром патриотического воспитания школьников; он осуществляет связь подрастающего поколения с ветеранами войны и труда; является местом знакомства учащихся с историей края, города, района, школы; закрепляет духовно-нравственные основы семьи. Работа, организованная музеем, помогает учащимся лучше понять и освоить предмет «История». Изучение истории своей малой родины – составной части нашей страны – дело, значение которого нельзя недооценить. При этом знакомство с музейными коллекциями стимулирует сопереживание, эмоционально обогащает духовный мир детей и подростков, учит пониманию прекрасного, толерантного отношения к культуре других наций, способствует гуманизации образования.

Поэтому целью работы музея школы является повышение интереса учащихся к изучению своей истории и при этом решаются следующие задачи: активизация самостоятельной творческой, собирательной, поисковой и исследовательской деятельности школьников; расширение знаний по истории родного края, города, района и семьи; укрепление семейных традиций, обычаев, духовно-нравственных основ семьи; ориентирование детей на общие гуманистические ценности.

Основными формами работы в нашем музее являются экскурсии, встречи, конкурсы, викторины, беседы, музейные уроки, участие в конкурсах различного уровня и другие мероприятия.

Выполнению поставленных задач предшествовала предварительная кропотливая работа по сбору дополнительной информации, экспонатов, их обработка и подготовка обучающихся к мероприятиям разного уровня. Общий фонд музея составляет 3357 хранений, из которых 2792 – основной фонд, 565 – вспомогательный фонд. В среднем за год проводятся 35–40 экскурсий, число посетителей составляет 1200–1400 человек. Темы экскурсий: «Национальное образование Тюменской области. Прошлое и современность»; «История 15-й школы»; «Из истории татарской слободы г. Тобольска»; «Школа в грозные годы войны», «Тобольск – жемчужина Сибири», «Музей реки Иртыш».

«Музея национальной школы» состоит из четырех разделов:

1. Образование в дореволюционный период;

2. Национальное образование Тюменской области. Прошлое и современность.

3. История школы № 15

4. Этнография сибирских татар.

Помещения музея расположены в старинной части здания школы – бывшем купеческом доме, архитектурном памятнике местного значения конца XIX – начала XX веков и состоят из 4 небольших комнат общей площадью 56 м^2. Новые найденные и исследованные архивные источники, документы, фотографии из семейных альбомов тоболяков, вещевые источники, последние изданные книги о сибирских татарах и другие материалы отражены в экспозициях..

В первом разделе на стендах «Выдающиеся просветители», «Тобольские татары в конце XIX – начала XX веков», «Мечети и медресе» помещена познавательная и интересная информация о выдающихся деятелях тюркского мира, внесших большой вклад в развитие татарского просвещения и культуры. Например, о Кулгали, основоположнике татарской поэзии, авторе известной поэмы «Сказание о Юсуфе». Если в русской традиции первым литературным произведением считается «Слово о полку Игореве» неизвестного автора, то в татарской литературе – поэма «Сказание о Юсуфе», как образец нравственного воспитания человека; о Рашиде Ибрагиме – первом политике из татар; Шихабутдине Марджани – видном ученом, философе, историке и выдающемся мыслителе; Ризе Фахретдине – просветителе, педагоге и историке; Каюме Насыри – тюркологе, этнографе, авторе многих учебных и методических пособий, переводчике русского и татарского языков; Габдулле Тукае – основоположнике современного татарского языка, его стихотворение «И, туган тел!» о родном языке, переложенное в песню, сегодня звучит как гимн перед началом больших татарских мероприятий.

Впервые показывается копия проекта Тобольского магометанского общества 1906 года, учредителями которого были состоятельные люди того времени: Т. С. Айтмухаметов, купец и меценат, основоположник каменной мечети в Тобольске в начале XX века, депутат Тобольской городской Думы; Басыр мурза Кульмаметьев, предки которого владели большими землями в Тобольском округе и другие.

Во втором разделе «Национальное образование Тюменской области. Прошлое и современность», показано становление национальной школы Тюменского края на примере школы № 15 и национальных школ Тобольского, Вагайского, Ярковского, Аромашевского, Ялуторовского, Тюменского и Нитжнетавдинского районов. Показана информация о развитии школ от медресе до средней общеобразовательной школы. Большая информация дана об учителях: ветеранах педагогического труда, отличниках просвещения и почетных работниках образования РФ, заслуженных учителях РФ, знаменитых земляках, ученых и директорах школ.

Достойное место на стенде и стеклянном стеллаже занимают фотографии, документы, многочисленные боевые и трудовые награды Камала Мазитовича Муратова, бывшего директора школы № 15, проработавшего в школе 34 года, фронтовика и общественного деятеля. Их передала в музей его супруга Роза Бадретдиновна, заслуженный учитель РФ, всю жизнь отдавшая обучению студентов в татарском и русском педучилищах.

Под лампами дневного освещения хорошо воспринимаются информации архивных документов, сканированные через цветной принтер с подлинников. Старые учебники, литература, чернильницы и ручки советских времен, печатная машинка, пионерская и комсомольская атрибутика, значки нумизматика, фронтовые письма, грамоты и личные документы учителей и многие другие предметы отражают пройденный путь и историю национальной школы.

Следующий раздел посвящен выпускникам школы № 15 разных лет, хорошо освящены темы: «Физкультура, спорт и туризм» (многочисленные спортивные кубки, почетные грамоты, благодарности, спортивные инвентари по туризму), «Ими гордится школа» (фотографии) и «Учитель – имя твое» (о сегодняшних учителях).

Завершается экскурсия этнографическим разделом, где есть национальный уголок-помост с круглым на низких ножках столом и самоваром, книги на арабской графике, куклы в национальных костюмах, национальная утварь и посуда, старинные фотографии в национальных костюмах тоболяков начала XX века, шитье, вязание, вышивка, головные уборы. Под стеклянным шкафом показаны два женских комплекта платьев образца конца XIX и начала XX веков тобольских татар, глиняные композиции: «Омовение», «Приготовление баурсаков», «Шурале», «Старик и старуха за чашкой чая».

Автором этой работы составлены программы работы кружков краеведения по этнокультурному воспитанию. По исследованным материалам юные экскурсоводы нашей школы проводят экскурсии. Например, экскурсия «По татарской слободе Тобольска», «Уникальные памятники зодчества, касающиеся истории и культуры тобольских татар», «Экскурсия в музей реки Иртыш», «Из истории первой татарской школы города Тобольска» и другие.

Таким образом, музей национальной школы и музей реки Иртыш при школе № 15 играют большую роль в повышении интереса обучающихся к изучению своей истории, активизируют самостоятельную творческую, собирательскую, поисковую и исследовательскую деятельность, формируют основополагающие ценности и ориентируют детей на общие гуманистические ценности.

МАКСАТЫМ ХАЛЫК ЙОРТЫ ТӨЗҮ

Ф.А.Вәлиәхмәтов

Монда тудым, монда үстем, монда узды гомерем.... Сүзем туган авылым Карабаш, аның Тау очы дип аталган бер өлеше турында. Таулар тезмәсе белән Зәй елгасы арасында урнашкан ул. Авылыбызга нигез салучылар да иң беренче шунда килеп төпләнгәннәр. Урман-болыннарга, чишмә – күлләргә бай туган ягымны, авылымны тагын да үстерәсе килә, билгеле. Бу уңайдан үземнең күптәнге хыялым да бар – Тау очында «Халык йорты» булдыру! Шактый эшләр дә башкарылды инде. 2004 нче елның 24 нче сентябрендә музей-китапханә ачылды. Анда якташларымның кул эшләре күргәзмәсе, остаханә бүлмәсе, ә ишегалдында спорт мәйданчыгы да урнашкан. Шул чорда музей белән 3 меңнән артык кеше танышты, 500 дән артык китап укырга бирелде. Авылыбызга һәм милли хәрәкәткә багышланган 5 китап дөнья күрде, 35 карабашлы мәһабәт Каравыл тавыннан парапланерда кош кебек очу бәхетенә ирештеләр. Ел саен «Музейлар язы» акциясендә катнашабыз. Мәшһүр якташыбыз, тарихчы, мәгърифәтче Һади Атласи исемен йөрткән бу мәдәни үзәкнең эшчәнлеге нәтиҗәсендә авылда һәм бистә өлешендә бөек Тукаебызга, җәлилче-карабашлыларга, авылдашларыбыз – сәяси репрессия корбаннарына, багышлап һәйкәлләр торгызылды. Бер чишмә төзекләндерелде. Ә теләкләр чүктин-чүк, күптин-күп: янәшәдәге бинада намаз уку залы, күзәтү манарасы, планетарий, спортзал, бассейн булдыру. Бүгенге максатыбыз – ватандарлар җәмгыяте төзү. Киләчәктә бу мәдәни, дини, спорт үзәген тулысынча төзеп бетереп, аны Халык йортына әверелдерү шуңа да хезмәт итәр, билгеле. Халык аны үзе саклаячак, тотачак, үстерәчәк һәм аннан файдаланачак. Бу менә дигән тәрбия чарасы да булыр дигән өмет бар. Әлегә әйтелгән юнәлештәге эшләрне үз көчем, үз кулым белән башкарган идем. Әмма алтынчы дистәне йомгаклап барганда эшләр акрын бара башлады шул. Проектны тулысынча үтәп чыгу өчен спонсорлар да табылса, эш күпкә тизрәк барыр иде әлбәттә. Авылларыбызның һәр очында шундый үзәкләр булуын теләп калам.

«БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫ МУЗЕЙ-МЕМОРИАЛЫ» ЭКСПОЗИЦИЯСЕНДӘ «СУГЫШ ЧОРЫ БАЛАЛАРЫ» ЯЗМЫШЫ ЧАГЫЛЫШЫ

Ә. Л. Шәрипова

Аннотация: *В статье освещается тема «Дети и война». Дети и война понятия несовместимые. Дети – это жизнь, война – страшное и пугающее слово. Самыми беззащитными оказываются в это время дети. Их детство безвозвратно уходит, ему на смену приходят боль, страдания, потери родных и близких, лишения. «Мы родом из войны» – говорят те, чье детство пришлось на тяжелые военные годы, когда легче было умереть, чем выжить.*

На примере экспонатов Музея-мемориала Великой Отечественной войны узнаем подробности военного времени. В статье раскрывается суть экспонатов, за каждым из которых человеческая история.

Зур тәрәзәләрдән зал эченә беренче кояш нурлары үтеп керде. Мәңге яшәр шаян нурлар залдагы мәгърур тынлыкка җан өрделәр. Әле эш көне башланып кына килә, шуңа күрә күптән булып үткән дәһшәтле сугышка шаһитлек итүче экспонатлар, элекке заманда яшәгән якташларыбызның безгә истәлеккә калган фотосүрәтләре иртәнге моңсу тынлыкта. Минем уйлавымча, безнең, Бөек Ватан сугышы музей-мемориалына килеп кергәч күңелне моңсулык хисе биләп ала. Чөнки бу заманнар үткән, кайтмаска киткән, кабатланмаска. Тирәнрәк фикер йөртсәң, беркем дә безнең музейдагы хәлләрнең кабатлануын теләмәс иде. Күпме җан хәсрәтен, ачы сагыш, зур югалтуларны үз эченә алган бу 1418 көн...

1941 елның 22 июнендә фашистик Германия гаскәрләре безнең илгә һөҗүм итә. Фашист илбасарларына каршы алып барылган Бөек Ватан сугышы башланып китә. Фашистлар бу сугышның максаты итеп совет строен юк итүне, безнең халыкны коллыкка төшерүне куялар. Советлар Союзы юкка чыгарылып безнең илебез җирендә 4 рейхскомиссариат-немец провинцияләре булдырылырга, Мәскәү, Ленинград, Киев шәһәрләре суга батырылып җир өстеннән юкка чыгарылырга тиеш була. Вермахт солдатлары һәм офицерларына «...Үтер, һәр рус кешесен, совет кешесен үтер. Алдыңда баламы, хатын-кызмы, карт кешеме-барысын да үтер. Бу эшең белән син үзеңне үлемнән саклап калырсың, гаиләң өчен яхшы киләчәк әзерләрсең һәм исемеңне данга күмәрсең» – дигән сүзләр язылган повесткалар бирәләр.

Быел без Бөек Җиңүнең 73 еллыгын билгеләп үтәчәкбез. Дәһшәтле һәм канкойгыч сугышта безнең халкыбызның батыр ул һәм кызлары илебезне яклап фашистик Германияне һәм аның иярченнәрен тар-мар иттеләр. Безнең илебез Жиңүче булды. Иң авыр сугыш бәрелешләре безнең дәүләтебез җирендә барды, сан буенча иң күп югалтуны да безнең илдәшләребез тәшкил итә. Бу сугышның авырлыгы безнең солдатлар, офицерлар һәм генераллар җилкәсенә төште. Бөек Җиңү барлык Советлар Союзы халкының бердәм батырлыгы үрнәге. Татарстан халкы жиңү яулауга зур өлеш кертә. Беркем дә читтә калмый. Габдулла Тукай сүзләре белән әйткәндә, ирләр фронтта юлбарыстай көрәшкәннәр, хатын-кызлар, карт-коры, яшьүсмерләр һәм балалар тылда аттан артык эшләгәннәр.

Безнең музейда сугыш чоры балалары язмышы белән бәйле экспонатлар бар. Сугыш чоры балалары дип 1928–1945 елларда туган кешеләр санала. Аларның балачагы сугыш ялкыны белән өтелә, нарасый чаклары олы кеше дә күтәрә алмаслык кайгы-хәсрәттә үтә. Ачлык, ялангачлык, әтиләре фронтта, әниләре баш күтәрми эшли, нинди уйлар-кичерешләр белән яшәгәннәр алар, кайдан шундый көч, тырышлык алдылар икән. Сугыш һәм балалар – бу сүзләрне әйткәндә генә дә күңелгә шом иңә. Бала-киләчәккә өмет булса, сугыш шул өметне бишегендә үк буу бит инде.

Музеебызның беренче залында 1930-нчы еллардагы мәктәп тормышы турында сөйләүче экспозиция урын алган. Фотосүрәтләрдә муеннарына галстук бәйләгән пионерларны күрәбез. 1922 елның 19 маенда Советлар Союзында Пионерлар оешмасы барлыкка килә. Бу оешманың максаты: балаларны советча яшәү рәвешендә тәрбияләү, аларда коммунистик идеал, илне ярату, эшчәнлек, коллективлык сыйфатлары булдыру өстендә эшләү. 1920–1930 елларда пионерлар ил өчен мөһим булган барлык чараларда да катнашалар, алар белемсезлек белән көрәшәләр, фабрикалар һәм самолетлар төзү өчен акча җыялар, колхозлар булдыру өчен агитация алып баралар.Пионер галстугының 3 почмагы 3 токымның: коммунист, комсомол һәм пионер оешмаларының нык бәйләнешен чагылдыра.

Сугыш вакытында «Полк улы» дигән төшенчә барлыкка килә.

Сугыш барган урыннарда ятим яки югалган балаларны частьтә калдырганда яки фронтта зур дәрәҗәдә булган хәрбиләрнең кайберсе балаларын тылда калдырмыйча үзләре хезмәт иткән частьләргә алып килү очрагында һәм инде сугышка китү теләге белән өйләреннән качып, фронтның алгы сызыгына кадәр барып җиткән яшьүсмерләргә карата әйтелгән бу «полк улы» дигән сүз.

Шулай итеп сугыш вакытында уналты яшькә кадәр булган яшь фронтовиклар саны 3500 җитә. Аларның күбесе частьтә төрлечә хуҗалык эшләре эшләгәннәр, ә кайберләре чын чынлап сугышка кергән

Ә флотта мондый балалар юнга исемен алганнар. Юнга! Бу сүз тозлы диңгез тәмен, ерак сәяхәтләрне күз алдына китерә. Ә флотта хезмәт итүчеләр өчен бу гадәти сүз. Юнга-моряк булырга хәзерләнүче яшьүсмер. 1942 елның 25 маенда Заполярьедагы Соловки утравында юнгалар мәктәбе ачыла. Монда 13–16 яшьлек яшьүсмер егетләр кабул ителә. Бу мәктәпкә эләгү сугышка китү теләге белән янган яшьүсмерләргә бердәнбер мөмкинлек ача. Юнгаларны бик җентекләп тикшереп карап алганнар – нык сәламәтлек, яхшы характеристика һәм әти-әниләренең ризалыгы кирәк булган моның өчен. Әниләренш каршы килгән күп яшьүсмерләр фронтка качып киткәннәр. Кырыс табигать шартларында бу мәктәпне үз көчләре белән төзегәннәр,аннан соң бу мәктәпләрдә рулевой, боцман, торпеда электригы, моторист һөнәрләрен үзләштергәннәр.

Уку барышында да малайлар малай булып кала инде. Берьюлы теплоходта үткән дәрес барышында укытучылары артык шуклыклары өчен укучыларга җәзага тартмакчы булганда, яшьүсмерлек максимализмы белән очрашалар. Малайлар үзләренең лидерлары командасына буйсынып, теплоходның уң бортыннан сулына, аннан кирегә йөгереп теплоходны чайкалырга мәҗбүр итәләр, шул рәвешле укытучыларга үзләренең гаепсез икәнлекләрен исбатлыйлар. Укытучылар уйларыннан кире кайтканчы туктамыйлар.

Әлбәттә инде мондый шуклыкны яңадан кабатламый алар. Сугыш вакытында балачак бик тиз зурларча тормыш кануннарына буйсына башлый. Хулиганлык очраклары да була мәктәптә. Юнгаларга компот ясар өчен бирелә торган йөзем җимеше сугыш вакытында әлбәттә инде зур дефицит булган. Баллыга тансыклаган малайлар төнлә ашханәдән бер капчык йөземне урлыйлар һәм үз бүлмәләрендә яшерәләр, кайдан белсен инде алар капчыкның төбе тишек булганын, иртә белән дежурныйлар бик тиз генә каракларны ашханәдән сузылган юл буенча эзләп табалар... 3 ел эчендә бу мәктәпне 4111 егет бетергән шуларның 400 безнең татарстанлылар. Бу яшьләрнең күбесе сугышка катнаша һәм дүрттән берсе һәлак була.

Экспозициядә Виль Зулькарнаеевич Байкин фотосы күрсәтелә. Ул артистлар семьясында туа, кечкенәдән биеп үсә, төрле конкурсларда катнашып призлы урыннар ала. Сугыш башланганда аңа 15 яшь тула һәм егет сугышка китү теләге белән янып йөри башлый. Илгә хезмәт итәсе килә аның. Ул үзенең 4 кешелек концерт бригадасын төзи. Бу бригаданы госпитальләрдә яралы солдатлар яратып кабул итәләр. Хәрби комиссар

егетләргә Соловки юнгалар мәктәбенә урнашу буенча булышырга вәгъдә бирә, һәм тиздән малайларны хәрби комиссариатка чакыралар.

Сугыш барышында немец снаряды Виль Байкин хезмәт иткән «Кызыл Кавказ» крейсеры антеннасына тия. Кыю юнга 12 метрлы рея буйлап өскә күтәрелә һәм элемтәне ялгый. Бу батырлыгы өчен аны «Кызыл йолдыз» ордены белән бүләклиләр.

Шулай итеп, сугыш вакытында уналты яшькә кадәр булган яшь фронтовиклар саны 3500 житә. 16–17 яшьлек малайлар олы абыйлары, әтиләре белән иңгә-иң куеп сугышта чыныкса, тылда калган яшьүсмерләр көнне-төнгә ялгап завод-фабрикаларда, колхоз кырларында тир түгәләр. Сугышның беренче көннәрендә үк ТАССР мәгариф системасы эше үзгәртелеп корыла башлый. Казанның һәм республиканың уннарча мәктәп биналары госпитальләр итеп үзгәртеләләр һәм эвакуацияләнгән завод-фабрика һәм оешмаларны урнаштыру өчен дә шушы биналар кулланыла. Комсомоллар мәктәп биналарын ремонтлыйлар, ягулык хәзерлиләр. Пионерлар – тимурчылар фронтовик гаиләләренә булышалар, солдатларның ялгыз калган аналарына ярдәм кулы сузалар, колхоз кырларында эшлиләр, госпитальләрдә яралы солдатларга концерт кую, аларның гаиләләренә хат язарга булышуны да үз өсләренә алалар, шулай ук металлолом җыеп тапшыралар. Шулай ук мәктәпләрдә укыту системасы да үзгәреш кичерә. Башлангыч һәм жидееллык мәктәпләрне бетерүчеләрдән имтихан алу, яхшы укучыларны алтын һәм көмеш медальләр белән бүләкли башлау да шушы чорда башланып киткән. Республиканың укытучылар коллективы сугыш вакыты авырлыкларын җинеп чыга, 139 укытучы ватаныбызның орденнары һәм медальләре белән бүләкләнә.

Сугыш башланып китү белән яшьүсмер эшчеләр, колхозчылар, хезмәткәрләр һәм укучылар, һәрберсе алны-ялны белмичә үз постында хезмәт итә, фронт заказларын үтәп, армия һәм диңгез флотының ихтыяҗларын кәнагатьләндерә. Фабрика заводларда, колхоз кырларында эшлиләр яшьләр. Күп кенә тармакларда эшләүчеләрнең яртысыннан артыграгын яшьләр тәшкил итә. 1941 елның 23 ноябрендә Татарстанның барлык шәһәр һәм авылларында комсомол яшьләр ял көнне эшләп, хезмәт хакларын танк колоннасы төзү фондына тапшыралар. Шулай итеп, 1942 елның февраленә республика яшьләре танк колоннасы һәм самолетлар төзү өчен 10 млн. сумга якын акча җыеп дәүләткә тапшыралар. Пионерлар һәм мәктәп балалары акчасына төзелгән «Татарстан пионеры» самолеты полкның иң яхшы очучысы Т. Г. Мясниковка тапшырыла. Үзенең Казан балаларына юллаган хатында ул: «Татарстан пионеры» самолеты белән мин 110 төнге сугышчан очыш ясадым, дошманның башына 25 мең кг бомба тондырдым, 100 мең листовка ташладым», – дип рапорт бирә.

Музейда Ваня Чередилинның фотосын күрәбез. Аның станокка буе җитмәгәнгә күрә ул ящикка басып эшли. Ягылмаган, салкын заводларда күшеккән куллары белән салкын детальләрне эшкәртергә кирәк була аларга. Күз яшьләрен эчкә йотып үз постын ташламаган бу балалар ничек шундый авыр хезмәткә түзделәр икән?

Әйе, республика эшчәннәренең фронт белән бәйләнеше күп төрле юллар белән алып барыла. Тылдагы кешеләр фронтовикларның күңелен күтәрергә, аларның җиңүгә ышанычын арттыру өчен кулларыннан килгәннең барысын да эшлиләр. Сугыш барган елларда Татарстанда яшәүчеләр сугышчан частьләргә шефлык күрсәтәләр, фронтовикларга һәм партизаннарга бүләкләр җибәрәләр, ә язган хатларында тормыш авырлыгыннан зарлану турында бер сүз дә таба алмыйсың. Кечкенә балаларга кадәр үз өлешләрен кертәләр безнең җиңүгә. Алар ясаган рәсемнәренең, язган хатларының эчтәлеге бер: «Кадерле сугышчы абый, безне фашист илбасарларыннан сакла».

Тылдагы балаларның балачагын сугыш аямаган, туйганчы ашау, уйнау рәхәте күрмәгәннәр алар, тик шулай да алар бит үз илләрендә яшәгәннәр, әниләре, туганнары яннарында булган аларның, ә фашист концлагерьләрендә иза чиккән балаларның язмышы бигрәк тә аяныч. Фашист пленындагы тоткыннарның язмышын тасвирлаган стенд та урын алган безнең музейда.

Сугыш әсирләрсез булмый. Бөек Ватан сугышы вакытында 5 миллион совет гражданы немец әсирлегендә тоткынлыкта була. Ягылмаган баракларда яшәгән ач тоткыннарның 3 миллионы төрле юллар белән җәзалап үтерелгән. Көнгә 20 грамм ботка белән 100 грамм ипи ашап ничек җан саклап булсын. Безнең тоткыннарга карата аеруча мәрхәмәтсез булган гестаповчылар: «Совет тоткыннары – бик куркыныч һәм алар яхшы мөгамәләгә лаек түгел», – дип санаганнар. Германия җирендә һәм оккупациядә калган җирләрдә 14000 концлагерь эшләгән.

Кешеләрне газ камераларына ябып агулаганнар, крематорий мичләрендә якканнар, төрле медицина сынаулары үткәрер өчен дә буш материал булып хезмәт иткән бу тоткыннар. Балалар яраланган немец солдатлары өчен донор каны алу чыганагы булып хезмәт иткәннәр.Һәрбер 5 нче тоткын бала булган.

Немец илбасарлары басып алган җирләрдәге халыкны, балаларны, хатын-кызларны да немец концлагерьләренә куып алып киткәннәр. Кайбер балаларны немец гаиләләрендә хезмәтче итеп тотканнар.

1944 елда Лиозно дигән белорус шәһәрендә җимерелгән мич кирпечләре арасында җепләр белән тегелгән кечкенә генә конверт табылган. Конверт эчендә немец помещигына коллыкка бирелгән кыз Катя Сусани-

наның әтисенә язылган хаты була. Авыр тормыш 15 яшьлек кызны үз-үзенә кул салырга мәҗбүр итә. Үләр алдыннан ул әтисенә хат язып сала.

«Кадерле әтием! Син бу хатны укыганда мин инде исән булмам. Канэчкеч немецлардан минем өчен үч ал әтием. Бу кызыңның сиңа соңгы васыяте. Кайткач әнине эзләмә. Ул юк инде. Синең турында сорау алган немец офицерына ул: «Мине кыйнап куркыта алмассыз, минем ирем кайтып безнең илдән куып чыгарачак сезне», – дигәч, офицер аны атып үтергән.

Бүген миңа 15 яшь тулды. Син мине күрсәң мине таный алмас идең. Мин бик ябык, күзләрем эчкә баткан, башымда чәч калмаган, кулларым корышып кипкән, тырмага ошаган. Йөткергәндә авызымнан кан килә, минем үпкәләрем кыйнаудан изелгән. Әтием, хәтерлисеңме, миңа 13 яшь тулган көнне. Ике ел элек ничек күңелле итеп үткәргән идек минем туган көнне. Иптәш кызларым мине котларга килделәр, патефон уйнап торды, без кызлар белән пионер җырлары җырлап утырдык. Шул вакытта син миңа: «Бәхетле кеше булып зур үс кызым», – диеп әйткән идең.

Хәзер мин үземне көзгедә күрсәм куркып китәм. Өс-башым таланган, күземнән ачы яшьләр ага. Ни файда соң миңа 15 яшь булудан. Мондагы барлык коллар шикелле мин дә бит беркемгә дә кирәкмим. Алар барысы да ачлар, аларны этләргә талаталар, көн саен аларны алып китеп үтерәләр. Әйе, әтием, мин немец баронының колы. Мин көннәр буе кер уам, идән юам, бер ялсыз эшлим дә эшлим, ә ашарга миңа дуңгызлар ашый торган табакка салып бирәләр. Салкын утын сараенда торам. Менә бүген миңа яңалык әйттеләр. Хуҗалар Германиягә күчеп китәләр, мине дә үзләре белән алмакчылар икән. Юк мин бармыйм ул илгә. Мин үз илемдә үлеп калырга булдым. Башка аларга хезмәт итеп, эт тормышында яшисем килми минем, Әтием васыять итеп әйтеп калдырам, шул канэчкеч вәхши фашистлардан минем өчен дә, әнием өчен дә үч ал. Хуш әтием, мин үләргә киттем. Синең кызың Катя Сусанина».

Музейда безнең ватандашларыбыз – немец концлагерьләре тоткыннарына багышланган стела куелган. Ач-ялангач булсалар да, күпме генә азаплар күрсәләр дә, совет тоткыннары барыбер немец палачларына каршы торырга үзләрендә көч табалар. Совет сугышчылары әсирлектә дә көрәшне дәвам иттерәләр, бу концлагерьларда халыкара фашистларга каршы тору оешмалары барлыкка килә. Әсирләр бер-берсенә ярдәм итәләр һәм фашист җәзалаучыларына бердәм каршы торалар. Алар арасында «җәлилчеләр»: Абдулла Алиш, Рәхим Саттар һәм Муса Җәлил. Бу юлы минем аларның якты образларын балаларга бәйле рәвештә ачасым килә. Ялкынлы язучы, курку белмәс солдат булу белән беррәттән кайгыртучан ата да була белгәннәр бу ир асыллары.

Күпкырлы талант иясе Абдулла Алиш беренче чиратта балалар язучысы булган. Аның барлык әсәрләре балаларга багышланган. «Барлык иҗатымны балаларга багышларга телим», – дип яза ул. Сугышка кадәр гел балалар белән аралашып яши ул. Фронттан язган хатында ул энисеннән аның балалары хакында үз балалары турында кайгырткан кебек кайгыртуын сорый. Аларны мине яраткан кебек ярат һәм тәрбиялә, – дип үтенә ул аңардан.

Рәхим Саттаров үзенең мәктәптә укый торган улы Илгә язган хатында өйдән читкә китеп йөрмә, – дип аталарча киңәш бирә. Һәм шул ук вакытта, аның күңелен күтәрергә тырышып, менә мин кайткач Казан урамнары буйлап йөрербез, – дип вәгъдә итә. Әйе, алар яхшы уллар, яхшы әтиләр булганнар. Яшәү рәвешләре, сынмас рухлы булулары белән үзләренең кыз-улларын тәрбияләгәннәр һәм әле бүгенге көндә дә безгә үрнәк булып торалар.

«...Җиңгәч, мин өйгә кайтырмын. Синең туган көнеңне бәйрәм итәрбез. Мин сиңа бик яхшы бүләк алып бирермен» (1942 елның 28 февралендә Муса Җәлилнең фронтка барганда кызы Чулпанга язган хатыннан юллар). Аның Моабит төрмәсендә язган шигырьләре, инде үлемгә хөкем ителгән шагыйрьнең, соңгы минутлары, туган җиргә, хатынына, баласына булган мәхәббәт белән сугарылган булуын дәлилли:

Кичер балам, кичер эткәңне
Мин сүземдә тора алмадым,
Туган көндә була алмадым
Тик бурычлы булып калмадым
Җиңү булыр сиңа бүләгем...
Мин тыныч көн сиңа теләдем

Кадерен бел балам, кадерен. – дип язган соңыннан шушы аталар турында Шәүкәт Галиев.

Үзенең кечкенә йолдызчыкларын уйлап Фатих Кәримнең дә үзәге өзелгәндер. Бигрәк нәни булган бит әле алар. Без менә бу стендта кызлары Ада һәм Ләйләнең әтиләренә юллаган хатларын күрәбез. Тик аңа кызчыкларын кочагына алу насыйп булмый шул. Кенигсберг шәһәрен штурмга тоткан вакытта Фатих Кәрим һәлак була.

Нык рухлы, түзем, сабыр булган ул чор кешеләре, ул чорның балалары. Җиңү төрлечә килгән бит ул. Күп аталар кире кайтмаганнар, күпме балалар ата-анасыз калган.

Әткәйләргә фашист аткан ядрә,
Ул төбәлгән булган безгә дә,
Ләкин яраларны эзләмәгез
Безнең тәндә, безнең йөзләрдә.

Ул яралар безнең йөрәкләрдә,
Чынга ашмый калган теләкләрдә,
Карашларда безнең ул яралар,
Еллар белән бергә баралар.

Әткәйләрнең каһарман җаннары
Сүнмәс утлар булып яналар.
Яралары һаман безнең белән.
Туар буыннарга баралар.

Шушы кыска гына вакыт эчендә, мин сезгә Бөек Ватан сугышы турында барлык мәгълүматны да биреп бетерә алмыйм. Ә бу турыда сезгә белергә кирәк, чөнки тарихи фактларны белмәү дөньяны дөрес аңламау һәм икейөзлеккә китерергә мөмкин. Хәзер барыгызның өендә дә компьютер, интернет бар һәм анда сугыш чоры балаларына багышланган портал эшләп килә. Сезгә авыр булган вакытларда, ниндидер чишелмәслек тоелган проблемалар килеп чыкканда менә шул сайтка кереп карагыз әле сез, сугыш кайгысы белән өретелгән, ач-ялангач сабыйларны күргәч, безнең бүгенге көндәлек тормыштагы иң зур проблема да чүп кенә булып тоелачак. Һәм әлбәттә инде үзегезнең, әти-әниләрегезнең нихәтле бәхетле кешеләр булуын аңларга ярдәм итәчәк. Бүгенге көн балаларына иң бәхетле, уңышлы кешеләр булып үсәргә бар шартлар да тудырылган. Һәм әлбәттә без өлкән буын алдында баш иябез. Аларның бәхетләре, гомерләре барәбәренә яулап алынган бүгенге рәхәт тормыш , без аларга мәңге бурычлы.

Литература:

1. Татарстан в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Казань. Редакция «Книга Памяти» при КМ РТ, 2009, – 447с.

ТАТАРСТАНЦЫ В СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЕ

М. В. Черепанов

2 февраля 1943 года завершилась Сталинградская битва – боевые действия советских войск по обороне Сталинграда и разгрому крупной стратегической немецкой группировки в междуречье Дона и Волги

В Сталинградской битве было два этапа – оборонительный (с 17 июля по 18 ноября 1942 г.) и наступательный (с 19 ноября 1942 г. по 2 февраля 1943 г.).

Начались бои под Сталинградом 17 июля 1942 г. Войскам вермахта удалось пробиться к Волге севернее города. Но в результате упорных оборонительных и контрнаступательных боев наша армия смогла не только отстоять город на Волге, но и окружить 22 дивизии фашистов. Вермахт потерял около 800 тысяч солдат и офицеров. Это было началом разгрома гитлеровской Германии.

В битве на Волге принимали активное участие сотни тысяч уроженцев нашей республики, в том числе две стрелковые дивизии, сформированные в Татарии.

В составе 62-й армии, прикрывающей Сталинград, вела оборонительные бои 147-я стрелковая дивизия. Оказавшись в полном окружении у станции Суровикино, подразделения дивизии продолжали вести бои, сковав большие силы противника. Остатки дивизии с боями в середине августа 1942 г. вышли из окружения.

120 стрелковая дивизия вела тяжелые бои в 10 км северо-западнее Сталинграда, в районе села Ерзовка. Бойцы 328 саперного батальона буквально под гусеницами наступающих немецких танков минировали поля. Выполняя смертельно рискованную работу, погибли саперы Федор Сагин из п. Красные Поляны, Ефим Семенов из дер. Берновые Ковали Зеленодольского района, Матвей Атланов из с. Балахчино Алексеевского района, Михаил Маркелов из с. Булдырь Чистопольского района. Обеспечивая четкую связь, погиб сержант Федор Антропов из с. Грахань Мамадышского района. Санинструктор Семен Шителев из с. Щербеть Спасского района вынес с поля боя 63 раненых. Он погиб 27 сентября у дер. Екатериновка Городищенского района.

Всего же, под Сталинградом бойцы 120 дивизии уничтожили более 5 тысяч фашистов. За заслуги в боях дивизия была переименована в 69 гвардейскую дивизию.

Танкисты «казанской» 91 отдельной танковой бригады отличились в контрнаступлении в феврале 1943 г.

В боях за город на Волге отличились казанец Б. В. Шульгин и уроженец Мензелинского района В. Н. Гордов, удостоенные в последствии звания Героя Советского Союза. Ещё 12 татарстанцев, прошедших «школу» Сталинграда, стали полными кавалерами Ордена Славы.

Пример стойкости показали и бронебойщики во главе с казанским рабочим, младшим политруком А. Евтифеевым. Отрезанные от основных сил полка они заняли оборону на высоте 72,6 в районе Малой Россошки. В ходе этих боев, отразив несколько атак немецких танков, солдаты уничтожили более 10 вражеских танков.

До последнего патрона оборонял свой рубеж пулеметчик Рашид Галеев, посмертно награжденный орденом Красной Звезды. Смело воевали связисты дивизии Абдулхаков из Дрожжановского района и Гайнутдинов из Мамадышского.

«Панфиловцы» из Татарстана

В документах Центрального Архива Министерства Обороны РФ зафиксирован массовый героизм сыновей всех народов Советского Союза. Один из примеров фронтового интернационализма – подвиг бойцов 1378 стрелкового полка 87 стрелковой дивизии под командованием подполковника М. С. Диасамидзе. Он оказался на самом острие главного контрудара противника.

Не секрет, что войскам Вермахта уже летом 1942 года удалось выйти на берег Волги севернее Сталинграда. Но эта поспешность не привела к захвату города. Уже зимой группировка немцев из 22 дивизий была окружена. Но сил у неё хватало не только для обороны, но и для контрнаступления. Вот почему Гитлер запретил находившимся на Волге войскам пробиваться на юг. Направил на прорыв одну из своих лучших группировок. Прорвавшись в декабре 1942 г. к реке Мышковка в Калачевском районе, армейская группа «Гот» находилась всего в 35 км от окруженных в Сталинграде войск Ф. Паулюса. Её передовые части уже могли видеть на горизонте зарево огней в городе. 19 декабря в своём донесении в Генеральный штаб вермахта Э. Манштейн просит разрешения на прорыв Ф. Паулюса навстречу частям генерала Г. Гота. Но Гитлер думал, прежде всего, не о спасении своих солдат, а о решении стратегически важной задачи – взятии Сталинграда. Ему нужно было активизировать действия своих союзников грандиозной победой на Волге. Вот почему он ответил Манштейну категорическим отказом.

Получив приказ пробиваться к Паулюсу, армейская группа «Гот» 17 декабря 1942 г. наткнулась на небольшую, казалось бы, преграду – не-

сколько высот в донской степи у хутора Верхнее-Кумский Калачевского района. Их-то и обороняли бойцы 1378 стрелкового полка 87 стрелковой дивизии. Высоту 137,2 обороняли бронебойщики роты под командованием старшего лейтенанта Николая Наумова с двумя расчетами противотанковых ружей. Боевое донесение командующего войсками Сталинградского фронта Еременко №412 от 19 декабря 1942 г. гласит: «Части 3 гв. мехкорпуса и 1378 сп 87 сд, героически оборонявшие район Верхне-Кумский и выдержавшие до 5 атак танков и пехоты противника, почти полностью были уничтожены, и только после этого противнику удалось прорваться на север и выйти на рубеж реки Мышковка». Оставшиеся в живых 24 красноармейца, уничтожили огнем ПТР и гранатами 18 танков наступавшего противника, и погибли. «Наступление окончилось неудачей, – пишет в своей книге «Поход на Сталинград» бывший офицер вермахта Г. Дерр – из-за хорошо организованной противотанковой обороны; понеся тяжелые потери, наша бригада отошла назад.» Фашисты потеряли в этих боях до 60% мотопехоты и 230 танков и их наступательные возможности были подорваны.

К сожалению, большинство участников этого сражения, бойцов 1378 полка 87 дивизии, судя по документам архива, так и считаются пропавшими без вести. И в том числе 20 уроженцев Татарстана. Пришла пора вспомнить их поименно:

1. АРТЮШИН ИВАН СИЛИФОРДОВИЧ, 1918 г.р., уроженец г. Зеленодольска.

2. ГАРАЙШИН МУБАРАКША, 1904 г.р., уроженец с. Сарманово.

3. ГУЛЯНКОВ СЕМЕН ФЕДОТОВИЧ, 1924 г.р., уроженец дер. Борок Нижнекамского района.

4. ЗИГАНШИН МИНГАЗ, 1902 г.р., уроженец с. Бурбаш Балтасинского района.

5. ЗИГАНШИН МИННИХАН, 1913 г.р., уроженец с. Бурбаш Балтасинского района.

6. КРУТОВ ФИЛИМОН ПАВЛОВИЧ, 1897 г.р., уроженец с. Крым-Сарай (Юловка) Ютазинского района.

7. МАГДИЕВ АББАС ШАКИРОВИЧ, 1903 г.р., уроженец с. Яна-Сала Камскоустьинского района.

8. МАКАРОВ АЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ, 1910 г.р., уроженец с. Ивашевка Буинского района.

9. МАКАРОВ ФЕДОР ВАСИЛЬЕВИЧ, 1907 г.р., уроженец дер. Бизяки Менделеевского района.

10. МЕДВЕДЕВ ВАЛЕНТИН ИВАНОВИЧ, 1922 г.р., уроженец г. Казани.

11. МИННИХУЗИН МИНАХМЕТ МИННЕХУЗИНОВИЧ, 1898 г.р., уроженец дер. Таза-Чишма Сармановского района.

12. МУХАМЕТШИН ГАЗИЗ, 1902 г.р., уроженец с. Алабердино Тетюшского района.

13. ПАШЕВ ВАСИЛИЙ АНДРИЯНОВИЧ, 1923 г.р., уроженец Мензелинского района

14. ПИМКИН МИХАИЛ НИКОЛАЕВИЧ, 1897 г.р., уроженец г. Елабуги.

15. РЫЖОВ АНДРЕЙ ЕМЕЛЬЯНОВИЧ, 1902 г.р., уроженец с. Алексеевка Новошешминского района.

16. ТРАХМОНОВ ФЕДОР ИВАНОВИЧ, 1908 г.р., уроженец Буинского района.

17. ХИСМАТУЛЛИН САДРИ, 1909 г.р., уроженец дер. Кзыл-Иль Лаишевского района.

18. ХОРОШЕВ ФЕДОР ГАВРИЛОВИЧ, 1923 г.р., уроженец с. Биляр-Озеро Нурлатского района.

19. ШАФИГУЛЛИН ГАРИФУЛЛА ШАКИРОВИЧ, 1900 г.р., уроженец г. Казани.

20. ШИГАБУТДИНОВ ШЕР(?), 1898 г.р., уроженец с. Янгулово Балтасинского района.

К сожалению, об их подвиге не знают не только члены их семей, но и историки Сталинградской битвы. Их имен нет на братских могилах и современных мемориалах Волгоградской области. Но документы свидетельствуют: подвиг совершен, немецкие танки из района пос. Верхне-Кумский к Сталинграду не прорвались. Это был весомый вклад в победу. Сталинградская битва завершилась победоносно, вермахт потерял около 800 тысяч солдат и офицеров. Это было началом разгрома фашизма.

Снайпер Анатолий Чехов

Одним из самых известных в годы войны снайперов битвы на Волге был Анатолий Иванович Чехов, уроженец города Менделеевска. 6 ноября 1942 г. прямо на передовой командир 13-й гвардейской стрелковой дивизии генерал Родимцев вручил 19-летнему рабочему Казанской фабрики кинопленки Анатолию Чехову орден Красного Знамени. В наградном листе указано:

«За время боевых действий по защите г. Сталинграда с 15 сентября по 10 октября 1942 г. гвардии сержант Чехов показал образцы бесстрашия и отваги. 17 сентября в боях за высоту 102,0 под личным примером его отделение первым ворвалось в окопы противника и уничтожило пулеметный расчет. За время уличных боев с 21 сентября по 10 октября 1942 г. лично тов. Чехов уничтожил 30 солдат и одного офицера.

Командир 39-го гвардейского стрелкового полка 13-й гвардейской стрелковой дивизии гвардии майор Долгов».

За время Сталинградской битвы Анатолий Чехов снайперским огнем уничтожил 265 солдат и офицеров противника. О нем писал в газете «Красная звезда» Василий Гроссман. Анатолий не только сам разил врага, но и подготовил около 20 снайперов. Среди его учеников был ставший легендой герой-снайпер Зайцев, стрелки Вершигора, Захаров, Заловский.

Чехов был представлен к званию Героя Советского Союза. Но самолет с наградным листом был сбит. Анатолий Иванович позже воевал на Курской дуге, где был дважды ранен. Вернулся с фронта с пулей в теле и без ноги. Знаменитый снайпер умер, забытый всеми, 6 июня 1967 г., похоронен на Арском кладбище Казани.

«Наградить орденом Красного Знамени»

В Сталинградской битве 11 татарстанцев получили ордена Красного Знамени. До XXI века сведения об их подвигах были практически засекречены.

Казанец, заместитель командира 63-й инженерно-саперной бригады по политчасти подполковник Иван Емельянович Нестеров отмечен высокой наградой за уникальный подвиг. Бригада под его руководством с 18 по 25 декабря 1942 г. в условиях постоянного обстрела, бомбежек и ледохода соорудила впервые в истории деревянный свайный мост через Волгу длиной 1210 метров под нагрузку 30 тонн. Это дало возможность переправить ударную группировку танков и артиллерии на участке Камышин – Астрахань и обеспечить успешный контрудар юго-западнее Сталинграда. Не менее важные переправы были налажены бригадой Нестерова через реки Дон и Аксай.

20-летний казанец Хайдар Нуриев, старший разведгруппы 153-го гвардейского стрелкового полка 52-й гвардейской стрелковой дивизии, в боях под Сталинградом уничтожил 53 гитлеровца и добыл 11 языков.

Дивизионный инженер 35-й гвардейской стрелковой дивизии гвардии военинженер 2-го ранга Владимир Михайлович Веселовский из Казани при обороне Сталинграда руководил оборудованием инженерных сооружений и минных полей, на которых подорвались десятки танков противника. Оказавшись в окружении 25 февраля 1943 г. в районе Синельниково – Павлоград, военинженер Веселовский организовал оборону и отбил 5 атак противника. В этом бою уничтожено 2 танка, подбито 2 самоходных пушки, 4 танка, 2 бронемашины, убито и ранено до 130 фашистских солдат и офицеров. Потери наших подразделений – 2 погибших и 8 раненых.

К сожалению, о подвиге многих героев не знают не только члены их семей, но и историки Сталинградской битвы. Их имен нет в летописях, на братских могилах и современных мемориалах Волгоградской области.

По данным «Электронной Книги памяти Республики Татарстан», созданной под руководством автора этих строк активистами Казанского клуба воинской славы и сайта www.kremnik.info, только на территории Волгоградской области погибло и умерло от ран более 7 тысяч 200 солдат и офицеров, призванных из Татарстана. А в самом Сталинграде (Волгограде) погибло еще более 900 человек.

Только на территории Городищенского района известны места гибели 2860 наших земляков. В Дубовском районе – 255, в Клетском – 332, в Иловлинском – 298.

Фактически народ Татарстана положил на алтарь этого сражения более 23 тысяч жизней. Каждый пятый из наших воинов-земляков погиб в 1943 г. во время контрнаступления. Подавляющее большинство – в 1942-м. По данным КГБ-ФСБ по РТ, более 520 уроженцев ТАССР в ходе Сталинградской битвы попало в плен.

О большинстве погибших есть сведения на сайте «Мемориал Великой Отечественной войны» (www.kremnik.ru). Помянем тех, кто отдал жизнь в решающие дни операции «Кольцо».

30 января 1943 г. на улицах Сталинграда погиб младший лейтенант 924-го стрелкового полка 252-й стрелковой дивизии Г. А. Пискунов (1919 г.р.) из с. Майдан Верхнеуслонского района, а через день в Городищенском районе погиб красноармеец 932-го полка той же дивизии Х. Бадыкшанов (1897 г.р.) из с. Татарский Шуган Азнакаевского района.

31 января захоронены в балке Вишневая у дер. Александровки Городищенского района красноармейцы 74-го гвардейского стрелкового полка 27-й гвардейской стрелковой дивизии В. А. Лукин (1924 г.р.) из п. Камские Поляны Нижнекамского района, П. Д. Александров (1903 г.р.) из колхоза «Красная Звезда» Бавлинского района, Н. М. Алешков (1906 г.р.) из Ютазинского района и А. Ш. Галимов (1907 г.р.) из с. Абсалямово того же района.

1 февраля в составе 33-го инженерно-саперного батальона погибли в бою за п. Красный Октябрь (Баррикады) младший сержант К. С. Амуков (1912 г.р.) из с. Иж-Борискино Алькеевского района, М. М. Арсланов (1918 г.р.) из с. Мари-Суксы Актанышского района, Ф. Г. Гайнанов (1916 г.р.) из дер. Нижний Пшалым Арского района, Л. Гайфуллин (1915 г.р.) из с. Бурбаш Балтасинского района, уроженцы п. Верхний Нурлат Нурлатского района Г. М. Мавлютов (1921 г.р.) и Х. А. Нурутдинов (1923 г.р.), Х. М. Кабиров (1920 г.р.) из с. Курманаево того же района. В тот

же день на соседних улицах совершили свой последний подвиг красноармейцы 788-го стрелкового полка 214-й стрелковой дивизии Ш. А. Ахтямов из с. Мартыново Сабинского района и В. Г. Венедиктов (1923 г.р.) из с. Новая Елань Альметьевского района.

2 февраля на Мамаевом кургане погибли сапер 122-й стрелковой дивизии Л. Г. Дмитриев (1906 г.р.) из с. Служилая Шентала Чистопольского района и сапер 122-го отдельного саперного батальона Х. Валиуллин (1904 г.р.) из с. Князбаш Балтасинского района. Боец 34-й стрелковой дивизии Ш. Мухтаров из с. Большие Тарханы Тетюшского района погиб на территории Сталинградского тракторного завода.

В тот же день в хуторе Вертячий Городищенского района погиб боец 27-й гвардейской стрелковой дивизии Х. К. Шигапов (1924 г.р.) из дер. М. Вахитов Буинского района, а в соседнем хуторе Паньшино умер от ран боец 84-й стрелковой дивизии А. Сахабиев (1913 г.р.) из с. Уразбахтино Мамадышского района.

Имена нескольких сот татарстанцев, погибших под Сталинградом, стали известны поисковикам лишь в XXI веке, но семьи героев до сих пор ничего о них не знают. Подробности может выяснить любой посетитель указанного выше сайта или Музея-мемориала Великой Отечественной войны в Казанском кремле.

Погибли под Сталинградом в 18 лет

Когда мы вспоминаем о тех, кто отстоял город на Волге, стоит подчеркнуть, что на фронтах Великой Отечественной первыми погибали 20-летние юноши. Именно они составляли основу Красной, а с 1943 г. – Советской армии. На их плечи легла основная тяжесть в единоборстве с хорошо налаженной машиной германского вермахта.

Из 700 тысяч уроженцев и жителей Татарской Республики, участников войны, не вернулось с фронта около 400 тысяч. И почти каждый четвертый из них – юноша от 17 до 21 года. Поминать их сегодня почти некому: родители и сестры многих ушли из жизни, а жениться молодые люди в подавляющем большинстве не успели. Но помнить о них необходимо. Хотя бы для того, чтобы нынешние юные защитники Родины не чувствовали себя кандидатами в «забытый полк».

Помянем хотя бы дюжину из тех земляков, кто погиб в 18 лет под Сталинградом.

Лукман АБДУЛЛИН из дер. Новая Серда Арского района был уже лейтенантом 1028-го стрелкового полка 260-й стрелковой дивизии, когда 26 сентября 1942 г. его настигла вражеская пуля в Городищенском районе Сталинградской области.

В том же районе при штурме высоты 112,5 был смертельно ранен 30 января 1943 г. **Семен Львович ШТЕЙНГАР**, семья которого жила в дер. Исергапово Бавлинского района. Будучи младшим лейтенантом, он командовал взводом в 932-м стрелковом полку 252-й стрелковой дивизии.

В таком же звании в 188-м танковом полку 5-го механизированного корпуса служил **Петр ГЛУХАРЕВ**, сын Иллариона, из п. Стекольный ныне Нурлатского района. Он погиб 20 декабря 1942 г. в боях за хутор Н. Дербеновский Суровикинского района.

Будучи сержантом при обороне ст. Котлубань Городищенского района, попал в список боевых потерь в 1942 г. **Хазиахмат ЗАРИПОВ** из с. Иляксаз Сармановского района.

А старший сержант 225-го стрелкового полка 23-й стрелковой дивизии **Иван Федорович ВЕРЕЩАГИН** из с. Антоновка Камско-Устьинского района немного не дожил до контрнаступления – погиб 12 января 1943 г. у дер. Алексеевка.

Через четыре дня, 16 января, умер от ран в полевом госпитале № 64 уроженец с. Юлбат Сабинского района **Габдельбар БАРИЕВ**. Похоронили его в с. Паньшино Иловлинского района.

В оборонительных сражениях на подступах к Сталинграду в Городищенском районе 26 сентября 1942 г. погибли **Зиатдин ГАЛЯЗЕВ** из с. Бурметьево ныне Нурлатского района, красноармеец 292-го стрелкового полка 115-й стрелковой дивизии (захоронен в п. Самофаловка), и **Нурлыгаян МИННАХМЕТОВ** из Агрызского района (боец 99-й стрелковой дивизии, захоронен в п. Ерзовка).

У хутора Мело-Клетский 8 ноября 1942 г. отдал жизнь за Родину красноармеец 812-го стрелкового полка 304-й стрелковой дивизии **Фуат САЙФУЛЛИН**, уроженец с. Новые Шаши Арского района.

В боях за Сталинград 20 января 1943 г. в список потерь 120-го гвардейского полка 39-й гвардейской дивизии попал красноармеец **Шайдулла САФИУЛЛИН** из Балтасинского района.

26 января, обороняя территорию колхоза «Красный Октябрь», погиб боец 61-го стрелкового полка 45-й стрелковой дивизии **Закуан САБИРЗЯНОВ** из с. Алькеево Азнакаевского района.

Обеспечивая сталинградцев по Волге всем необходимым для укрепления обороны, 4 августа 1942 г. «покинул свою вахту по причине гибели» 18-летний масленщик теплохода «Татария» **Алексей Павлович БАЛАБАНОВ** из Чистополя. Похоронили его в с. Солодники, в черте нынешнего Волгограда.

Полный список 390 тысяч наших земляков, погибших за Родину 70 лет назад, можно увидеть на сайтах «Мемориал Великой Отечественной войны» и tatfrontu.ru или в Музее-мемориале Великой Отечественной войны, который находится в Казанском кремле.

Награждены посмертно

О подвиге многих сотен татарстанцев под Сталинградом рабочая группа Парка Победы в Казани смогла узнать лишь недавно, когда были рассекречены наградные документы на медали и ордена. В них – подробное описание боевых заслуг наших земляков в битве на Волге. И хотя все зафиксировано документально, информация так и не дошла до Родины. До сих пор о подвигах подавляющего большинства татарстанцев не известно не только их родственникам, но и историкам-исследователям. Особую горечь вызывает тот факт, что многие из них награждены ПОСМЕРТНО. Значит, ни сам герой, ни его семья не получили ни саму награду, ни описание подвига.

Вот конкретный пример.

Уроженец дер. Пановка Пестречинского района **Григорий Денисович Дегтярев**, 1916 г.р. В Красной Армии служил с 21 октября 1937 г. На фронте – с августа 1941 г. Судя по наградному листу, старший лейтенант, заместитель командира батальона по политчасти 289 стрелкового полка 120 стрелковой дивизии Г. Д. Дегтярев 23 октября 1942 г. во время боев за высоту 141,2 во главе с группой разведчиков проник в дзот противника, убил двух гитлеровцев, захватил одного немца в плен, 2 автомата, 2 парабеллума, разные документы. 25 октября 1942 г. во главе со своим подразделением одним из первых прорвал оборону немцев под хутором Верхнее Гнилое (ныне Среднеахтюбинского района Волгоградской области), проник в окопы противника, уничтожив 15 фашистов. 28 ноября 1942 г. руководил наступлением подразделения на хуторе Вертячий (ныне Городищенского района), убил 10 гитлеровцев. Первым в части занялся подготовкой снайперов. Будучи снайпером, лично уничтожил с 20 октября по 27 ноября 1942 г. 26 гитлеровцев. 4 декабря 1942 г. при наступлении подразделения на высоту 121,3 (с. Ерзовка Городищенского района) погиб смертью храбрых. Награжден орденом Ленина посмертно, лишь 16 января 1943 г.

Уверен, что об этом неизвестно ни в семье, ни на родине героя.

В том же Городищенском районе под Сталинградом 1 декабря 1942 года погиб в бою у хутора Вертячий уроженец Муслюмовского района **Хабибулла Сунгатуллович Сунгатуллин**, 1909 г.р. Он награжден посмертно орденом Красной Звезды лишь 5 января 1943 г. В наградном листе читаем подробности: «Заместитель командира по политчасти

стрелковой роты 543 стрелкового полка 120 стрелковой дивизии. На Донском фронте 1 сентября 1942 г. 30 ноября в бою в излучине реки Дон на восточном берегу в районе озера Кривое Сунгатуллин умело организовал вылазку в немецкие окопы своего подразделения и уничтожил 15 фрицев. Несмотря на сильный фланговый огонь, подразделение осталось на достигнутом рубеже.»

Закиров Ясир Мустакирович, 1922 г.р., уроженец Тумутукского района. Гвардии красноармеец, автоматчик 7 гвардейской мотострелковой разведывательной роты. За захват языка получил медаль «За Отвагу». Участник боевых операций по захвату языков с декабря 1941 г. Беспредельно смел и стоек. Выполнял самые сложные боевые задачи по захвату контрольных пленных. На личном счету имеет 4 языка и 16 уничтоженных фрицев. Четырежды ранен и контужен в разведке. По выздоровлению возвращался в строй, в разведроту. 9 января 1943 г. в районе с.Ново-Россошанская Закиров захватил языка. 28 января 1943 г. у дер. В.Кундрюченская первым шел в головном дозоре. Обнаружил немецкого автоматчика, бесшумно уничтожил его. Оставшихся в блиндаже уничтожил гранатой до подхода основной группы разведчиков. Лично уничтожил 4 немцев и захватил унтер-офицера. 29 января 1943 г. в том же районе блокировал ДЗОТ вместе с тов. Головым. Истребил 3 фрицев, захватил их документы. 13 февраля 1943 г. в районе дер. Большой Должин отражал контратаку превосходящих сир противника, был ранен, но поле боя не оставил до окончания операции. 30 апреля 1943 г. в районе дер. Куйбышев захватил языка, первым атаковал траншею противника и лично уничтожил 2 немцев. Был ранен в голову, но вел огонь до окончания операции. По сделанному проходу вышел сам и с оружием вынес тяжело раненого бойца. 3 мая 1943 г. награжден орденом Красной Звезды.

Каргин Сергей Филиппович, 1913 г.р., уроженец Лаишевского района. Гвардии красноармеец, сапер 95 отдельного гвардейского саперного батальона. На фронте с апреля 1942 г. За время наступления наших войск как сапер все время находился при стрелковом полку, обеспечивал беспрепятственное движение частей через минные поля противника. В районе с. Дмитриевка ныне Волгоградской области снял около 30 противотанковых мин и уничтожил 6 фашистов. 21 января 1943 г. в районе с. Гончары сопровождал танки и огнем из автомата расстреливал засевших в землянках фашистов. 28 и 29 января 1943 г. дважды сопровождал танки в районе г. Сталинграда и несмотря на тяжелое ранение не оставил сопровождаемый танк пока не выполнил задачу. Награжден орденом Красной звезды.

Кузнецова Клавдия Агеевна, 1921 г.р., мобилизована Нурлатским РВК. Гвардии сержант мед. службы, медсестра эвакоотделения 73 отдельного медико-санитарного батальона 69 гвардейской стрелковой дивизии. На фронте с 5 сентября 1942 г. Работает медсестрой со дня формирования дивизии. За время осеннего и зимнего наступления под Сталинградом через ее руки прошло 7 150 раненых и больных бойцов и офицеров. Не выходила из эвакоотделения по 5–6 дней, сопровождала раненых в госпиталь. Награждена орденом Красной Звезды.

Михайлов Анатолий Григорьевич, 1906 г.р., мобилизован из г. Казани. Капитан, командир 372 отдельного саперного батальона 204 стрелковой дивизии. В Красной Армии с 1940 г. Энергично действовал с 10 по 31 января 1943 г. лично разминировал 12 противопехотных мин, снял «сюрприз» с трофейной автомашины. 28 января в г. Сталинграде лично вывел свой батальон на передовую, организовал оборону, благодаря чему позиции, занятые нашими частями, не были отданы противнику, не смотря на его яростные контратаки. Руководя боем, побывал во всех подразделениях под огнем. Награжден орденом Красной Звезды.

Слепов Петр Дмитриевич, 1917 г.р., мобилизован Столбищенским РВК. Заместитель политрука 302 отдельной мотострелковой разведроты 214 стрелковой дивизии. В 1940 г. ранен на финской войне. На фронте с января 1942 г. В составе группы разведроты в ночь с 1 на 2 ноября 1942 г. в районе дер. Верхняя Гнилая будучи старшим группы ворвался с бойцами в расположение противника, расстреливая его из автомата. Фашисты выбежали из окопа, бросая оружие. Когда кончились патроны, Слепов стал забрасывать немцев гранатами. Очистив окопы от врага, Слепов бросился к ДЗОТу, истребил пулеметный расчет и захватил ручной пулемет. За захват в плен немецкого ефрейтора в районе ст. Трехостровская награжден медалью «За Отвагу». Награжден орденом Красной Звезды.

Фахрутдинов Якуб Гареевич, 1911 г.р., уроженец Чистопольским РВК. Лейтенант, командир взвода роты ПТР. В Красной Армии с 1941 г. В период наступательных действий батальона в районе Казачьего кургана, во время генерального штурма сталинградской группировки врага, Фахрутдинов, командуя взводом ПТР, личным примером увлекал бойцов, выдвигаясь вперед и открывая огонь по контрнаступающим танкам противника. Взвод уничтожил два и подбил два средних танка противника. С боях под хутором Сталинградский, когда командир роты выбыл из строя по ранению, Фахрутдинов принял на себя командование ротой и с успехом командовал подразделением, уничтожая огневые средства врага, прикрывая атакующую пехоту 572 стрелкового полка 233 стрелковой дивизии. Награжден орденом Красной Звезды 5 февраля 1943 г.

Феофанов Иван Михайлович, 1916 г.р., мобилизован Кировским РВК г. Казани. Младший лейтенант, командир взвода 36 отдельной мотострелковой разведроты. В Красной Армии с 1939 г. Феофанов несколько раз ходил в тыл врага, принес ценные сведения о расположении и группировке противника. У дер. Большое Троицкое вместе со взводом сделали засаду у дома лесника. Когда рядом оказался взвод немцев, Феофанов приказал открыть огонь. Метким автоматным огнем убито 6 фашистов. Захвачены пленные и документы. При наступлении на хутор Пузинский Феофанов первым со своим взводом ворвался в населенный пункт, уничтожил 2 ДЗОТа противника. За хутором на кладбище зашли в тыл 70-ти немцам и уничтожили 20 из них. При наступлении на высоту 115,2 в районе ст. Староклетская Феофанов поднял свой взвод в атаку и первым вскочил на высоту, выбил противника из траншеи и ДЗОТа. При этом сам уничтожил 6 солдат и офицера. Награжден орденом Красной Звезды в октябре 1942 г.

Хабиров Сафа Сабирович, 1919 г.р., мобилизован Калининским РВК. Сержант, командир отделения отдельного учебного батальона 226 стрелковой дивизии. В Красной Армии с 1939 г. На фронте с июня 1941 г. В боях с 10 по 14 января 1943 г., когда командир взвода вышел из строя, Хабиров лично, не ожидая приказа, принял командование взводом. Несмотря на малое количество бойцов, руководил отражением двух атак противника. Вынес с поля боя всех раненых и эвакуировал технику. Награжден орденом Красной Звезды.

Хуртин Григорий Васильевич, 1905 г. рожд., мобилизован Теньковским РВК. Красноармеец, сапер 464 отдельного саперного батальона 173 стрелковой дивизии. В Красной Армии с 1941 г. 28 сентября 1942 г. при штурме вражеского ДЗОТа в районе дер. Котлубань и дер. Тонкая Хуртин первым бросился в атаку, увлекая за собой товарищей. 28 декабря при взятии высоты 126,7 у Казачьего Кургана под сильным автоматно-пулеметным и минометным огнем противника установил 30 мин. 29 декабря при отражении контратак противника убил 4-х немцев. С 15 ноября по 29 декабря 1942 г. снарядил и установил свыше 1000 мин. Награжден медалью «За Отвагу».

Трухаткин Петр Михайлович, 1909 г.р., мобилизован Новошешминским РВК. Красноармеец, связист взвода связи штабной батареи НАД 173 стрелковой дивизии. В Красной Армии с января 1942 г. На Сталинградском фронте – с 5 сентября 1942 г.

Обслуживаемая им линия работала бесперебойно, несмотря на шквальный огонь противника. Награжден медалью «За боевые заслуги».

Нам предстоит еще немало сделать, чтобы по-настоящему увековечить память наших земляков, не только отстоявших город на Волге, но и дошедших до логова Гитлера и спасших цивилизацию от уничтожения.

БЕЛЕМ АЛУ ТАРИХЫБЫЗДАН

И. Г. Габдрахманов

Татар милләтенең аң-белемгә тартылуын, Россия империясе чорында иң укымышлы булгалыгын раслап күп язмалар, хезмәтләр дөнья күрде. Халкымның элек-электән мәгариф өлкәсендә уңышлы эш алып барганлыгы ул инде хәзер аксиома. Моны раслаучы документлар көн дә диярлек табылып тора. Татарстан Милли архивының 160 фондының 1 эш кенәгәсе шуңа ачык мисал. Меңләгән эшләрдә татар милләтенең ничек изелеп торса да, укырга-язарга омтылганлыгын күрә алабыз. Мисал өчен, Лаеш өязендә 1912 елның 1 гынварында 78427 татар яшәгән, мәчетләр саны 100. Аларда 73 хатыйп, 39 имам, 2 мулла, 59 мөәзин хезмәт иткән. Өяздә 69 иске методлы мәктәп, 14 иске методлы мәдрәсә эшләп килгән. Яңа алым кулланган 10 уку йорты исәпләнә. Бу чорда 7547 укучы билгеле, ягъни 81 балага 1 мәктәп булып чыга. 1911 елгы мәгълүмат буенча Лаеш өязендә 4 мәдрәсә, 52 мәктәп эшләгән. Алардагы 4659 малай һәм 2817 кызга 95 ир-ат укытучы һәм 26 хатын-кыз белем биргән. 140173 урысы булган Лаеш өязендә 15316 балага 130 уку йорты исәпләнгән, ягъни 1078 кешегә, 117 балага 1 белем бирү учагы туры килә. Хәзерге Балык Бистәсе районы территориясенең мөселман-татар авылларының барсында да уку йортлары булган. Таулар авылында мәктәп 1860 елда ук ачылса, Югары Тегермәнлек авылында беренче мәдрәсә 1890 елда эшли башлап, 1895 елда аның саны 3 җиткән, ә Күгәрчен авылында 3 мәдрәсә һәм бер рус-татар мәктәбе эшләп килгән. Күрше Мамадыш районына кергән Түбән Сөн авылында мәктәп 1780 елда ук эшләгәнлеге билгеле.

1914 елгы мәгълүмат буенча Казан губернасында 786 595 мөселман татар яшәгән. Шуларның 70272 се укучы балалар. Губернабызда 1009 мәктәп, 37 мәдрәсә, 66 рус-татар мәктәбе исәпләнгән, барлыгы 1112 уку йорты. 63 балага 1 мәктәп туры килә! 1914 елда тагы 30 уку йорты ачылырга тиеш булса, бу сан бермә бер кими. Тагы шунсын искә алырга кирәк – укучы балаларыбыз дигәнгә 8–9–10 яшьлекләр генә керә. Тулаем алганда барлык уку яшендә булганнар белем алганнар булып чыга да инде. Казан губернасының Мамадыш өязендә иң күп татарлар яшәгән (148 923), 13391 балага 131 мәктәп, 2 мәдрәсә, 13 рус-татар мәктәбе хезмәт күрсәткән. Казан өязендә 143 358 мөселман яшәп, шуларның 12 920 се укучы балалар. Алар 207 мәктәп, 5 мәдрәсә һәм 7 рус-татар мәктәбендә белем алган. 59 балага 1 мәктәп туры килә. Тәтеш өязендә 120000 татар, 10 800 укучы, 257 уку йорты (42 балага 1 мәктәп!). Калган өязләрдә түбәндәге

саннарны китерәсе килә: Лаеш өязе – 74526 татар, 6705 татар 99 мәктәп; Зөя өязендә 50000 татар, 4500 укучы, 54 мәктәп; Спасста 55559 татар, 5000 укучы, 89 мәктәп; Чистай өязендә 102841 татар, 9256 укучы, 136 уку йорты; Козьмодемьянда 42 татар, 4 бала, мәктәп юк; Царевококшайскийда 28 000 татар, 2520 укучы, 46 белем алу учагы; Цивильск өязендә 18346 татар, 1650 укучы, 25 уку йорты; Чебоксарда 5000 татар, 450 бала, 4 мәктәп; Ядринда татарлар яшәгәнлеге турында мәгълүмат юк.

Әйтеп киткәнемчә, һәр мөселман-татар авылында XX гасыр башында мәктәпләр булган. Аларның тулы исемлеген, кайчан ачылганлыгын һәм анда кемнәр укытканын Татарстан Милли архивының 1 фондының 4 тасвиралмасының 3932 эш кенәгәсеннән белергә мөмкин. «О существующих в Казанской губернии татарских конфессиональных школах» дигән документ 1909 елның 30 июлендә тутырылган һәм ул 127 биттән тора. Кызыксынган кешеләр, бигрәк тә мәктәп директорлары һәм тарих укытучыларына мәктәп ачылу тарихын тәгаен ачыклар өчен әлеге чыганакка мөрәҗәгать итәргә киңәш итәр идем. Шул ук архивның 160 фонды 1 тасвирламасының 1441 эш кенәгәсендә дә авылларыбыздагы мәктәпләр буенча информация китерелә.

Мәктәп-мәдрәсәләрнең күбесе чынлыкта патша идарәсе рөхсәтеннән башка эшләргә мәҗбүр булган. 1870, 1874, 1875 елгы күрсәтмәләр буенча татарлар бары тик рус классы булган очракта гына мәктәп ачу рөхсәте ала алганнар. Шуның белән бәйле халык училищелары ачыла башлый. 1911 елның 14 февралендә аларның саны Казанда 13, Казан өязендә 15, Козмодемьян өязендә 79, Лаеш өязендә 10, Мамадыш өязендә 32, Зөя өязендә 1, Спасста 11, Тәтештә 25, Царевококшайскида 39, Цивильскида 41, Чебоксарда 49, Чистайда 40 һәм Ядринда 49 җитә. Рус-татар мәктәпләрендә 70 артык дәреслек төре белән укытканнары билгеле. Шулар арасында Р. Фәхретдин, Х. Фәйзуллин. Р. Хәнәфи язган әсбаплар да. Китапларны күбесе әлбәттә инде дин укыту белән бәйле булса да, араларында география, русия тарихы, әхлак, чит телләр белән бәйләре дә булуы игътибарга лаеклы.

Татар халкының белемле булуы рус җитәкчеләренә яхшы тәэсир итмәгән инде күрәмсең. Архив документлары арасында 1910 елның 10 августына караган язма бар. «В ответ на многочисленные ходатайства татар мусульман о разрешении им открывать при мечетях мектебе для обучения детей мусульманскому вероучению, я каждый раз разъясняю просителям, что мектебе и медресе могут разрешаться к открытию только при условии учреждения при них русских классов», – дип яза халык училищелары директоры Пинегин. Шунсын истә тотарга кирә,1905–1906 елгы революция чорында бу карар юкка чыгарыла. Шуңа күрәдер дә инде за-

конлы уку йорты ачар өчен татар авылларында мәктәп ачарга теләүчеләр саны артканнан арта, һәрбер мәхәллә каршында уку йорты ачыла. Пинегин икенче бер язуында болай дип яза – «По моему мнению вопрос об открытии мусульманских учебных заведений имеет в настоящее время два решения, основанная на существующих законоположениях: 1) Так как по смыслу законов 20 ноября и 5 февраля 1882 года под медресами и мектебами подразумевается конфессиональные магометанские учебные заведения, то я со своей стороны полагал бы, что мусульманские училища (мектебе и медресе), учреждаемые при мечетях с целью изучения мусульманской религии, без общеобразовательных наук, можно разрешать открытию без обязательства для учредителей иметь русские классы. 2) Но ввиду того, что в последнее время под теми же названиями медресе и мектебов мусульмане стали открывать уже не исключительно конфессиональные учебные заведения, а скорее всего общеобразовательные школы, с обучением в них кроме религий еще арифметику, геометрию, историю, географию, естествознание и прочие, то необходимо предъявлять требования об образовательном обучении в них русского языка».

Югарыдан күренгәнчә, татарлар өчен ачылган мәктәпләрдә XX гасыр башында дөньяви фәннәргә дә зур игътибар бирелә башлый. XIX гасырда төп фән – дин булса, хәзер инде хәл үзгәрә, арифметика, геометрия, география, тарих кебек фәннәр дә укытыла башлый мәктәп-мәдрәсәләрдә. Шулай булгач татар әби-бабайларыбыз башка халыкларга караганда белемлерәк була һәм бу урыс җитәкчеләренең эчен пошыра күрәмсең. Рус телен укыту кертү мәктәпләрнең ачылуына чикләү булыр иде, чөнки аны барлык укытучылар да укыта алмый. Моның өчен аерым рөхсәт алу кирәк, имтихан тапшырырга кирәк була. Архив документларының берсендә шулай язылган да инде»...обучение в мектебе и медресе могут заниматся только русские подданные, получившие на то разрешение участкового инспектора народных училищ…». (ТМА. 160 фонд 1 тасвирлама 907 эш кенәгәсе).

Туган районымның мәгарифе турында түбәндәгене билгеләп китәсе килә.

Татарстан Милли архивының 160 фонды 1 тасвирламасының 1912 елга караган 1577 эш кенәгәсендә Лаеш өязедә 78427 мең татар яшәгәнлеген белеп була. Мәчетләр саны 100 булган. Аларда 73 хатыйп, 39 имам, 2 мулла, 59 мөәзин эш башкарган. Өязебездә 69 иске алымнар белән укытучы мәктәп, 14 иске алымнар белән белем бирүче мәдрәсә, 10 яңа алымлы мәктәп исәпләнгән. Барлыгы 7547 укучы. Гадәттә руханилар укытучы эшен дә алып барсалар да, 2 кеше дини вазифа эшен башкармыйча белем биргән. 1 фонд 4 тасвирламаның 3932 эш кенәгәсендә 1909 елга караган

уку йортларының исемлеге урнаштырылган. Түбәндә безнең районыбызның татар-мөселман авылларның мәктәпләре, мәдрәсәләре турында мәгълүмат бирелә. Мәктәпләребез горурланып үзләренең тарихына бу даталарны язып куярлар дип уйлыйм.

№	Авыл исеме	Уку йортының статусы, саны	Укыткан кешеләр	Ачылу датасы	Ачылу рөхсәте
Зюзино олысы буенча					
1	Олы Солтан	2 Мәктәп	Мулла Мөхәммәтгәрәй Сәйфетдинов һәм С. Сафин	1889	Юк
2	Шетнево-Черемышево	1 мәктәп	Мулла Галиулла Рәхмәтуллин	1884	Юк
3	Яңа Ырга	1 мәктәп	Мулла Садыйк Камалетдинов	1879	Юк
4	Шетнево-Тулуш	1 мәктәп	Мулла Хәсән Камалетдинов	1884	Юк
Масловка олысы					
5	Олы Әшнәк	2 мәктәп	Мулла Бәдретдин Сәйфетдинов һәм Шаһимәрдән Фәйзуллин	1879	Юк
6	Кече Әшнәк	1 мәктәп	Мулла Гайсә Хәмзин	1869	Юк
7	Олы Елга	2 мәктәп	Мулла Шакир Гарифуллин һәм Сибгатулла Хөсәенов	1908, 1889	Юк
8	Сабакаево	1 мәктәп	Мөхәммәтзакир Гарифуллин	1869	Юк
Уракчы олысы					
9	Юлсубино	2 мәктәп	Хуҗаҗан Габдрахманов, Мөсәлим Галәутдинов	1884	Юк
10	Ямаш	1 мәктәп	Әхмәтхафиз Яруллин	1889	Юк

11	Күки	1 мәктәп	Габделкотдүс Салихов	1864	Юк
12	Күгәрчен	3 мәдрәсә, 1 училище	Муллалар Габдел-газиз Әхмәтсафин, Нәҗип Сибга-туллин, мөәзин Фәттахетдин Шәрәфетдинов, укытучы Ризаэт-дин Зәетов	1864 1869 1884 01.08.1885	Юк Юк Юк Бар
13	Югары Тегер-мәнлек	3 мәдрәсә	Мөәзин Вәли Шахиев, мулла Ярулла Фазуллин, мулла Миргазиз Галиев	1890 1891 1895	Юк Юк Юк
14	Түбән Тегер-мәнлек	1 мәдрәсә	Мулла Гатаулла Сибгатуллин	1879	Юк
Бәтке олысы					
15	Яңа Арыш	1 мәктәп	Мөхәммәтхәсән Дәүләтшин	1873	Юк
16	Иске Арыш	1 мәктәп	Гайнетдин Әми-ров	Билгеле түгел	Юк
17	Яншык	1 мәктәп	Зыятдин Шәрипов	1900	Юк
18	Балыклы Чүкәй	1 мәдрәсә	Мирза Габделша-киров	Билгеле түгел	Юк
Шомбыт олысы					
19	Көчек Чаллы-сы	1 мәктәп	Хуҗагариф Габ-дуллин	21.09.1883	Бар
20	Тәберде Чал-лысы	1 мәктәп	Мирзасалих Хөс-нетдинов	1906	Юк
21	Котлы Бөкәш	1 мәктәп	Зәкиҗан Мөхәм-мәтшин	03.08.1906	Бар
22	Бирдебәк	1 мәктәп	Гаян Фәйзуллин	1906	Юк
23	Сатлыган	1 мәктәп	Хәсән Фәйзуллин	1870	Юк
24	Мәмле Каза-клар Чаллысы	1 мәктәп	Фатыйх Гайсин	08.02.1902	Бар

25	Яңасала	1 мәктәп	Гатаулла Бикчәнтәев	1893	Юк
Шомырбаш олысы					
26	Таулар	1 мәктәп	Шәмсемөхәммәт Хәйруллин	1860	Юк
27	Бикчурай Чаллысы	1 мәктәп	Хәйретдин Фәхретдин	1902	Юк
28	Олы Мәшләк	1 мәктәп	Ш.Фазлыев	1882	Юк

Нинди чикләүләр кертергә теләсәләр дә моннан 100 ел элек мәктәпләр һәм мәдрәсәләр күпләп ачылган, барлык балаларга белем алу мөмкинлеге тудырылган, уку йортлары өчен аерым биналар төзелгән. Кызганыч, 1914 елда I бөтендөнья сугышы башланып, 1917 елда хакимияткә большевикларның килүе, гражданнар сугышы һәм 1920 еллардагы ачлык милләтебез үсешенә зыян китергән. Бу вакыйгалар булмаса хәзерге хәлгә калмас идек, миллионлаган татар үз ана телендә белем алудан мәхрүм ителеп, татарча язу түгел, хәтта сөйләшә алмас дәрәҗәдәге гарьлеккә төшмәс идек...

ХАЛКЫБЫЗ ТОРМЫШЫНДА ҖЫЕННАР

З. Г. Хәбипова

Авыл тормышы шәһәр тормышыннан нык аерыла. Аерма – авылның шәһәр уңайлыклары булмаган йортлары, яз-көз ерып чыккысыз пычракка баткан юллары, җирдә, хуҗалыкта туктаусыз эшләргә мәҗбүр ителеп яшәүдә генә түгел. Авыл – кешеләре, кешеләрнең бер-берсенә мөнәсәбәте, бик борынгыдан килгән гореф-гадәт рухын саклап калуы белән дә үзгә ул. Сүземне ерак тарихтан башлыйм.

1889 елда Монголиянең Орхон елгасы буенда махсус тикшеренүләр үткәрүче Н. М. Ядринцев экспедициясе билгесез язулар төшерелгән гранит ташларга (һәйкәл) юлыга. Табылган урыны буенча ташка төшерелгән әлеге билгесез язуларны Орхон язулары дип атау кабул ителгән. Бу төбәктә тагын бик күп истәлек билгеләре һәм язулы ташлар табалар. Ниһаять, 1893 елда фән дөньясында көтелгән зур ачыш була – телләр белгече датчанлы Вильгельм Томсен орхон язуларының серенә төшенә һәм аларны укуга ирешә. Ул исбатлаганча, ташларда борынгы «татар язуы» кулланылган һәм язулар үз заманында ил тоткан борынгы бабаларыбыз ядкаре булып чыга.

Мәңге ташларның сурәте генә дә соклану тудырмый калмый. Гранит ташларның иң зурысының биеклеге өч метрдан артык, өслеге язу өчен махсус шомартылган, һәм ташларны каяндыр китергәннәр дә бит. Патшалар әмере белән таш кую гадәте борынгы Вавилонда, Мисырда, Һиндстанда киң таралган булган һәм ул ташъязулар безнең көннәргә кадәр килеп җиткәннәр. Тарихны күзаллау өчен әлеге истәлек ташлары зур әһәмияткә ия. Үзәк Азиядә үз дәүләтләрен төзеп яшәгән борынгы бабаларыбыз да бу традицияне белгәннәр һәм үз иткәннәр. Таштагы язулар аларның күп илләр белән аралашып яшәүләре турында сөйли.

732–734 елларда куелган бу истәлек ташларында VI–VIII гасырларда Үзәк Азиядә оешкан татар дәүләтләре – Төрки каганлыклар чорында булган вакыйгалар тасвирланган. Ташларны алар «мәңге ташлар» дип атап йөрткәннәр. Ташларда борынгы бабаларыбызның дәүләт тоту тәртибе, ил тоткан ирләре, батырлары, яу йөрүләре турында сөйләнә һәм киләчәк буыннарга үгет-нәсыйхәт сүзләре юллана.

Ташъязулардан, безнең күз алдыбызга дәүләткә нигез салган Бумын, Истәми каганнар, дәүләтне кабат торгызган Илтериш каган, аның эшен дәвам иткән зирәк Билге каган, батыр гаскәр башлыгы Күлтәгин, билгә Төнъюкуклар килеп басалар.

Әлеге борынгы язмалар «История татар» китабының беренче томында рус һәм татар телләрендә басылып чыкты. Безнең темага кагылышлы берничә өзекне карап китик. (Укучыга уңайлы булсын өчен өзекнең кайсы биттә урнашканы һәм тәртип саны китерелә)

Күлтәгин истәлегенә куелган зур язмадан ике өзек:

«Каганы белемле зирәк икән, алып (көчле) каган икән, идарә итүчеләре шулай ук зирәк икән, батыр икән, бәкләре һәм халкы шулай ук төз (тугрылыклы) икән. Аның өчен илне шулай тотканнар, илне тотып, аның кануннарын үтәгәннәр» [История татар. Т. I: 423 с.]

«Ялангач халыкны киемле, ярлы халыкны бай кылдым. Аз халыкны күп кылдым. Ышанычлы иллегә (дәүләтлегә), ышанычлы каганнарга изгелек кылдым, дүрт ягымдагы халыкларның сугышын туктаттым, миңа күп халык кушылды» [История татар. Т. I: 428 с.]

Китерелгән кыска гына өзекләрдән без түбәндәгеләрне белә алабыз:

– борынгы татар дәүләтенең (Төрки каганлыкның) үз кануннары булган һәм дәүләт белән кануннарга таянып идарә иткәннәр ;

– каганның бурычы – илне һәм кануннарны саклау; халыкны ачлык-ялангачлыкка төшермәү, ил халкын күбәйтү,

– каганның сыйфатлары – белемле, зирәк, батыр.

Каганнарның сәләтсезлеге, ата-баба кануннарын үтәмәү, гади халыкның ваемсызлыгы, малга алданып чит тәэсиргә бирешүе илнең таркалуына китерүче сәбәпләр дип күрсәтелә язмаларда. Тонъюкук истәлегенә куелган ташта мондый юллар да бар: «Әгәр берәр җирдәге каганлы халыкның ахмак (идарәчеләре) булса, нинди борчуларга дучар булырлар иде» [История татар. Т. I: 439 с.].

Язмалардан күренгәнчә, бөек каган ул бөтен хакимлекне үзенә туплаган югарыдан торып әмер бирүче түгел, ә ачык фикерләре белән халыкка мөрәҗәгать итүче җыен башы кебек күзаллана. Тонъюкук истәлегендәге ташта бу турыда болай әйтелгән: «Казануым, тырышлыгым аркасында, иярте алуым аркасында ирешелгәннәрем, казанган уңышларым өчен илебез көчле ил булды, халкым көчле халык булды. [История татар. Т. I: 439 с.].

Әлеге өзек идарәчеләргә тагын бер сыйфат өстәргә мөмкинлек бирә – ул каганның халыкны иярте алу сәләте. Өзекләрдән күренгәнчә, борынгы бабаларыбыз ил белән идарә итүдә ныклы формалашкан үз карашларына таянганнар дип нәтиҗә ясарга була.

Тарихка күз салсак, Рим империясендә яки соңрак Европада барлыкка килгән монархияләрдә хакимнәр (монарх) абсолют властька ия булган. Халыкны иярте алу, халык турында кайгырту аларның вазыйфасына

кермәгән, монарх - алланың җирдә гәүдәләнеше буларак, аңа фәкать буйсынганнар гына.

Ата-бабаларыбызның ил идарәсенә үз карашлары аларның гореф-гадәтләрендә дә чагылыш тапкан. Эдуард Паркер «Татары» китабында татарларның елга ике зур җыен үткәрүләре турында яза. Беренчесе – яңа ел кергәндә – ел ул заманда яз башыннан исәпләнә торган булган – икенчесе – көз көне. Җыеннарда мәңгелеккә күчкән ата-бабаларга, җир-су рухына багышлап корбан чалганнар, ат чабышлары үткәргәннәр, илдә булган тәртипсезлекләргә карата да мөнәсәбәт белдерелгән. Көзге җыенда шуңа өстәп малларны исәпкә алганнар һәм салым билгеләгәннәр.

Ил булып оешып яшәгәндә җыеннар үткәрү гадәте сакланып килгән. Әмма ил, ханлыклар җимерелгәч, халык бик авыр хәлдә калган. Фәкать XVII–XVIII гасырларда гына халкыбызның хуҗалык системасы тәртипкә кергән һәм этник берләшү өчен алшартлар туган, – дип яза күренекле галимебез Марсель Әхмәтҗанов. Шул чорларда халыкыбыз тормышында җыеннар үткәрү йоласы дә әйләнеп кайта.

Җыеннарны җәй көне чәчүләр беткәч берничә авыл җыелып үткәрә торган булган. Һәр җыенның үз исеме һәм җыен башы булган. Мисалга, безнең Исергәп авылы «Уба җыенына» кергән. Ул бездән ерак түгел Кызыл-яр авылында үтәкәрелгән. Атларны бизәп, матур итеп киенеп барганнар җыенга. Җыенда һәрвакыт бәйрәм рухы саклаган - яшьләр очрашкан, уеннар үткәргәннәр, танышканнар, өлкәннәр киңәш-табыш иткәннәр, ярдәмләшү турында фикер алышканнар. Әйтергә кирәк, җыеннар халыкны уртак эшләргә, активлыкка тартуда, берләштерүдә зур тәрбияви чара да булган. «Алар татар халкында шулай ук гаилә, иҗтимагый проблемаларны чишүдә дә реаль юлларны күрсәткәннәр», – дип яза Марсель абый.

Тагын бер нәрсәгә игътибар итик: әле узган гасырның илленче елларында гына безнең як авылларында район сабан туйларын «җыен» дип атыйлар иде. Ягъни, авылда сабан туе үткәргәч, икенче көнне җыенга, ягъни район сабан туена барасың. Болай аерып исемләүнең тарихы да шул берничә авыл халкы бергә җыелып җыен үткәрүгә тоташа торгандыр.

Авылларда җыеннар үткәрү гадәте үзенең асылы белән каганлыклар чорындагы уртак тормышны көйләүгә барып тоташа кебек. Җыен башы итеп гадел, халык таныган, башкалар турында кайгыртырга сәләтле кешене сайлаганнар. Өлкәннәрнең истәлекләре буенча, зур җыенга һәр авыл, бәлки һәр нәсел, оешкан төркем булып килеп кушылган. Бу оешу борынгы ыру-кабилә җыеннарын хәтерләтә. «Җыенда чит кеше булмас», – дигән

мәкаль дә бар. Тукай үзененең мәшһүр «Шүрәле»сендә «...җыен, мәйдан, сабаны туйларын», – дип юкка гына бәйрәмнәр белән бәйле хәтирәләрен сагынып искә төшерми. Халык өчен бик кадерле булган бу бәйрәмнәр.

Хакимият XX гасырның утызынчы елларында җыеннар үткәрүне рәсми тыя. Әмма авыл халкында аның рухын саклап калырга омтылу үзен хәтсез еллар әле сиздереп килгән. Тагын өлкәннәр сүзен искә төшерәм – колхозлар төзелгәч, ел ахырында отчет җыелышлары үткәрелә торган булган. Күпме чәчелгән, күпме җыелган, халыкка күпме тиеш – җыелышта шуны хәл иткәннәр. Җыелышлар бер дә шома гына үтмәгән – өчәр көн бәхәсләшкән халык үзенекен таләп итеп. Әмма «көчленеке замана» – милиция чакыртып, халыкны үз артыннан ияртә алган кешеләрне унбиш көнгә каталажкага (төрмәгә) җыеп алып китеп, штраф салып, җыен рухын томалауга ирешкәннәр.

Без еш кына халкыбызны оешмаганлыкта гаеплибез. Әмма тарих моның киресен күрсәтә – халкыбыз бик борынгыдан үзоешуга сәләтле булган. Җыеннар ярдәмендә туплана белү, җыен башларына куйган таләпләр – ил булып оешуның нигезе булган дисәк тә ялгыш булмас. Бүген дә безнең күңелләрдә җыен рухы сүнмәгән һәм хәзер дә җыеннар халыкны оештыруда, уртак эшләргә туплауда үтемле бер тәрбия чарасы була ала.

Әдәбият:

1. Габдулла Тукай. Әсәрләр. I том. Казан: Тат.китап нәшрияты, 1975.

2. История письма: Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней. Москва: ЭКСМО; М., СПб.: TERRA FANTASTICA, 2002.

3. История татар с древнейших времен в семи томах. Том I. Народы степной Евразии в древности. Казань, Издательство «Рухият», 2002.

4. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда/ Нәкый Исәнбәт. Казан: Татар.кит. нәшр., 2010.

5. Түгәрәк уен. Журнал. 2015, №2. – 20–23 битләр.

СЛУЧАЙ В КАРПАТАХ

Р. М. Закиров

Фатхуллин Хайрулла Фатхуллович, родился в 1885 г. в дер. Каракуль. До 1920 г. село входило в Студёно-Ключинскую волость Казанского уезда Казанской губернии. Сегодня это Высокогорский район Республики Татарстан. Началась Первая Мировая Война и как многие мусульмане он в период тех событий был мобилизован в армию. На тот момент он был женат и имел дочь. Как вспоминает мой тесть, ростом дед был около 188 см., крепкого телосложения с рыжей бородой. У него был веселый нрав и неунывающий характер.

Хайрулла абый попал на Юго-Западный фронт в Карпаты осенью 1914 года. В декабре командование Юго-Западным фронтом начало готовить операцию по прорыву войск через Карпаты в Венгрию. В историю она вошла под названием «Зимнее сражение в Карпатах» или «Карпатская операция». Сидя в мерзлых окопах, многие солдаты получали обморожения, так как почти у всех были летние портянки. Так и Хайрулла абый обморозил пальцы ног. Вечерело, солдаты занимались нехитрым обустройством своих окопов. Старый, подслеповатый вахмистр всматривался через бинокль, пытаясь рассмотреть неприятеля напротив. И вдруг появились мадьяры. Они были повсюду – спереди, по бокам и сзади. На рослого Хайруллу навалилось сразу три вражеских солдата. В пылу борьбы один мадьяр, тонко визжа от испуга, подскочил и ударил его по носу прикладом, сломав его. Хайрулла боролся до конца, пытался встать на ноги, но тут другой противник вонзил ему штык в ягодицу. После недолгого яростного сопротивления, солдаты подразделения русской армии были окружены и взяты в плен.

Всю жизнь потом вспоминал Хайрулла абый, трогая свой сломанный нос, тонкий голос и испуганные глаза венгерского солдата. Всего же, в Карпатской битве русские войска потеряли в этом направлении около 1 млн. человек, австрийцы и немцы – 800 тыс. человек. Потери пополнялись также за счет большого количества обмороженных и больных солдат.

Попав в плен, Хайрулла абый с товарищами около полугода работал в каменоломнях на территории Германии. Обмороженные пальцы ног пришлось ампутировать. Затем его с товарищем забрал к себе в имение немецкий помещик. До мобилизации на фронт у Хайруллы Фатхуллина было крепкое хозяйство. Были кое-какие сбережения. Так, жена ему два

раза посылала через Красный Крест по пять рублей. Тем временем в России загорелось пламя революции. В суматошных 1917–18 годах, проведя в плену четыре года, Хайрулла Фатхуллин уехал к себе на родину. Человек он был сообразительный и далеко не глупый. Он знал четыре языка – татарский (старотатарский), русский, марийский и немецкий. Приехав домой, Хайрулла абый пахал землю, занимался торговлей. В советское время работал бригадиром в колхозе. Похоронен в родной деревне Каракуль Высокогорского района Республики Татарстан в 1969 году.

Эту историю про своего деда рассказал мне мой тесть, Залялиев Илгиз Мутигуллович, 12.01.1954 г.р., подполковник запаса.

НЕКОТОРЫЕ ВЕХИ ИЗ ИСТОРИИ ТАТАРСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В БАШКИРИИ (1988-2018 ГГ.).

К. И. Имамутдинов

Аннотация: *В работе показано основные вехи в становлении и развитии татарского общественного движения в Республике Башкортостан в постсоветское время.*

Ключевые слова: *татарская нация, общественность, движение.*

Татары в Российской империи жили повсеместно, но более плотно – на территории Казанской и Уфимской губерний. После большевистского переворота согласно концепции Ленина о праве наций на самоопределение, народам бывшей Российской империи начали «нарезать» земли по «месту жительства» представителей этих народов.

Так большевики «организовали» Башкирскую автономию и вскоре – Татарскую автономию. Но эти народы, воспринимающие друг друга как братские, жили чересполосно. Татарскую автономию сотворили на небольшой части Казанской губернии. А Башкирскую – с прибавлением к прежней республике Башкурдистан (Республика, организованная под руководством З. Валиди) составную часть Уфимской губернии, где кроме русского населения плотно проживали татары. А башкиры, наоборот, здесь проживали в меньшинстве.

Политическая система царской России, хотя и не была демократической, не отвергала необходимость достоверности переписи по языковому принципу. 1920-е годы были очень своеобразными, большевики не решились оставить относительно многочисленных татар для совместного проживания вместе с малочисленными башкирами Большой Башкирии без определения статуса их языка, обещая с государственных трибун, что проведут референдум на предмет их желания присоединиться к Татарской автономии.

Но к несчастью татар, обманутых большевиками, в 1921-м и 1922 годах в Татарстане и в будущей Башкирии разразился невиданный голод. А далее пошли годы большевистской диктатуры, сплошной коллективизации, высылки в Сибирь кулаков… И потом, началась Великая Отечественная война.

В 1936 году была принята так называемая сталинская Конституция, где права татар и башкир были практически уравнены: в эти годы в та-

тарских деревнях и городах Башкирии были массово открыты татарские школы. Именно в эти годы татарские дети, широкой волной обучившись в татарских школах, были привлечены в трудовые коллективы, в техникумы и институты. Они, закалившись и набравшись знания и ума, составили немалую часть Советской армии, приблизили победу СССР над фашистами, ибо татары, как известно даже из высказываний многих военачальников высокого ранга, сражались с фашистами героически.

Но победа над фашистами не принесла татарам счастья. Если лежащие в руинах Украина, Белоруссия, да и российские города и селения быстро восстанавливались, в том числе и творческие дома, дома культуры, то такие дома для татар открыты не были. Особенно для татар Башкирии. И особенно, в периоды правления Башкирией сначала М. Шакирова, далее М. Рахимова. В это время, вначале все еще под прессом ЦК КПСС, далее, после передачи центром права давления на татар РБ в руки Рахимова, татары оказались почти абсолютно бесправными по вопросам национально-культурного развития. А обещанный референдум давно был забыт.

Если сравнивать татар с «народом, давшим имя республике» – башкирами, для которых в настоящее время функционируют 22 обставленных по высокому уровню гимназий, кроме многочисленных школ и классов, 6 филармоний, 5 национально-культурных центров, для татар и татароязычных башкир практически нет ничего, в том числе ни школ типа гимназий, ни филармоний, ни радио, ни телевидения, и ни одного культурного центра. Они имеют право только платить налоги.

Естественно, татары Башкирии никогда не соглашались с таким незавидным своим положением. И в 1980-е гг. XX века многочисленные татарские интеллигенты решили добиться для своего народа справедливости, то есть таких же прав на национально-культурное развитие, какие имели русские и башкиры.

Они, пользуясь некоторой свободой после развала КПСС, первыми в Уфе открыли Татарский культурный центр им. Галимджана Ибрагимова, где татарская интеллигенция проводила культурно-воспитательную работу с народом: читались лекции на различные научно-познавательные, исторические, литературные темы и проводились другие мероприятия. Такие встречи проходили систематически, чередуясь с концертами.

Татарский национальный центр, как называли татары свой центр, был открыт для всех, деньги за вход не требовались, про национальность не спрашивали. Условия в Центре были сверхдемократичными.

Но в начальных этапах в Татарском центре большим авторитетом пользовался бывший ссыльный интеллигент Йосыф Гэрэй (Юсуф Гареев). Он был душой новой татарской демократической интеллигенции. Но

тюрьма, а затем многолетняя ссылка, не прошли даром. И в 1988 годы его не стало.

Раньше он, как и многие татарские интеллигенты, считался башкирским поэтом и писателем. Башкирские деятели не простили ему «предательства». И постоянно вставляли палки в колеса татарского центра, подвергали травле самого Йосыфа Гэрэя. По их мнению, татарам как нельзя было организоваться даже в самодеятельное культурное общество. Не говоря о государственном учреждении такого характера. Например, у них ни должно было быть государственного татарского театра, филармонии, музыкальных коллективов. По мнению башкирских ультра-националистов, такие коллективы могли принадлежать лишь только башкирам.

Далее Татарский центр возглавил уже хорошо известный в татарском и башкирском мире поэт Айдар Халим.

Жизнь в Центре текла своим чередом. Люди шли в Центр валом. Особенно притягивали людей проводимые Центром концерты с привлечением профессиональных артистов. Они, вынужденные всю жизнь выступать как башкирские артисты, с удовольствием пели в Центре бесплатно татарские песни на родном – татарском языке.

Между тем, никаких пререканий или, тем более, споров в Центре по межнациональным проблемам, не наблюдалось. То есть народы сами по себе между собой живут всегда в ладу. И если где возникают непонимания, то виновато в этом только чиновничество, или не умеющее работать, или, скорее, устраивающее специально эти «трения».

С другой же стороны, сам Айдар Халим, будучи известным поэтом, да еще и прекрасным артистом, к тому же почти всегда в прекрасном настроении, был душой собирающихся. Только его личных знакомых и друзей было не сосчитать. Он для культурного центра оказался настоящей находкой. И работал и жил он для Центра не покладая рук, не жалея живота, как говорят русские.

В эти годы параллельно Татарскому культурному центру им. Галимджана Ибрагимова был организован и Татарский общественный центр. Первым его председателем стал профессор математики, доктор физико-математических наук Марат Давидович Рамазанов, широко известный не только в научных и демократических кругах, но и в татарском мире.

Вновь организованный Татарский общественный центр РБ стал активно работать в пользу практически бесправного татарского народа. Татары республики, в частности, Уфы были рады этому, и они активно вовлекались в такую общественную деятельность.

У ТОЦ было свое помещение, автомобиль, и кое-какая нужная для работы оргтехника. При ТОЦ ответственным секретарем трудился Карим

Карамович Яушев. И далее, как-то незаметно Яушев, сам очутился на должности председателя ТОЦ РБ. Человек, он, конечно, деловой, жесткий, предприимчивый. При нем демократизмом в ТОЦ и не пахло. Съезды он собирал немногочисленные (30–35 человек), как поговаривали, из специально отобранных людей.

Как я уже упоминал, жаждущих равноправия татарских интеллигентов, да и просто татар, даже из числа простых рабочих и крестьян, в те годы было очень много. Они требовали от руководства республики открытия татарских школ, татарского театра, филармонии, передач на радио и телевидении. Но чиновники, опираясь на шовинистические силы в Москве, стояли крепко на принципе ущемления прав татар.

Новизну в политическую жизнь республики внес приход в татарский центр известного экономиста, ныне доктора экономических наук, профессора Р. Ф. Гатауллина, который в 1991 г. с большим преимуществом был избран в Верховный Совет РБ 13-го созыва. Он стал единственным выразителем интересов татар и татароязычных башкир в парламенте республики, подлинным народным трибуном. В 1995 г. при поддержке более чем 70% имеющих права голоса жителей татарских (Туймазинского, Буздякского и Шаранского) районов, он был с триумфом переизбран в депутаты Госсобрания РБ I созыва. Последовательно выступая в защиту интересов татар и татароязычных башкир, в частности за признание государственного статуса татарского языка, он стал объектом преследования М. Рахимова и его команды на многие годы. К сожалению, он оказался единственным избранником народа по сегодняшний день, способным жертвовать карьерой и семейным достатком во имя интересов татарского народа.

В эти же годы татарское национальное движение из-за некоторых качеств К. Яушева и по объективным причинам, раскололось на две неравнозначные части: Татарский культурный центр во главе с А. Халимом, и ТОЦ РБ во главе с К. Яушевым.

ТОЦ РБ, конечно, по политическим соображениям стоял выше культурного Центра, но народ массово ходил именно в культурный центр. Так как именно здесь было для татар приволье, существовала демократия.

Эти разногласия были на руку чиновникам республики. И, накануне принятия Верховным Советом РБ во главе с Рахимовым закона о суверенитете РБ, Айдар Халим, председатель правления Татарского культурного Центра РБ, и я, Кадерле Имамутдинов, вышли на площадь Ленина в Уфе на голодовку с требованием равноправия, которая должна быть зафиксирована в Законе, принимаемом Верховным Советом.

Народ массово и сильно поддерживал голодающих татарских борцов. Это были, конечно, не сегодняшние дни. Днем и ночью Советская пло-

щадь Уфы бурлила от людского потока. Часто приходили артисты, в том числе и профессионалы, с музыкальными инструментами и давали концерты. Круглосуточно дежурили татарские общественники.

Но равноправия татары не смогли получить. Надо полагать, это было заложено еще с большевистских времен. И М. Рахимову строго-настрого было указано, думается, чтобы татар не равнять с русскими и башкирами. Принизить татар – как шло еще с царских времен. И в то же время, наделив башкир всеми правами, с тем, чтобы они, будучи в недавнем прошлом братьями, никогда больше не стали друзьями, а стали бы врагами. С враждующими народами легче управлять.

В годы наибольшего накала народной борьбы, после советской тирании, несколько молодых татар начали выпускать газету на татарском и русском языках под названием «Идел Урал арасы». На татарском языке газеты, конечно, печатались. Но они были газетами правящего класса. Первая настоящая татарская газета была выпущена в Стерлитамаке. Для своего времени она всегда была продвинутой газетой. Статьи там печатались деловые и смелые. К сожалению, она быстро прекратила существование.

А газета «Идел-Урал арасы» (тираж 5000 экземпляров) действительно и надолго стала народной газетой. Татары, что в деревнях, что в городах РБ и других регионах, в том числе из Татарстана, Челябинской, и других областей Российской Федерации и даже из Казахстана (Семипалатинск), присылали корреспонденции, делились своими мыслями, просили помощи.

Татарская национальная газета «Идел Урал арасы» большую роль сыграла во время выборной кампании в 2003 году. Это была единственная кампания, действительно похожая на выборы. Участвовали на этих выборах действующий президент Башкирии М. Рахимов, банкир Ралиф Сафин из сословных (т.е. татароязычных) башкир, бизнесмен С. Веремеенко, еще некоторые менее значимые кандидаты.

Рахимов и компания, очень старались остаться еще на один срок. И на подготовку победы денег не жалели. Они в борьбе с оппонентами грубостями и грязными приемами не гнушались.

С. Веремеенко, за которого стал бороться и ТОЦ РБ во главе Загиром Хакимовым, организовав, между прочим, скоропалительно, «Татарский фронт» – денег тоже не жалел, ибо он и сам был не бедным, слыл денежным мешком, да и среди публики считался другом президента страны. Но главное, Веремеенко твердо обещал проводить в республике демократическую политику, наделить и татарский язык государственным статусом.

За несколько месяцев до выборов, С. Веремеенко «зафрахтовал» нашу газету «Идел Урал арасы», и дал возможность поработать неплохо, не только в пользу нашего кандидата, но и татарского народа.

Газета выпускалась чаще, в неделю раз, с большим объемом и тиражом. Половина объема – наша, татарская, другая половина – в пользу С. Веремеенко. Это было для нас очень даже приемлемо. И мы работали не покладая рук, внеся в борьбу против узурпатора власти М. Рахимова свою посильную лепту.

А Р. Сафин, говорят, денег тратил не так много. Но результаты первого тура ошеломили всех: они были, во-первых, настолько запутаны, что истину никто не знал. Говорили, что якобы на первое место вышел Веремеенко, на второе – Рахимов, и на третье, почти с равными с последним процентами – Сафин.

К слову сказать, президент страны В. Путин, как говорят, приказал Веремеенко после первого тура свернуть свою выборную кампанию и вернуться в Москву…

А Рахимов, испугавшись проиграть выборы во втором туре, пообещал татарам изменить их языковой статус. Хотя обещание и было витиеватое, но оно затем осталось только обещанием.

А разговоры в народе ходили и другого характера. Якобы С. Веремеенко занял первое место, а второе, почти с равным процентом, занял Р. Сафин, а М. Рахимов остался на 3-м месте. Получается, несмотря на меньшее количество денег, потраченных штабом Сафина на выборную кампанию, он сумел занять второе место, и выйти на второй тур.

А далее, во второй тур по закону вышли Сафин и Веремеенко, оставив Рахимова без шансов. Как уж он «извивался» перед вышестоящими чиновниками в Москве, нам неведомо, но на другой день после первого тура С. Веремеенко «собрав удочки» вынужден был уехать.

Здесь просматривается самое опасное для всех чиновников обстоятельство: раз на второй тур выходят Р. Сафин и С. Веремеенко, то никто не гарантирует Веремеенко победу. И даже наоборот, Сафин, как долгожданный татарский кандидат (хотя сам и постоянно твердил, что он башкир), выходит победителем.

Народу было не так важно, о чем говорят кандидаты, людям нужен был свой кандидат, и он за него готов был проголосовать с удовольствием. Он заждал этого кандидата.

Выборы 2003 года показали высокий уровень консолидации татарского электората. Поддержка татарами Р. Сафина, назвавшего себя башкиром, во многом определилась и тем, что многотысячным тиражом было распространено его фото с татароязычным башкиром Ринатом Гатауллиным. Это являлось знаком для татар, чтобы определиться, кого нужно поддержать.

Но народ снова обманули. Дело было не только в высоком чине из своих, в действующем президенте республики, но в том, что пообещал

Рахимов с перепугу: а обещал он пересмотра языкового статуса для татар, чего однако не произошло. В пересмотре итогов первого тура важную роль играли как известно Матвеенко, Кириенко и некоторые другие чиновники из федерального центра.

Но время шло, пришел конец рахимовскому правлению в РБ. Мы в ТОЦ знали, конечно, что с уходом М. Рахимова наше положение сразу не улучшится. Но Рустэм Хамитов, будучи стопроцентным татарином, через несколько месяцев начал говорить, что он башкир. Хотя для граждан нет никакой разницы, что ты башкир, или русский, ...лишь бы твои дела были приемлемы для всех народов, в том числе и для татар. А то, что он называя себя башкиром, пытался подкупить башкир, полагая, что татары его и так поддержат, было недальновидно. Башкиры же не «клюнули» на его удочку.

Затем, как-то выступая, Р. Хамитов признался, что он тратит 1/3 своего рабочего времени на улаживание межнациональных проблем в республике. Мы полагаем, что Р. Хамитов не потратил ни одной минуты своего времени, чтобы решать татарские проблемы.

Р. Хамитов быстро подкупил часть татарских деятелей за счет мандатов депутатов Госсобрания: Загира Хакимова (РКНТ), миллиардера Рамиля Бигнова, Римму Утяшеву (Национально-культурная автономия). Названные деятели бегом пошли трудиться против собственного народа. Именно в эти годы был уволен с поста директора единственной татарской гимназии, интеллигент и ученый Нурмухаммет Хусаинов. Прекратил свою работу единственный татарский национально-культурный центр в дер. Килимово Буздякского района (когда таких центров у русских и башкир по пять). И прекратила свою деятельность единственная 25 минутная телевизионная республиканская передача в месяц для татар, так как для башкир и русских идут круглые сутки, и по нескольким каналам... И всё это частично и за счет налога с татар, что не согласуется с принципом справедливости.

Но татары всегда выступали и выступаем за справедливость, равенство прав всех народов и дружбу между ними. Поэтому надеемся, что рано или поздно татарские проблемы в Башкортстане начнут решаться. А то получается что татары и татароязычные башкиры, составляющие 1/3 населения республики, все еще остаются в республике людьми второго сорта.

ЮГАРЫ ЧЫРШЫЛЫ АВЫЛЫНЫҢ ӨЧ ГАСЫРЛЫК ТАРИХЫ

Ә. Ф. Ямаева

Аннотация: *В публикации рассказывается о трехвековой истории деревни Верхние Чершилы Лениногорского района. В ней даны краткие сведения о возникновении села, жителях деревни, их жизнеописание, о родословных корнях всех жителей деревни. Подводятся некоторые итоги изучения истории деревни. Со всем этим можете ознакомиться в новой книге А.Ямаевой «Ай нурында нәсел сукмагы», которая выпущена в Казани в 2018 году в издательстве «Яз».*

Ключевые слова: *деревня, ревизия, метрика, родословное дерево, захоронения, память.*

Ак сакаллы ил агасы әйтер:
– Тарих юлларында абынгач,
Үткән гомер белән калган хәтер,
Сатып алыйм дисәң, табылмас...

Гамил Афзалның бу юллары безгә кагыла инде. Моңарчы авыл тарихын без күбрәк картлардан гына ишетеп белгән булсак, соңгы унбиш ел эчендә мин күп документлар: белешмә, ревизия, метрика, Диния Нәзарәте документлары, 1900 елгы санисәп материаллары, хуҗалык кенәгәләре белән эшләдем. Аларда чынбарлык язылган, уйдырма түгел. Элек яшәгән бабаларыбызны эзләп, мирасханәләргә ничә меңнәр сарыф иткәнемне төгәл генә әйтә алмыйм, санап бармадым, йөз генә түгел. Сатып алганчы, эзләп табарга кирәк бит әле ул документларны. Патша Россиясендә налог түләтер өчен 10–20 ел саен уздырыла барган ревизияләрнең саны унау һәм анда ясаклы-йомышлы, типтәр-башкорт, ям татары, рекрут, служилый, торговый һ.б. татарларның ревизияләре аерым язып барылган, ләкин аларның шактый өлеше юкка чыккан, югалган.

Менә шулай дистә елга бер генә яктыртылып барган тормышны мин төнге ай яктысына охшаттым. Төнлә чалт аяз күктәге тулган ай яктысы да кояштай бөтен дөньяны яктыртып бетерә алмаган кебек – әйберләрнең иң калкуы, иң зуры, якыны гына күренә бит ай нурында. Аллага шөкер, унөч ел элек чыккан «Чәшелем-асыл илем» китабының дәвамы, шушы документлар нигезендә язылган «Ай нурында нәсел сукмагы» исемле китабым Казанда басылуда. Башлагач, бер тотынган эшне эшләп бетерәсем килде.

Беренче китабымда XX гасырда авылда яшәгән һәр кешенең нәсел шәҗәрәсе бар иде. Икенче китапка архив, Диния Назәрәте, интернет чыганакларын да файдаланып, тирәнгәрәк төшеп, авылның XVIII гасырдан алып бүгенгәчә тарихын өйрәнеп яздым. Ул нәселләр саны 62 дән 14 кә генә калды. Кайбер нәселләр 12–15 буынга җитте.

Шул 14 нәселнең өчесен 1-нче ревизиядән үк барлыйм: алар Чистайдан Акбулат, Зөя буендагы Колгына һәм Норлатның Колбай-Мораса авылларыннан. Биш ыруны 2нче ревизиядән, ике төпне 3нче ревизия һәм дүрт нәселне 4-нче ревизиядән табып, һәр кешене берәмләп, барлык ревизияләрдән күзәтеп чыктым.

1747 елгы 2 ревизия вакытында Шәчәле авылында биш гаилә төпләнеп яши. Анда 11 ир-ат заты теркәлгән һәм шулай ук хатын-кызлар да булырга кирәк. Димәк авылда 22 кеше яшәгән. Алар барысы да бергә килеп утырмаганнар, чөнки төрле яктан килүчеләр. Мәсәлән: Калми Бәҗин Казан өязе Алат юлындагы Бәрәскә авылыннан, Ишмәмәт Килмәмәтов Шөкер авылыннан, Кинҗәгол Казаков Уфа өязе Казан юлындагы Тойняшево авылыннан, Иван Ишмәев Галич юлындагы Шапово авылыннан һәм Гадел Әлмәкәев Уфа өязе Казан юлындагыТойбаш авылыннан. Шәчәлинең Югары яки Түбән икәне билгеле түгел, әмма Шәчәли елгасы буенда икәне язылган. Түбән Чыршылыны Куак елгасы буенда урнашкан дип язалар иде, димәк бу Югары Чыршылы. Моны тагын ике тарихи факт дәлилли:

1. Бу кешеләрнең дәвамчылары һаман да безнең авылда яши.

2. Түбән Чыршылының алдагы ревизияләрендә дә аларның дәвамчылары юк.

Авылның киң үсеш алган чоры 1780–1795 еллар тирәсендә: авыл күчеп килүчеләр хисабына зурайган, даны арткан. Мәсәлән ясаклылар: Сугышлыдан Сәфәр Бикчурин; Кәминкәдән Колмәт Габдулов, Минкә Миңлебаев, Гадел Ниязов, Хәсән Кутуевлар килгән; Ибрай авылыннан Кусадыйковлар күченгән һ.б. Йомышлы татарлар 4 бертуган Сәлиевләр Тимәш авылыннан килеп төпләнә. Ә типтәрләр – 4 бертуган Мөхсиновлар һәм Аккүз Кинҗин Түбән Чыршылыдан менгәннәр. Ачыклыйсы килгәннәр менә шулар. Калганын китаптан укып белә алырсыз.

Лениногорск районы Татарстанда гүзәл табигате белән генә түгел, атаклы шәхесләре, иң күп Советлар Союзы каһарманы үстерүе, җир асты байлыклары белән дә данлыклы. Җырга әверелгән Шөгер авылы, Керкәле тауларын кемнең ишеткәне-күргәне юк? Тимәш-Утыз Имәние һәм беренче нефте белән билгеле, Бәкер-күкертле ләме һәм курорты, Керкәле-балыгы, Сарабиккол-дегете, Глазово-бакыр руднигы, Шөгер-битумы белән билгеле булса, Түбән Чыршылы-мәдрәсә һәм мөгаллимнәре, анда 20 ел яшәгән журналист, галим, мөфти Риза Фәхретдин белән горур-

лана. Зәй-Каратай – галим һәм укытучылары, Туйкиннар белән тарихка кереп калган. Югары Чыршылыда һөнәрчеләрдән итек басучы һәм балта осталары мактаулы булган. Һәм анда бик тырыш, ихлас күңелле халык яши.

Сарабикколның данлыклы кешесе Рәшит Якупов беренчеләрдән булып, туган авылы тарихын язып чыкты. Шуннан соң без дә ирем белән, «чүлмәкчедән күрмәкче» дигәндәй, дәртләнеп, Зиннәтулла Насыйбуллин кулъязмаларына таянып, Югары Чыршылы китабына алындык. Афәрин, Рәшит абый!

Тимәш авылының 1762 елгы ревизиясендә бик кызыклы мәглүмат язылган: 1770 елның 4 августында Утыз Имәни авылыннан 10 кеше «йомышлы татарлар» булып күчеп килгән. Шулар арасында Утыз Имәни һәм Тимәш авылларын бөтен дөньяга танытачак атаклы язучы Габдерәхим Госман улы Сөрмәкәев (1752–1835) тә бар. Алар 4 туган: Димәкәй, Уразмәт, Габдерәхим һәм Җәгъфәр Госмановлар, ике туганнары Габделҗәлил һәм Габдулла Исмәгыйлевләр һәм тагын 4 бертуган Сәли улы Курманаевлар Тимәш авылына күчкәннәр.

Ирем Ямаев Ильяcның нәсел башы Рысай 1 ревизиядә Норлат районы Колбай-Мораса авылында язылган. Рысай улы Курманай, Курманай улы Сәли 1762 елда Кади авылында яшәп, аннан Тимәшкә күчкән. Сәлинең 4-улы 20 еллар яшәгәннән соң Тимәштән Югары Чыршылыга килеп төпләнгәннәр. Утыз Имәни туганнарының берсе – Тәминдар Абдуллин – Югары Чыршылыга, ә күбесе Түбән Мактамага күченгәннәр, кечесе Тимәштә калган. Анда бу елларда шулай ук Түбән Чыршылы, Кәминкә, Ибрай һәм Алешкино авылларыннан да күчеп килгәннәр. Кешеләрнең яхшырак тормыш, мул җирләр өмет итеп башка урыннарга күчеп йөрүе һәрвакыт булып торган. Мәсәлән: Ю.Чыршылыдан 1907 елда аграр реформадан соң 13 гаилә Чыршылы хуторына, 1926 елда Урманайга, 1930 елда Бөгелмәгә, 1932 елда 10 гаилә «Микоян» совхозына күчкәннәр. Ә хәзер Урта Азия илләрендәге карендәшләребез кире авылга кайталар. Буш йортлар юк.

Югары Чыршылы авылының 1830–1930 елгы метрикалары нигезендә 100 елга анда 3404 кеше туган, 2288 кеше вафат. Никахлар саны 838. Шуларның 105 пары аерылган. Уртача елына туучылар саны 34, вафат булучылар 23, никахлар 8 һәм аерылышучы 1 пар килеп чыга. Хәзерге көн белән чагыштырып та булмый!

Нәсел җепләренең бәйләнешен метрикадагы никах язулары аша күрергә мөмкин. Никах туе кыз йортында булып, аның туган авылында теркәлеп калган. Ул вакытларда кыз урлау, ияреп чыгу вакыйгалары да булгалаган. Йөз елга (әмма 10 елның метрикасы сакланмаган!) 838 никах

хөтбәсе укылып, шуларның 290-ы үзебезнең Югары Чыршылы егетләре белән. Икенче урында 3 кенә чакрымдагы Түбән Чыршылы авылы-анда 124 кияү яшәгән. 58 кызыбыз Куакбаш авылы егетләренә пар булган. Чупайдан 47 егет килеп, Чыршылы кызларын алып киткән. Аннан соң Кирлегәч, Зәй-Каратай, Иштирәк, Мактамабашы. Шушы 100 ел эчендә Сарабикколдан 20 ир-егет Чыршылыдан үзләренә яр, балаларына ана тапканнар. Ә күпме Чыршылы егете Әби авылыннан килен алган?! Әле төшеп калган елларны да өстәсәк, 3–4 ел саен Сарабиккол белән Ю. Чыршылы арасы якыная барган, туганлык арткан. Никах язуларында барысы да язылган: кем вәли вәкил, ризалык шаһите, мәһәргә нинди ат һәм сыер бирелгән, никах укучы мулла исеме һәм кул тамгалары да бар.

Инде зиратларга күчик. Югары Чыршылыда ике каберлек бар: югары очта «башкорт» зираты, түбән очныкы «мишәр» зираты. Борынгыдан килгән гадәт буенча, әле хәзер дә кешеләрне нәселенә карап, югары очта яшәсә дә, түбән очка төшереп күмәләр. Хәтта кайсыбер очракларда ир белән хатынны да аерым күмәләр. Моннан 15 еллар элек андагы һәр ташны укып, укый алмаганын фотога төшереп, 573 кабер санап чыккан идем. Соңгы елларда да бик күп әрвахлар күмелде, шәһәрдән дә кайтаралар. Ун елга 127 кабер артты. Бер хыялым да бар: шул каберстанның генпланын ясый алсам иде! Юкса, күп каберләрнең агач буралары череп, чардуганнары ишелеп, ташлары авып, җиргә сеңеп, кабер өстен агачлар басып китте. 15 еллар элек ирем Ильяс үзе Әлмәттән кран чакыртып, зиратта карт агачларны кисү өмәсе оештырган иде. Агач-куаклар нде яңадан үсте. Быел авыл картлары мәчетнең сәдака акчасына җәй-көз айларында ике каберлекне дә бик нык чистарттырдылар. Алланың рәхмәтендә булсыннар.

2014 елда бәйрәмгә ямь, кешеләргә гамь өстәлсен дип, күптән хыялланган эшне башкара алдым! Гарәпчә язылган ташларны фотога төшереп, Казанга җибәрдем. Галимнәр 28 ташны укый алды. Аның исемен укып кына кешесен ачыклап булмый, туган-үлгән елы да сакланмаса. Алар бит 100–200 ел элек яшәгән, фамилияләре юк. Кем икәнен ачыклар өчен мин ай буе архивтан метрика, ревизия материалларын өйрәндем. Беренче чыгарган китабым да ярдәм итте: кайсы төпкә кергәнен ачыкладым. Һәр кабернең иясе табылды. Борынгы ташлар башкортлар зиратында күбрәк сакланган. Мишәрләр зиратындагы ташлар җиргә сеңеп, язулары, тамгалары юылып беткән.

Бу ташъязмаларны укытуның бер сере дә бар иде – Риза Фәхретдиннең абыйсы Минһаҗетдиннең кабере табылмасмы икән, – дип. Минһаҗетдиннең улы Гаязетдин 1924 елдан Югары Чыршылыда имам булып эшләгән. Репрессия вакытында аны кулга алгач, атасы Минһаҗетдин кайгы-

дан авырып, вафат булган. 5 кечкенә бала белән терәксез калган килене Бибиҗиһан Ногайбекова Карабашка абыйсына кайтып китсән. Ул вакытта аның таш яздыру кайгысы булмагандыр шул... Ә бит Минһаҗетдин Фәхретдин улы үзе бик оста кәтиб (ташка язучы) булган. Аның хезмәтләре тирә-як авылларда шактый сакланган. Сарабиккол китабындагы таш та аның хезмәтенә охшап тора. Р.Фәхретдиннең абыйсы Кәшәфетдин уллары Мәхмүт һәм Самат та Чыршылыда имам булып эшләгәннәр. Югары Чыршылының 290 еллык юбилее бәйрәмендә без хәтер яңарттык- Ризатдин Фәхретдин туганнарын авыл бәйрәменә чакырып кунак иттек.

Ата-ананың ул-кызларына васыятендә гореф-гадәтләрне белү өстенә, борынгыдан килгәнчә 7 буын бабасын белү, аларның каберләрен зиярәт итү кебек шөгыльләр фарызлардан саналып (үтәү мәҗбүри), кечкенәдән балаларның аңына сеңдерелсен иде. Монда тәрбияче һәм укытучыларның ярдәме зарур. Төбәгебез тарихы киләчәк буыннарга кәгазьдә басылып калсын. Үз авылының борынгы яшәү рәвеше рухи байлык булып күңелләрне биләсә, йөрәкне җилкендереп, изге эшләргә рухландырып торса, яшәүгә дәрт өстәлер иде. Бабалар рухына дога кылып яшик. Догалы булсыннар!

Әдәбият:

1. РГАДА, фонд 350, оп. 2, дело 2450. 2 ревизия материаллары.

2. ЦГИА РТ, РБ. Ревизские сказки

3. Самара губернасы Бөгелмә өязенең 1830 елгы метрика кенәгәсе. И-295, ф. 9, оп. 549

4. Ризатдин Фәхретдин. «Асар». Казан: «Рухият». 1–4 томнар.

5. З. Насыйбуллин, Ә. Ямаева.«Чәшелем-асыл илем». Казан: «Тамга». 2004 – 300 б.

ВОЗВРАЩЕННЫЕ ИМЕНА: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЗДАНИЯ ЭКСПОЗИЦИЙ ЛИТЕРАТУРНЫХ И МЕМОРИАЛЬНЫХ МУЗЕЕВ РТ

Ф. К. Даминова

Музейное строительство в Татарстане в последние годы входит в новый этап своего развития. Каждый год рождаются новые музей, строятся новые экспозиции, среди которых значительный удельный вес занимают государственные и муниципальные музеи исторического профиля, музеи персонально-биографические, посвященные видным деятелям татарской культуры и представителям культуры других народов края, ведомственные (музей истории предприятий, вузов, организаций), школьные.

На музейный бум в Татарстане на рубеже тысячелетий наложила отпечаток сложившаяся общекультурная ситуация в республике, связанная со сменой приоритетов, когда прошлое, настоящее и будущее отдельных регионов, предприятий, организаций стало рассматриваться во взаимосвязи. Всё сильнее звучала в этот период мысль о том, что нельзя двигаться в будущее, не зная своих истоков. Исследователями, учёными, музейными специалистами осмысливались и становились всеобщим достоянием целые пласты новых источников, ранее скрытых за стенами спецхранов, архивов и частных коллекций. Столь обширное музейное строительство в Татарстане стало возможным и в связи с тем, что в республике находится один из старейших музеев России – Национальный музей РТ со 115-летней своей историей, где сконцентрированы высококлассные специалисты различного профиля. Поэтому не случайно, что практически все музейные проекты в Татарстане осуществляются при активном участии специалистов Национального музея РТ.

Кардинальная «ревизия» истории татарского народа привела к пересмотру многих политических оценок и ярлыков, в том числе в отношении представителей татарского реформаторства. Это не могло не отразиться на музейном строительстве в республике.

27 мая 1997 годы было принято Постановление Кабинета Министров о создании на родине Г. Исхаки в дер. Яуширма Чистопольского района Историко-мемориального и этнографического комплекса. Предстояло реализовать грандиозный по тому времени проект – соединить воедино сохранившийся кирпичный дом рубежа Х1Х – начала ХХ вв., принадлежавшего Сайфутдину – мужу родной сестры Гаяза Исхаки, и вновь вы-

строенный жилой дом с дворовыми постройками отца писателя – муллы Гилязетдина.

Создание любого музея связано с целым комплексом проблем, которые очень трудно решались из-за отсутствия финансирования. Начавшийся экономический кризис привел к тому, что многие виды работ выполнялись по взаимозачету. Строительство асфальтированной новой дороги, гостиничного комплекса, пункта быстрого питания, благоустройство села и родника, капитальный ремонт Дома культуры и здания средней школы – вот только ряд проблем, которые были в тесной взаимосвязи с созданием музейного комплекса.

Творческой группе ГОМ РТ в составе С. И. Матвеева, А. Д. Хайруллиной, Л. Г. Краевой, Г. Р. Зигангировой, Л. Е. Еньковой, А. Р. Аскаровой была создана музейная экспозиция, которая отражала основные этапы жизни, общественной и творческой деятельности Г. Исхаки. Экспозиция начинается с рассказа о детстве Гаяза Исхаки, его семейном окружении. Воссоздана атмосфера быта дома муллы. О незримом присутствии хозяев дома напоминают Коран, шамаили, здесь же можно видеть традиционную одежду муллы и подлинные четки. Мир матери писателя, Камарии абыстай, воссоздается через предметы женской одежды. Важное место занимает генеалогическое древо семьи. Интересно решена и экспозиция зала, отражающего начало литературной и общественно-политической деятельности Г. Исхаки.

Своеобразным символом его жизни и творчества стала тюремная дверь, изготовленная по подлинному образцу, хранящемуся в фондах НМ РТ. Не раз приходилось ему ощущать на себе внимание российской полиции, которая пристально следила за одним из лидеров татарской нации. Здесь же – фрагмент интерьера кабинета писателя: письменный стол с чернильным прибором, раскрытая книга, керосиновая лампа. Рядом на книжной полке фотографии дочери Сагадат. На стендах – документы, рассказывающие о Г. Исхаки как лидере татарских эсеров, издателе газет «Ил» и «Сүз» и другие архивные материалы. Ряд экспонатов рассказывают о его отходе от эсеровского движения, стремлении к объединению всех слоев татарского народа, деятельности его на посту председателя комитета мусульман г. Москвы и участии в работе Первого и Второго мусульманских съездов.

Значительная часть экспозиции посвящена периоду эмиграции в Харбине, Берлине, Париже, Варшаве, в Турции. Широко представлены произведения Г. Исхаки, изданные за рубежом, в том числе историко-публицистический труд «Идель-Урал», переведенный на многие языки. На многочисленных фотографиях Гаяз Исхаки запечатлен с соотечествен-

никами-эмигрантами в Германии, Финляндии, Китае, Франции и других странах.

Открытие Историко-мемориального и этнографического комплекса Гаяза Исхаки состоялось 30 июля 1999 года. «Гаяз Исхаки вернулся на родину», – сказал Президент РТ М. Ш. Шаймиев на митинге в Яуширме. В церемонии открытия принял участие консул Турецкой республики в Татарстане Ахмет Риза Демирель, благодаря которому были получены документы о жизни Г. Исхаки в Турции и ряд мемориальных предметов.

На первом этаже в сохранившемся кирпичном доме рубежа XIX – начала XX вв., принадлежавшего Сайфутдину – мужу родной сестры Гаяза Исхаки, была воссоздана сельская торговая лавка

К 180-летию известного татарского просветителя и религиозного деятеля Ш. Марджани, в соответствии с постановлением Кабинета Министров РТ, 29 сентября 2000 года был открыт Музей Ш. Марджани в с. Коморгузя Атнинского района.

К моменту принятия решения Кабинета Министров РТ в Коморгузинской средней школе уже существовал музей на общественных началах. В сельском музее были представлены: косметичка, четки, столовые приборы, с которыми Ш. Марджани ездил на хадж; предметы мебели из квартиры Габдуллы Апанаева, зятя Ш. Марджани (шкаф-горка, стол, стулья, комод), которые были переданы музею потомками Ш. Марджани – правнучками Н. Т. Ильясовой и С. А. Мустафиной.

Новый музей создавался творческой группой ТОМ РТ (Ф. А. Зиязов, Р. Г. Гарифжанова, А. Д. Хайруллина, Ф. К. Даминова) в двух классных кабинетах Коморгузинской средней школы. Необходимо было, с одной стороны, сделать его доступным для школьников, с другой добиться, чтобы он имел свое собственное лицо. В процессе работы над художественной концепцией экспозиции было решено увязать ее с религиозной деятельностью Ш. Марджани. Главным художником НМ РТ Ф. А. Зиязовым был выполнен орнамент на потолке, использована цветная живопись по стеклу на окнах, вертикальные витрины были изготовлены в виде окон мечети и горизонтальные – в виде раскрытой книги – Корана.

Ограниченность пространства музея позволила воспроизвести только наиболее характерные типологические предметы интерьера татарского сельского дома, которые могли окружать в детстве будущего ученого. Важное место в экспозиции было уделено годам его учебы в Бухаре и Самарканде, где Ш. Марджани имел возможность познакомиться с трудами Г. Курсави, уроженца дер. Верхняя Курса Арского района. Для придания этому разделу восточного колорита были использованы современные изделия декоративно-прикладного искусства народов Востока, на

окнах размещены цветные витражи, отражающие вехи жизненного пути Ш. Марджани – медресе Кугельдаш, Ширдар, черный камень Кааба, место поклонения мусульман всего мира, куда в 1880 г. ученый совершил хадж.

История любого музея – это, прежде всего история человеческой памяти, гражданственности. В 2000 г.творческая группа ГОМ РТ принимала участие в рождении новой экспозиции – Дома-музея Х. Туфана в с. Ст. Киреметь Аксубаевского района (авторы: Ф. А. Зиязов, Р. Г. Гарифжанова, А. Д. Хайруллина, Т. Б. Чканова).

В соответствии с утвержденным проектом усадьбы планировалось реконструировать дом отца поэта и хозяйственные постройки по точным их описаниям. Сам объект, хотя и строился на месте дома, где родился Х. Туфан, мемориальным можно назвать лишь условно: слишком много времени прошло.

Было решено показать жизнь и творчество Х. Туфана не в хронологической последовательности, а сделать акцент на тех годах, которые он провел в с. Ст. Киреметь. Авторы экспозиции посчитали логичным начать экспозицию с темы, посвященной истории деревни, детским и юношеским годам Х. Туфана.

При выработке архитектурно-художественного решения экспозиции приходилось учитывать специфику самого деревянного здания. Решено было использовать имитацию элементов жилой татарской избы. Вертикальные витрины были выполнены в виде традиционных татарских полотенец, при этом в первом зале стилизовали их под домотканые с красными концами, во втором – полотенца завершались кружевным орнаментом.

Разнообразными оказались книги из личной библиотеки поэта: классиков татарской литературы, чье творчество оказало на него большое влияние – Г. Тукая, Х. Такташ; русской поэзии – С. Есенина, В. Маяковского, В. Пастернака; современников – С. Хакима, Г. Баширова, И. Юзеева, М. Галяу, Ш. Маннура и др. Здесь были книги, изданные в 1930-е, 1950-е, 1980-е годы, на многих из них специфическими, именно Х. Туфану присущими, зелеными чернилами сделаны пометки на полях. Это позволило воочию представить творческую лабораторию поэта, проследить круг его чтения и литературных пристрастий, а также, в какой-то степени, представить историю развития татарской книги на протяжении XX века.

В экспозиции Дома-музея были созданы два интерьера: фрагменты крестьянской татарской избы и казанской квартиры поэта. В первом случае, имея достоверные данные предназначении всех помещений дома и

описание внутренних убранств комнат, интерьер воссоздавался из типологических предметов эпохи, собранных в Ст. Киремети. При воссоздании интерьера казанской квартиры Х. Туфана был осуществлен фрагментарный показ сохранившихся предметов мемориальной обстановки из разных квартир поэта, куда вошли книжный шкаф, стол, два кресла, зеркало.

Большая работа создателями музея была проведена в поисках документов следственного дела Х. Туфана, арестованного в 1940 году. В «Фонде вещественных доказательств» ЦГА историко-политической документации РТ сохранились сигнальный оттиск поэмы «Ант» с авторскими пометками, объявление о провозглашении в 1918 году в Казани Идель-Уральской республики. Пожелтевшие страницы следственного дела, документы о реабилитации... И среди этого обилия документов – небольшая, неровно порванная фотография дочери поэта. Незадолго до своего ареста Х. Туфан снялся в фотоателье г. Казани со своей дочерью Гульнарой, но в обстановке всеобщего страха чья-то рука спешно разорвала ту часть фотографии, на которой был изображен Х. Туфан. Подобная участь постигла многие фотографии, поэтому как немые свидетели эпохи сегодня во многих музеях экспонируются фотографии с выколотыми, выскобленными, замазанными чернилами лицами. Словно в одночасье пытались уничтожить не только самих людей, но и память о них. Немногие из них вернулись после амнистии. Х. Туфану повезло, он выжил в этих нечеловеческих условиях. 16 долгих и бесконечных лет поэт был оторван от родного народа, литературной среды, семьи.

Все рассмотренные выше музеи объединяет одно, их герои являются потомками представителей мусульманского духовенства, самой образованной и уважаемой части татарского общества. В экспозиции этих музеев запечатлена жизнь татарской деревни и политический пафос разных эпох. На судьбы Ш. Марджани, Г. Исхаки, Х. Туфана наложили свой отпечаток социально-политические противоречия действительности, в которой они жили и творили. Это нашло отражение в экспозициях, где использовались специфические способы отбора и обобщения исторического материала, для которых характерны такие черты, как целостность и избирательность, подлинность, образность, конкретность. Благодаря этим свойствам, каждый из этих музейных комплексов занимает свое место в деле формирования исторического мировоззрения населения республики и обогащения исторических представлений о прошлом татарского народа на разных этапах его истории.

СЕБЕРТАТАР ХАЛКЫ КӨНКҮРЕШЕ

М.Х. Сәгыйдуллина

Себер җирлегән һәрбер кеше үзенчә күзаллый: кыргый җанварлар оясы, кырыс салкыннар яки каторжаннар иле. Ничек кенә күзалласаң да, Себер ул төпсез сазлыклар уртасында, бормаланып аккан елгалары буенда бер-бер артлы тезелеп утыручы татар авылларында гомер кичерүче җирле себертатар халкының туган нигезе.

Себер татарлары гомер-гомергә үз көннәрен үзләре күреп, бер карaганда, иркле тормыш алып барды сыман. Әмма чынбарлык тормышта, аларның көнкүреше, яшәеш рәвеше тулаем табигатькә бәйле. Ел әйләнәсендә себертатар халкы күл-урманнар белән бәйләнештә. Һәр фасылның үзенең билгеле бер файда китерә торган мизгеле була. Әлеге мизгелләрне вакытында дөрес һәм файдалы куллана белү – гаиләне акчалы да, тук та итү дигән сүз. Моннан тыш әле туганнарның бергәләп җыелган чагы да була бу.

Себердә киң танылган, ел саен ырудаш-туганнар, кан-карендашлар белән җыйналышып, зарыгып көтеп алына торган вакыт – көз айлары. Әлбәтә, көз ул – елның иң мул, иң бай вакыты. Аның бер көне дә халык өчен ел буе яшәрлек акча эшләргә мөмкинчелек бирә. Әмма көз – себер татарлары өчен үзенчәлекле шөгыльләрдән саналган козык (эрбет чикләвеге) сугу һәм тырнагүз (мүк җиләге) җыю вакыты.

Козык – кедр чикләвеге. Аның нинди бәһәле товар икәнлеге күпләргә таныш. Бары тик Себер төбәкләрендә генә бай козыклыклар бар. Томск, Красноярск, Омск һәм Төмән өлкәләре Россия халкын гына түгел, ә якын тирә чит илләрне дә козык җиме белән тәэмин итеп тора. Төмән өлкәсенең иң уңышлы козыклыклары Вагай районында урнашкан. Бу районда бүгенге көндә киң танылган козыклыклардан – Быково, Полино, Полуяново, Фатеево, Шабры, Шевелево, Тартас җирлекләре санала.

Козык август аенда җитешә. Бу шөгыльне үз итүчеләр июль аеннан козыклыкларны әйләнеп, даими күзәтеп тора. Җимешләре җитлегү белән халык урманга агыла. Якын-тирәдә агачлар булмаган очракта, чатырлар алып, ерагырак авылларга куна баралар.

Элегрәк урман сакчыларының әмере буенча август аеның бер көне (гадәттә ул 15 август була иде), козык сезоны ачылуы буларак махсус бәйрәм ителә иде. Бу көн исә татарлар өчен генә түгел, ә тирә-юньдәге барлык халык өчен зур шатлык булды. Шундый бәйрәмнәрнең иң зурысы Иртыш елгасы ярында урнашкан Катымбуй һәм Быково урманлыкларын

берләштергән аланда уздырылып килде. Иң кызыгы шунда, безнең татарлар, әллә хәйләкәр булганга, әллә инде дөньяның төрле хәлләрен күргәнгәме, бәйрәм ачык дип белдерелү белән ук урманлыкка агыла башлый иде. Вакытны заяга уздырмыйча, күбрәк файда китерү ягын карарга тырыштылар. Бу көннәрдә күп балалы гаиләләр 40–50 капчык чикләвек *«сугарга»* өлгерә! Козык *«сугу»* дигәннән, моның тулы мәгънәсен күпләр аңламаска мөмкин.

Козыкны ничек сугалар соң? Бер кеше (гадәттә ирләр, әмма хытын-кызлар булу да ихтимал) агач башына менеп, *«шиштәм»* дигән озын, уртача калынлыктагы колга белән агач башындагы козыкларны сугып төшерә, ә җирдәге кеше козыкларны җыеп капчыкка тутыра бара. Суккан кеше агач башыннан икенче баерак агачны карап төшә. Кайвакытта, җирдәгесе баерак агачны эзләп табып, саклап тора, тегесе исә тагын менеп китә. Алдан әзерләнеп тормасаң, буш агачка да менүең бар, чөнки һәр агачның уңышы төрлечә. Ә мондый чакта һәр минуты кадерле. Капчыклар тулган саен бәйләп билгеле урынга куя баралар.

Август ахырларында козыклар тәмам җитлегеп беткәч, көзге көчле җилләр уйный башлау белән козыклар җиргә коела башлый. Бу көннәрдә урман эче халык белән шыгрым тулган була. Чөнки коелган козыкларны җирдән җыюы җайлырак. Уңдырышлы елларны көненә хәтта 10–15 капчык җыярга да мөмкин.

Козыкны җыеп авылга кайткач, иң кызыгы башлана. Әйтик, тонналаган уңышны тиз арада ничек чистартып, киптереп җитешергә? Һәркемнең үз җае, үз ысулы. Иң кулае – ясалма сепаратор. Агач такталардан казан ясап эченә әйләнмә механизм урнаштыралар. Әлеге җайланма моторга тоташтырыла һәм бензин белән эшләүгә көйләнә. «Сепаратор» аша әйләндергәннән соң чыккан массаны ике төрле *«иләк»* (решето) аша уздырып, козыкны киптерергә җәяләр, аннан вентилятор белән тагын бер тапкыр вак чүпләрен, тузанын чистарталар. Аннан кояш астында җәеп, саклап торып киптерәләр. Чөнки карап тормасаң каргалар тиз ияләшергә мөмкин. Әзер козыкларны капчыкларга тутырып, җилләнеп торучы, әмма тычкан борынын тыга алмаслык амбарларга урнаштыралар.

Козык сезоны үтеп тә өлгерми, тырнагүз вакыты килеп җитә. Бу вакытта күпчелек сунарчылар (табигать байлыкларын җыеп, тормышта шуны кулланып яшәүчеләр) урманда яшәүне кулай күрә. Чөнки якын–тирәдән бала-чага да кайтып керми, шуңа күрә күпләп җыеп булмый. Якын-тирә дигәне ул инде 8–10 чакрымдагы сазлык була. Ераграк сазлыкларда (15–20 чакрым һәм аннан да ераграк) махсус бәләкәй агач йортлар төзелгән, җирле халык аларны *«избүшкә»* дип йөртә. Табигать байлыкларының файдасын күрергә өйрәнгән кеше үзенең балалары, гаиләсе

өчен билгеле бер күлдә үз «избүшкәсен» төзи, ел саен яз-көз айларында шунда яшәп тырнагүз җыя. Сезон җитү белән, җитәрлек итеп азык-төлек хәстәрләп, сазлыкка юл ала...

Әлбәттә, моны сөйләве генә җиңел, чынлыкта исә бу бик газаплы шөгыль. Шушы төбәктә, шушы җирлектә туып-үскән себер кешесенә бу гамәл – гадәти эш. Шунысын да искәртәсе килә, әлеге төбәктә туып, язмышы табигатькә, урманга бәйле булган һәрбер бала кайда нинди күл, нинди сазлык, нинди җирлек урнашканын барысын яттан белә, төнлә уятып сорасаң да аңлатып бирә ала. Боларның һәкайсын белеп тору сунарчылар өчен зур горурлык һәм әйтеп аңлата алмаслык зур байлык.

Соңгы елларда сазлыкта йөрү өчен болотоход дигән ясалма транспорт популярлык казанды. Хәленнән килгән һәр ир-зат әлеге транспортны булдыру юлларын карый. Болотоходка утырып сунар кылу күпкә җайлырак. Җыйган җимешне урманда калдырып йөрмичә йортка кайтарасың, аннан ераккарак та китеп була. Тырнагүз бик нәзберек җимеш, теләсә кайсы сазлыкта үсми. Бер елны ул *көтәле* (кочка) сазлыкта булса, икенче елны цөйлектә (ылыслы агачларның зур бер төркем булып тимгел-тимгел урнашуы) өченче елны – *яланда яки калым* (сулы, калкып ятучы) сазда булуы ихтимал. Сазлыкны, җирлекне белмәгән кеше көне буе урманда йөреп бер килограмм җыймыйча кайтырга мөмкин.

Тырнагүзне нәрсә белән җыялар? Тырнагүзне күпләп җыяр өчен иң башта махсус *«кыргыц»* әзерләү мөһим. Элегрәк тирәнрәк консерва савытыннан ясыйлар иде. Башта агач таякны юынып сап ясыйлар (диаметры якынча 2,5–3 см., озынлыгы – 15–20 см). Аннан консерва савытының авызын чүкеч белән төеп тигезлиләр. Эшкәртелгән консерва савытын сапка беркетеп куялар. Хәзер исә халык җайлашты – кибеттән гади чүмеч сатып ала да, тоткычына агачтан сап ясап беркетә.

Ничек җыярга? Тырнагүз җыю ул – гадиләштереп авыл телендә әйтсәк, *«бил бөгеп кәлгенеп(селкенеп) йөрү»*. Сул кулга чиләк, уң кулга – кыргыц тоталар. Тырнагүз үскән көтәгә килеп чиләкне җайлаштырып аскарак тотасың. Әз генә иелеп уң кулдагы кыргыц белән тырнагүзне чиләккә таба кыра башлыйсың. Җыеп бетерүгә, икенче көтәгә күчәсең. Кайвакытта табыш көтәсез тигез яланда булуы да бар. Көнозын иелеп кырынып йөрисең. Вакыт-вакыт кул белән чиләк эчен болгата-болгата мүкләрен алып ыргытасың. Чиләк тулгач капчыкка тутырып барасың. Төшке аш вакыты җитү белән тиз генә җәймәгә яки клеенкага җәеп (махсус әзерләнгән була) тырнагүзне «йелтиләр», ягъни чистарталар.

Тырнагүз йелтәү. Җәймәне җиргә җайлаштырып җәяләр. Җилгә каршы басып, тырнагузле чиләкле өскә күтәреп селкетә башлыйлар. Тегеләр аска сикерешә торалар, чүпләрен җил очыртып бара. Җил катырак иссен

өчен сызгырып торырга кирәк. Чистартылган тырнагүзне капчыкка тутырып бәйлиләр һәм һәркем үзенең пәтнәсен (тамга) сала. Гадәттә исемен язып куя. Җыйганны һәркем үзе белән алып кайта. Урманда калдырсаң капчыклар тиз «аяклана». Күлдә, яки урманда избүшкәдә куна ятып җыючылар йөк тулуга авылга кайтара торалар. Чөнки азык-төлеккә дә атнага бер тапкыр кайтып килергә кирәк була.

Избүшкәдә куна ятып җыйганда да ераккарак китергә туры килә. Төшке азыкны һәркем үзе белән йөртә. Элегрәк махсус чиләк була иде. Төш вакыты җитү белән көн саен чиратлашып чәй кайнатасың, кайвакытта кайнар аш яки шулпа пешерәсең. Хәзер вакыт уздырып тормыйлар. Кайнар чәйне дә ризыкны да термосларга салып йөртәләр. Аннан тырнагүзле урынга төшсәң кеше төтен исен иснәп синең уңышыңны бүлешеп җыюы бар. Үзе эзләп тапкан өлеш белән беркемнең дә бүлешәсе килми.

Элегрәк шундый гадәт булган: һәр *тогымның* (ыруның, нәселнең) үзенең билгеле бер җирлеге булган. Әйтик, минем бабайның биләмәләре Казанлы авылы җирлегендәге *Ецкә* күлдә һәм *Утраулыда* булган. Бу җирлекләрне аннан да яхшырак белүче булмаган. Чөнки тырнагүзлек теләсә кайсы сазлыкта үсми. Аның кайсы елны нинди урында буласын бары тик шул җирлек хуҗалары гына белеп торган. Ә алар авызыннан артык бер сүз дә яңгырамый. Һәркем үз биләмәсендәге табигать байлыгын үз гаиләсе белән җыя. Без кечкенә вакыттан шушы биләмәләрдә бил бөгеп тир түгеп үстек.

Булдыклы уңган хуҗалар бу биләмәлекләр белән генә чикләнми. Һәр ир зат үз балаларына тайгада йөрергә, яшәргә җайлашырга, аның матурлыгын тоярга, аның белән гармониядә яшәргә, сулышын сиземләргә, гомумән көн күрергә өйрәтеп калдыра.

Себер татарлары урман-тайгадан башка тормышны күз алдына да китерә алмый. Ничек кенә авыр һәм мәшәкатьле булмасын, козык сугу да, тырнагүз җыю да себер татарлары тормышының алыштыргысыз яшәү рәвеше. Бу гаҗәеп гамәлләрне алар яратып, күңел биреп, һәр мизгеленнән тәм тоеп рәхәтләнеп башкара.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ РЕГИОНА
(На примере работы Творческой группы «АльметьевскойЭнциклопедии»)

Р.Х.Амирханов,
бывший руководитель Творческой группы
Альметьевской Энциклопедии,
председатель фонда
«Альметьевская Энциклопедия»

Альметьевский край имеет богатейшую историю, во многом еще не исследованную, является родиной большого числа выдающихся людей. Создание истории Альметьевского края было востребована самой жизнью. Поэтому в последние дни 1995г. руководством ОАО «Татнефть» (генеральный директор Р.Г.Галеев), администрацией Альметьевского района и города Альметьевска (главаадминистрации И.В.Гареев) было принято совместное решение о создании истории Альметьевского края в энциклопедическом варианте. Новосоздаваемая Энциклопедия должна была отразить как историю данного региона, так и сегодняшний день, дать всесторонние сведения об экономике, культуре, образовании края, населяющих его народах, выдающихся личностях. Одновременно создавалась Энциклопедия нефтяной промышленности республики со сведениями об истории отрасли, разработки месторождений, техники и технологии, организации труда, комплексной автоматизации и телемеханизации объектов с региональной привязкой, известных личностях и др.

Приказом ОАО «Татнефть» от 20.15.1995г. написание энциклопедии было поручено нефтегазодобывающему управлению «Альметьевнефть». Учрежден Фонд «Альметьевская энциклопедия», изысканы финансовые и материальные средства. В составе управления «Альметьевнефть» организована специальная Творческая группа по сбору и подготовке материалов к изданию Альметьевской энциклопедии. Созданы приемлемые рабочие места.

Образована научно-редакционно-издательская коллегия, в составе представителей объединения «Татнефть» и администрации Альметьевского района и г.Альметьевска.

Первым нашим шагом в историческую неизвестность стало изучение организации работы института Татарской Энциклопедии АН РТ. В результате недельного ознакомленияс работой института у нас сложилось

мнение, что организация создания Татарской Энциклопедии и «Альметьевской энциклопедии» совпадают лишь целью и названиями. Дело в том, что Татарская Энциклопедия в основном создавалась на ужеопубликованных и научно апробированных материалах, то для создания «Альметьевской энциклопедии» материалы предстояло еще выявить, их извлекать, собрать, написать и научно апробировать. Для всего этого требовалось найти и привлечь к работе соответствующих исполнителей, обеспечить финансированием, работать в архивных организациях различных городов, написать статьи, обсудить их на конференциях и различных круглых столах, также довести до широкого круга читателей и т.д.

Так как Альметьевск является не университетским городом, а традиционно промышленным моногородом с ВУЗами технико-экономического характера, то для выполнения поставленной задачи мы были вынуждены привлечь иногородних ученых соответствующей квалификации республики. Установлены творческие связи, как с отдельными специалистами, так и целыми группами ученых, а также организаций. В составе Института истории АН РТ организован Казанский центр содействия Альметьевской энциклопедии, который выполнял повседневную координирующую работу среди казанских ученых. Творческие связи группы не ограничивались только с этим институтом, а были установлены и с другими научными учреждениями за пределами республики.

В зависимости от предстоящих задач состав творческой группы постоянно менялся. Специалисты, выполнившие свою часть работы, уходили, на их место приглашались другие. В общей сложности в работе над энциклопедией приняли участие около 350 чел., проживающие в городах Альметьевск, Казань, Бугульма, Лениногорск, Бавлы, Азнакаево, Набережные Челны, Москва, Уфа, Самара, Подольск. Из них около 85% были иногородними, в частности из Казани до 60% и Бугульмы около 15%. Было привлечено к работе 18 докторов и 68 кандидатов наук, что составляло около четверти коллектива группы. В сборе материалов для Альметьевской энциклопедии оказывали помощь краеведы, активисты, отдельные жители деревень и города. Естественно, организация работы в условиях разбросанности исполнителей, потребовало сравнительно избыточных затрат на связь и автотранспорт.

Была проведена довольно масштабная и комплексная подготовительная работа.

Создана методическая база Энциклопедии. Вместе с учеными подготовлена концепция Энциклопедии, одобренная руководством ОАО «Татнефть», Альметьевскнефть» и администрации района и города.

Составлен многостраничный Словник, который отражает общее содержание Энциклопедии и представляет собой полный перечень названий статей, которые в нее должны быть включенными.

Разработаны соответствующие методические материалы по составлению научных статей различной сложности и др. Проведена болезненно-щепетильная работа по включению личностей в Альметьевскую Энциклопедию.

При этом уместно будет отметить и то, что в общей деятельности творческой группы около 2-х лет потрачены на ее организацию.

Интенсивно велись архивные изыскания внутри и за пределами республики. Вот перечень городов, куда были командированы работники творческой группы для работы в различных архивах и библиотеках: Казань, Уфа, Оренбург, Самара, Екатеринбург, Москва, Санкт-Петербург, Ялутурово.

Здесь уместно привести несколько примеров, являющиеся знаковыми в кратковременной деятельности Творческой группы.

Выполнены обширные работы по археологическому обследованию региона: открыты древние культуры, изучены жилища и погребения, оставленные древним населением, установлено более 70-ти памятников культуры и т.д. Выполнены портретное изображение и бюст жителя эпохи бронзы, найденного при раскопках около реки Зай. Есть основание считать, что Альметьевский регион является наиболее археологический изученным на территории республики, а наши археологические находки позволяют нам заглянуть в глубину истории более чем в три тысячи лет.

Проведены археографические, эпиграфические, топонимические, фольклорные, искусствоведческие и др. экспедиции. На 160 кладбищах изучены надмогильные камни.

В процессе работы обнаружено множество ценных материалов, относящиеся к Альметьевскому краю. Некоторые из материалов уникальные, например, о Надыровской волости, на исторической территории которой стоит фактически весь Альметьевский район, не говоря уже о высокопродуктивных нефтяных месторождениях. Регион достаточно хорошо исследован в историческом плане, например, две пересекающие территорию р-на Закамские засечные лини с крепостями, повстанческое движение среди местного населения в 1735 и 1773–1774 гг. и др.

Можно с уверенностью сказать, что Альметьевский регион перспективен для въездного международного туризма.

Собран богатейший материал по самым разнообразным аспектам истории предприятий акционерного общества, учреждений и организа-

ций, нефтяных месторождений и площадей, технологических процессов и др.

Накоплены интереснейшие данные по биографиям известных личностей района и нефтяной промышленности, установлены новые имена. (Всего около 1600 имен).

В результате творческая группа в начале XXI столетия располагала большим комплексом материалов по истории образования и становления населенных пунктов, земледелия и промышленности, развития образования, здравоохранения, культуры и др.

Много уникальных материалов связано с традиционной культурой разных народов, живущих в Альметьевском районе.

Часть этих материалов носят эксклюзивный характер и впервые вводятся в научный оборот. Все они являются основой для статей Альметьевской энциклопедии.

С целью изучения края были организованы конференции, симпозиумы и др. (Приложение 1). Материалы конференций опубликованы в типографских изданиях и будут представлены в Альметьевской энциклопедии.

Так как в энциклопедию могут быть включены только те материалы, которые уже введены в научный оборот, т.е. опубликованы и прошли научную апробацию, было опубликовано около двух десятков различных изданий (Приложение 2). В них апробированы многие новые факты, исторические сюжеты и др.

На наш взгляд, Альметьевская Энциклопедия создавалась впервые, сведения о других подобных проектах в пространстве РТ и РФ нам пока не известны.

К середине 2002 г. Творческая группа завершила этапа сбора и подготовки материалов для Альметьевской энциклопедии. Приказом по НГДУ «Альметьевнефть» от 23.08.2002 г. на группу была возложена задача написания энциклопедических статей, в связи с чем стала именоваться «Творческая группа по созданию «Альметьевской Энциклопедии».

Издание «Альметьевской Энциклопедии» планировалось на двух государственных языках РТ – татарском и русском.

Структура и объем «Альметьевской Энциклопедии» и Энциклопедии нефтяной промышленности Республики Татарстан предполагались следующим образом.

Том 1. Природа Юго-Востока Республики Татарстан. 632 стр. Издан в 2006 г.

Том 2. История и культура Альметьевского региона. Всего в 3-х книгах. Кол-во статей – 2,1 тыс., объемом – 1,7 тыс.

Том 3. Энциклопедия Нефтяная промышленность Республики Татарстан.В 3-х книгах. Кол-во статей 1,3 тыс., кол-во стр. 3,0 тыс.

Том 4. Персоналии. В 2-х книгах.Кол-во биографических статей 5,7 тыс., кол-во стр. 1,0 тыс. В том «Персоналии» включаются жители Альметьевского р-на и нефтяники, независимо от места их проживания, т.к. в среде нефтяников много уроженцев этого р-на. Личности в том «Персоналии» включаются согласно разработанного критерия.

Каждый том Энциклопедии состоит из развернутых статей и «черных» слов. По ходу ревизии архивов, а также с возможно ожидаемыми новыми статьями кол-во статей и страниц могут быть изменены.

Весной 2005 г. работы по созданию «Альметьевской энциклопедии» на основе решения руководства объединения были приостановлены.

В 2017 г. руководством ПАО «Татнефть» работы по созданию «Альметьевской энциклопедии» возобновлены.

***

В период своего функционирования участниками Творческой группой приобретен достаточный опыт работы в архивах и в изучении собственно региона, который может быть использован в других районах республики.Вот некоторые из обязательных примеров в описании истории населенных пунктов.

Документально достоверная история населенных пунктов может быть написана лишь на базе архивных источников. Материалы хранятся в архивах различных городов и не бесплатно. Конкретно это касается получения копий ревизских и метрических материалов, спорных и земледельческих сведений и др., что обязательны в описании многовековой жизнедеятельности самих сельчан. Выявление и цифрокопирование архивных материалов этой тематики желательно централизовать за счет финансовых средств Республики и разместить их на сайте Института истории. Для перевода метрических материалов с арабицы на кириллицу было бы привлечь студентов Исламского университета, например, в качестве либо курсовых, либо экзаменационных, либо общественных работ. Эти материалы также могут быть сосредоточены на сайте Института истории.

В написании истории селений эти материалы составляют основу, т.к. история деревень – это есть история каждого хозяйства, каждой семьи. А ревизские и метрические материалы являются неотъемлемой частью не только в составлении документальных родословий сельчан, но и служат в качестве аналитических источников в оценке аграрной экономики населенного пункта в целом, продолжительности жизни сельчан с выделе-

нием их возрастных групп, брако-разводных дел, видов болезней, потери трудовых ресурсов в голодные годы и др.

Без документально достоверных родословий организовать в селах «шәҗәрә бәйрәмен» просто невозможно. Эти праздники объединяют сельчан, что установлено нами из множества подобных мероприятий. Это особо важно в наше, непростое, время.

История селений непременно требует кратографической поддержки. Этого вопроса также желательно решить централизованно. В нашем случае речь идет о Планах генерального межевания (ПГМ), губернских, уездных, районных, лесоводческих и топографических карт. Правда, часть перечисленных карт присутствует в интернете, но довольно низкого качества. Картографического материала также можно разместить на сайте Института истории.

Имеется настоятельная необходимость охвата археологическими изысканиями территории республики повсеместно. Это важно не только для установления культур прошлых тысячелетий, но и для топоопределения мест существования исчезнувших деревень и захоронений. Например, из числа известных 173 деревень Альметьевского региона на сегодня существуют лишь 100 селений. За последние 50–70 лет 73 деревни перестали существовать. Трагическая судьба постигла, в основном селения, основанные в периодыправления Столыпина и «большевизма» (1910–1920–1930-е гг.). Места расположения некоторых исчезнувших деревень нам не удалось установить, в т.ч. и места захоронений. Археологическая помощь могла бы наши проблемы решить.

Было бы желательно внести ряд изменений в деятельность всех без исключения архивных организаций республики: обеспечить ежедневный доступ краеведов к архивным материалам, оказать им поисковую помощь и бесплатную оцифровку необходимых материалов и др. Желательно организовать бесплатного получения картографических и иных архивных материаловпо линии межархивного обмена. Это значительно ускорило бы и удешевило поисковые работы. Желательно архивных работников приравнять краеведам с повышением зарплаты. Без совместно-заинтересованной работыархивистов и краеведов добиться эффективного конечного результата не стоитожидать.

Организация и проведение научно-практических конференций в каждом из районов республики обязательны и могут быть организованы собственными силами в пределах их компетенции. На востоке Республики таковые уже осуществляются и довольно полезны. При этом особо важными являются организация конференций при сельских школах, для

подрастающего поколения это станет связью прошлого с будущим. Подобные работы осуществляются, например, в школе села Сары Биккулово Лениногорского района.

Республиканскому телевидению, радио и журналистамтакже будут интересны исторические находки и новости. Наши деревни заслужили быть представлены в научной среде не только в Республике, но и за пределами страны.

Желательно продумать и на республиканском уровне решить вопросы морально-материальной поддержки краеведов, селений и активных руководителей районов, особо отличившихся в осуществлении рассматриваемой благородной задачи. Например, ввести в практику награждение именными и престижными дипломами республиканского масштаба. Установить звание «Заслуженный краевед Республики Татарстан». Почему бы нет?

В мире растет интерес к туризму. У нашей республики с богатейшей историей имеются реальные шансы привлечь потока иностранных и внутригосударственных туристов. Кто перехватит потока туризма, тот сумеет пополнить свой бюджет, прежде всего в инвалюте. Въездной туризм, в свою очередь, дает шансы районам и селам республики развивать малого и среднего бизнеса, занять сельчан не только монотонным сельским трудом, но и разнообразными формами деятельности в индустрии туризма.

Приложение 1

Конференции и симпозиумы

23–25 ноября 1999 г., г. Альметьевск. Конференция «Альметьевский регион: проблемы историко-культурного наследия».

25–27 мая 2000 г., г. Альметьевск. Симпозиум «Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона».

05–09 декабря 2000 г., г. Альметьевск. Симпозиум «Проблемы изучения этнокультурных процессов Юго-Восточного Татарстана».

Апрель 2001 г., г. Казань. Симпозиум «О времени основания села Альметьево».

Осень 2001 г., г. Казань. Круглый стол «Об истории Ногайской Орды»

На конференциях и симпозиумах приняли участие руководители ОАО «Татнефть», НГДУ «Альметьевнефть», администрации города, известные ученые научных учреждений и учебных заведений гг. Альметьевска, Казани, Уфы, Москвы, Санкт-Петербурга, Самары, Оренбурга, Ижевска и Челябинска.

Приложение 2

Список книг и журналов, изданные в рамках подготовки Альметьевской энциклопедии. (Тиражи 1 тыс.)

Серия «Из истории Альметьевского региона»

1. Из истории Альметьевского региона. Вып. I. – Казань: Изд-во Татполиграф, 1999. – 350 с. (Два издания).

2. Е.П. Казаков, З.С. Рафикова. Очерки древней истории Восточного Закамья. Вып. II. – Казань: РИЦ «Дом печати», 1999. – 120 с.

3. А.Г. Галлямова, Р.Н. Гибадуллина. «Альметьевское дело». Трагические страницы из истории крестьянства Альметьевского района (конец 20-х – начало 30-х гг.). Сборник документов и материалов Вып. III. Казань, Изд-во «Гасыр», 1999. – 192 с.

4. М. Әхмәтҗанов. Дастаннарватаны. Кама аръягының көнчыгыш төбәкләре һәм татар әдәбиятетарихы. IV – че китап. – Казан: «Мәгариф», 1999. – 159 б.

5. М. Әхмәтҗанов. Үлгәннарнеңкаберен бел. Әлмәт төбәге эпиграфик истәлекләре. V – че китап. – Казан: «Мәгариф, 2000. – 159 б.

6. Альметьевский регион: проблемы историко-культурного наследия. Материалы научно-практической конференции. Альметьевск, 23 – 25 ноября 1999 г. Вып. VI. – Казань: Изд-во РИЦ «Дом печати», 1999. – 240 с. Посвящена к 70-летию Альметьевского района.

7. Проблемы изучения истории заселения и образования населенных пунктов Альметьевского региона. Материалы симпозиума. Альметьевск, 25 – 27 мая 2000 г. Вып. VII. Казань: РИЦ «Дом печати», 2000. – 208 с. Посвящена 280- летию села Альметьево.

8. Д.Б. Рамазанова. Татары Восточного Закамья: их распространение, особенности говора. Вып. VIII. – Казань: Изд-во«Магариф», 2001. – 207 с.

9. Ф.С. Баязитова. Әлмәттөбәгетатарлары. Рухимирас: көнкүрешһәмйолатерминологисе, фольклор текстлары. IX – чыкитап. Казан: «Мәгариф», 2001. – 320 б.

Серия «Из истории нефтяной промышленности»

10. Р.К. Уразманова Быт нефтяников-татар Юго-Востока Татарстана (1950–1960 гг.). Этносоциологическое исследование. Вьш. I. – Альметьевск, 2000. – 158 с.

11. Р.Х. Амирханов История нефтепромысла «Миннибаево». Нефтепромысел №2 треста «Бугульманефть», 1950–1952 гг. Вып. II. – Казань: Изд-во «Матбугатйорты», 2000. – 192 с.

12. К.А. Назипова Татарские нефтяники: начало большого пути. Вып. III. – Казань: Изд-во Магариф, 2004. – 152 с.

Журнал «Мирас», посвященный истории региона:

13. Мирас. №11, 2000 г.

14. Мирас. №11, 2001 г.

Другие издания:

15. М.Г.Госманов, Р.Ф.Мәрданов. «Шура» журналыныңбиблиографиккүрсәткече. – Казан: Милли китап, 2000. – 264 б. Посвящена литературно-газетной деятельности Р.Фахретдина.

16. Русско-татарский нефтепромысловый словарь. Более 27 000 слов. Русча-татарча нефть сәнәгатесүзлеге 27 000 нәнартыксүз. – Казан: Мәгариф, 2004. – 415 с.

17. Әлмәт Альметьевск. – Казань: Идел-Пресс, 2003. – 737 с. Посвящается 50-летию образования города Альметьевска.

18. Альметьевская Энциклопедия. Т.1. Природа Юго-востока Республики Татарстан. – Казань: Изд-во «Рухият», 2006. – 632 с., с илл., карты. Тираж 3 тыс.

Мәктәптә төбәк тарихын куллану/ Применение краеведения в школах.

ӘЛМӘТ ТӨБӘГЕНЕҢ ЯКТЫ МӘГЪРИФӘТ УЧАГЫ
(Әлмәт шәһәре № 1 мәктәпнең 100 еллыгына багышлана)

Б. Ә. Заһиров

Аннотация: *В начале XX века в деревне Альметьево (центр Альметьевской волости Бугульминского уезда) для религиозного обучения мальчиков существовали два медресе и один мектеб. Мударисом (заведующим) в медресе второго прихода мусульман с 1903 года стал Атласов Хади – известный просветитель, историк. Он как мугаллим (учитель) реформатор, учил детей в медресе по новому методу (Джадит), где давали детям светские науки: арифметику, географию, историю, рисование и т.д.*

В 1918 году после Октябрьского переворота Совет народных комиссаров издал Декрет, запрещающий религиозное обучение в школах. В Альметьево, на оснавании этого декрета, начали учить детей демобилизованный красноармеец Миннехузин Миннегалим и Надыров Газизьян. В 1924 году директор Насыбуллин Касым организовал неполную среднюю школу (семилетку), а директор Ахмадиев Шарип в 1935 году открыл среднею школу.

Ключевые слова: *Деревня Альметьево, медресе и мектеб, мударис Атласов Хади, 1918 год, Декрет СНК об образовании, первые учителя школы Миннехузин Миннегалим и Надыров Газизьян, директор Насыбуллин Касым, директор Ахмадиев Шарип.*

КЕРЕШ СҮЗ

Лингвистлар татар телен кыпчак-болгар сөйләме группасына кертәләр. Кытай хроникалары кыпчакларны динлиннар нәселеннән булуын Безнең эрага кадәр III гасырда ук язып калдырганнар икән. Аларның сәяси күтәрелеше куманнар, татарлар, монголлар белән бер чорда башланган (хуннар, сәнбиләр чоры артта калгач). Кайбер галимнәр болгар, чуваш, сары уйгурлар (Кытай провинциясе Гансу) һәм якут телләре борынгы телләр булган дип уйлыйлар. Бүген Скифларның теле турында бернәрсә дә әйтеп булмый, әмма аларның бер өлеше шулай ук төрки телдә сөйләшкәнн дип фаразлыйлар. Төрки телләрнең

бер үк тамырлары булуы аларның хуннардан (сннәрдән) чыгышлары белән аңлатып була. Безнең эрага кадәр 170 ел элек Хуннар Кытай белән сугышка 60 меңлек атлы гаскәр туплый алганнар, димәк халкы 300 меңнән дә ким булмаган дип уйларга кирәк, бу ул вакыт өчен бик зур сан. Бүгенге көндә күп тикшеренүчеләр хуннар төрки телдә сөйләшкәннәр дип тәкъдир итәләр, шулай ук аларның һинд язуына охшаган язулары булуын әйтәләр, әмма хәзергә берниниди язу үрнәкләре табылмаган. Татар телендә язу эзләре шулай итеп бик борынгы тарихка кереп югала [Амирханов: 2005 г.].

Телебез борынгы заманнардан ук камилләшә килеп, үзенә бүгенге көнгә күбесе югалган телләрдән дә кыйммәтле өстәмәләр алып югары үсешкә ирешкән. Алтын Урда чорында татар теле дөнья күләм аралашу теле булып саналган. Бүгенге көннәрдә татар теле һәръяклап югары үсеш алган төрки тел булып, ЮНЕСКО тарафыннан бөтен дөнья халыкара аралашу теле дип танылган 14 тел арасында).

ПАТША ДӘҮЛӘТЕ ВАКЫТЫНДА АВЫЛДА МӘГЪРИФӘТ

Татар халкы гомер-гомергә аң-белемгә омтылып яшәгән. Китап элеккеге чорларда бик кыйммәт булганлыктан, аны барлык гаиләләр дә сатып ала алмаган, булганын бик кадерләп саклаганнар. Гаиләләрдә аларны кичләрен үзләре дә, күрше-тирә белән җыелып та укый торган булганнар.

Татарлар яшәгән төбәкләрдә элек-электән үк барлык авылларда да диярлек дини мәктәп, мәдрәсәләр эшләгән. Борынгы вакыттан ук XX гасыр башына кадәр «Кадимчә» укыту дәвам иткән, күп вакытны буш сүзләр сөйләп (схоластика) уздырганнар. Татар авылларында мәктәпләр, мәдрәсәләр гасырлар буенча халык акчасына яшәп килгәннәр. Нинди генә авырлыклар булмасын, татарлар үзләренең балаларына башлангыч белем булса да бирергә тырышкан.

Казан ханлыгы руслар тарафыннан алынгач, патша чиновниклары, поплар мөселман диненә, мәгърифәтенә каршы басымны көчәйтәләр. Казан өязендә 1742 елга барлыгы 536 мәчет һәм мәктәп булса, 1742 елдан мәчетләр, мәдрәсәләр яндырыла, җимерелә, яңаларын салу тыела. Шуңа карамастан, татар халкы бирешмәгән, үзенең мәдәниятен, мәгарифен саклап калган.

Русия эчке эшләр министрлыгы җыйган мәгълүматларга караганда, 1839 елда 111 мәдрәсә (мәктәпләр саны күрсәтелмәгән), аларда 16 мөхтәсиб, 52 мөдәррис, 426 имам булган. Синодның чит диннәрне тотучылар эше департаменты мәгълүматлары буенча, 1858 елда Казан губернасында 430, Оренбург губернасында 418 мәктәп һәм мәдрәсә булган. 1912 елда

Казан губернасында татар мәктәпләрендә 83 824 бала укыган [Амирханов: 2005 г.].

1876 елда Казанда Татар укытучылары мәктәбе ачыла һәм ул рус теле һәм арифметиканы башлангыч татар училищеларында укыту өчен укытучылар хәзерли башлый. Анда физика, табигый тарих, химия һ.б. фәннәрне өйрәнү бүлмәләре оештырыла. Аңа башлангыч рус училищесен тәмамлаган татар яшләре экзамен белән алына (10 укучы). Татар укытучылары хәзерләү мәктәбенең беренче инспекторы итеп 27 еллык укыту тәҗрибәсе булган Мөхәммәтгали Мәхмүтев билгеләнә.

Казан Татар укытучылары мәктәбен «отлично» га тәмамлаган Шакирҗан Таһиров шушы ук мәктәптә рәсем ясау, матур язу дәресләре укыта башлый. Шакирҗан Таһиров беренче буларак татар балалары өчен авазлар кулланып өйрәтү өчен Әлифба төзегән шәхес. Бу Әлифба 1893 елдан башлап 15 тапкыр бастырылып чыгарыла.

Милләт мәгърифәтен күтәрүгә зур хезмәт куйган, шөһрәт казанган күпкырлы галим Каюм Насыйри (1825–1902) гыйльми эшчәнлек белән мәдрәсәдә укыганда ук шөгыльләнә башлый. Ул татар, гарәп, фарсы, рус, төрек телләрен камил белгән, фәннәрнең төрле тармаклары белән кызыксынган. Аның математика, фәлсәфә, география, медицина, игенчелек һ.б фәннәр буенча язган китаплары берничә буын татар халкының уку-укыту әсбаплары булып торалар. Гарәп язуын татар теленә тулырак яраклаштыру кирәклеген беренчеләрдән булып Каюм Насыйри күтәреп чыга. Ул белем-тәрбия бирүдә милли халык тәҗрибәсен кулланып хезмәтләр яза, үзе исән вакытта гына да 40ка якын китабы басылып чыга.

Мөселманнарның мәгърифәтен яңача үзгәртеп коруга тормышын багышлаган тагын бер бөек галимебез Шиһабетдин Мәрҗәни хәзерге Әтнә районының Ябынчы авылында туган. Башлангыч белемне атасы ачкан һәм укыткан данлы «Ташкичү» мәдрәсәсендә алып, гыйлемен күтәрү өчен 11 ел буе Бохара, Сәмаркәнд уку йортларында тирәнтен төрки халыкларының философиясен, тарихын өйрәнә. Туган ягына кайткач Беренче мәхәллә мәчетенең имамы һәм баш мөдәрисе итеп билгеләнә, 1860 елда Казан шәһәренең ахуны һәм мөхтәсибе була.

Зур каршылыкларга дучар булуга карамастан ул 1871 елда мәхәллә акчасына яңа ысул белән укытучы мәдрәсә ачтыра, анда рус теле, тарих, астрономия фәннәре укытыла башлый һәм ул татарларга дөньяви фәннәр укытуның мөһимлеген күрсәтә.

Ш. Мәрҗәни татарларның килеп чыгышы турында фәнни эшләр башлап, 1877 елда Казанда узган IV-нче Бөтенроссия археологлар съездында Болгар, Казан тарихы буенча чыгыш ясый. 1885 елда татарлар тарихына багышланган, мирасханә мәгълүматларын, бик тә кыйммәтле

этнографик, археологик мәгълүматларны кулланып язылган «Мәстәфадел-әхбар фи әхфали Казан вә Болгар» китабының беренче томы басылып чыга. Аның гарәп телендә язылган 30-дан артык фәлсәфи һәм тарихка багышланган хезмәтләре билгеле, шулар арасында 6000-ләп Көчыгыш галимнәренең, язучыларының тәрҗемәи хәле турында хезмәте кызыклы.

Гарәп язуын, орфографиясен камилләштерүгә зур өлеш керткән галимнәр арасында Әхмәтһади Максудины (1867–1941) күрсәтеп узарга кирәк. Аның 1892 елда «Мөгаллимә әүвәл» әлифбасы чыга һәм ул утыздан артык басмада басыла (гомуми данәсе 1 млн. 200 мең чамасы). Бу әлифбаны үзбәкләр, казакълар, кыргызлар, Кырым татарлары да кулланганнар.

Тарихчылар төрки дөньяда милли буржуазия аңының күтәрелүен Кырым татарларыннан чыккан Исмәгыйль бәй Гаспралы (1851–1914) белән бәйләп күрсәтәләр. Патша офицеры гаиләсендә туган Исмәгыйь башта мәктәп тәмамлап, атасы ярдәме белән Мәскәү хәрби гимназиясендә укый башлый. Соңрак Стамбулда, Парижда булып, Европа һәм Төрек мәдәнияты белән тирәнтен таныша. Ул Парижда чагында француз мәгариф министрының башлангыч дөнъяви белем бирү программасы белән танышып хозурлана һәм бу аның соңрак үзе алып барган «ысулы җәдит» хәрәкәтенә нигез була. Исмәгыйль Бахчасарайда яңа ысул белән гыйлем бирү мәктәбе ачып, яңа мәктәпләр өчен укытучылар хәзерли.

Исмәгыйль Гаспралы китап басу эшләрен дә башлап җибәрә, аның кул астындагы басмаханәләрдә әдәби төрки телдә күп сандагы газеталар, журналлар, дәреслекләр һәм матур әдәбият басыла. Бу хезмәткә төрки-татар дөньясының зыялылары Фатих Кәрими, Сәедгәрәй Алкин, Йосыф Акчура, Һади Максуди, Рәшид Ибраһим, Муса Бигиев, Әлимәрдән Төпчебаш һ.б. тартылалар.

1914 елда Бөгелмә өязендә татар балалары 109 мәктәптә, 8 мәдрәсәдә белем алганнар, бу бөтен укыту йортларының 58 % тәшкил иткән. Беренче мәртәбә бер класслы рус-татар мәктәбе (училищесе) Бөгелмәдә 1909 елның 1-нче ноябрендә ачыла, аны сәүдәгәр Шакир Хәкимов ача. Бу уку йортында көннең беренче яртысында мөселман дине, гарәпчә язу бирелсә, төштән соң рус теле, арифметика, рус язуы белән шөгыльләнгәннәр.

Әлмәт, Бәйрәкә авылларында да ир һәм кыз балалар өчен шундый ук мәктәпләр 1912 елдан ачыла. Соңрак Бигәш, Яңа Кәшер авылларында да шундый мәктәпләр ачылып, Яңа Кәшер мәктәбендә туку һөнәренә дә өйрәтә башлыйлар. Рус класслары ачу чыгымнарының бер өлешен өяз земствосы капласа (1890 елда 1200 сум), калган өлешен мөселман җәмәгате түләгән (һәр укучы өчен 25 тиеннән 1 сумга кадәр). 1916 елга шун-

дый 14 рус-татар мәктәпләре оештырыла. Моңа кадәр дә Әлмәт авылы мәдрәсәсендә (1898 елдан) рус теле дә укытылган дигән мәгълүмат бар.

1913 елда Әлмәт авылында 4 класслы русча укытучы мәктәп ачыла, аның инспекторы Ильясов булган. Исмәгыйлов Галимҗан, Гарипов Нәкыйп, Каюмов Кәрәм (Шакир улы), Каюмов Фатых (Каюм улы) бу мәктәпнең беренче укучылары булалар. Вәләкин бу мәктәп озак яшәми, ябыла.

Әлмәт авылы мөселманнары XX гасыр башында өч мәхәлләгә бүленеп яшәгәннәр, өч мәчетләре һәм алар янында мәктәп, мәдрәсәләр булган. Беренче мәхәллә мәчете, зиратка якынрак урында, авыл аркылы агучы, хәзерге Нариман елгачыгының уң як яры буена урнашкан булган һәм мәдрәсәдә имам – мөдәрис Нәүширванов Нургали укыткан. Икенче мәхәллә мәчете базар мәйданы янында була (хәзерге вакытта «Иске Әлмәт» мәдәният йорты урнашкан). Анда күптәннән базар эшләп килгән, шулай ук, бу урында ярминкә уздыру Оренбург хәрби губернаторы әмере белән 1831 елдан башлана һәм ул икмәк сату-алу белән тирә-юньгә та-ныла. Бу мәхәлләнең мәдрәсәсе Зәй елгасы буендагы урамга урнашкан булган. Мәдрәсә яңача ысул кулланып укыту белән танылган, 1903–1909 елларда мәдрәсәнең мөдәрисе алдынгы карашлы мөгаллим, танылган тарихчы Һади Атласов була.

Әлмәт авылында мәгариф өлкәсендә зур хезмәт куйган алдынгы карашлы дин әһеле, мәгърифәтче, тарихчы Һади Атласов (1876–1938) турында язганда аның турында соңгы елларда чыккан мәгълүматны кулланабыз (М. Әхмәтҗанов «Дастаннар ватаны», 1999 ел; М. Госманов ред. «Бертуган Туйкиннар», 2007 ел).

Атласов Һади хәзерге Татарстанның Чүпрәле районы Иске Чәке авылында Мифтәхетдин мулла гаиләсендә туган. Башлангыч белемне әтисе мәктәбендә ала, атаклы Буа мәдрәсәсендә укуын дәвам итә. Атасы ярдәмендә үзлегеннән белем ала, рус, немец, гарәп, фарсы, төрек телләрен өйрәнә. Оренбургның Каргалы бистәсендә укытучылар хәзерләүче семинарияне тәмамлый. Буа мәдрәсәсенә кайтып укытту эшенә керешә, яңалыклар кертүгә күп көч куя. Аның «Гыйльме һәйәт» (астрономия), «Тарихы табигый» китаплары чыга.

1903 елда Һади Атласов Әлмәт авылы мәдрәсәсенә имам һәм мөдәрис итеп чакырылы. Түбән Чыршылының (Чәлшеле) авылыннан Габделфәттәх хәзрәт кызы белән гаилә коргач, Һадый үзләренең йортында, үзенең чыгымнарына кызлар мәктәбе оештыра. Үзе 15 кыз балага тарих, география укыта, ә җәмәгате Хөсникамал гарәп графикасын өйрәтә. Кәгазь, каләмгә кытлык булганлыктан такталарга акбур белән язып фәннәрне өйрәнәләр. 1916 елда патша хөкүмәте әһелләре бу мәктәпне ябалар.

1872–77 еллар арасында салынган өченче мәхәлләнең «Ак таш» мәчете авылның Көнбатыш кырында, Чистай шәһәренә баручы олы юл буенда булган һәм ул «Югары Оч» мәчете дип тә аталган (Совет власте чорында озак еллар китапханә вазифасын башкарган бина). Бу мәчетнең имамы һәм мәктәп мөдәрисе булып Яруллин Рәшит хезмәт итә. Мәчетнең икенче атамасы «Байлар мәчете», анда күбрәк байлар гыйбадәт кылган, бай балалары укыган, күрәсең.

ХАЛЫК КОМИССАРЛАРЫ СОВЕТЫ МӘКТӘБЕНДӘ УКЫТА БАШЛАУ – 1918 ЕЛ

1918 елның 20 январендә РСФСР Халык Комиссарлары Советы (русча кыскартып СНК РСФСР) үзенең иң беренчеләрдән булган декретын (Югары Дәүләт органы карарын). игълан итә Бу декрет «Чиркәүнең дәүләттән һәм мәктәпнең чиркәүдән аерылуы» дип аталган. Декрет буенча барлык дәүләт, җәмәгать һәм хосусый укыту йортларында нинди дә булса дин белеме бирү тыела. Һәрбер РСФСР гражданына теләсә нинди дин тоту, яисә тотмау иреге саклана, ләкин дини оешмаларның юридик хокуклары юкка чыгарыла, чиркәү һәм башка барлык дини оешмаларның милке национализацияләнә (дәүләт карамагына күчерелә) һ.б.

Өяз вакытлы башкарма комитеты Бөгелмә шәһәрендә 1918 елда татар-башкорт мөгаллимнәре өчен Советча укыту-тәрбия курслары оештыра. Бу курсны оештыручы өяз мәгариф бүлеге җитәкчесе Һади Атласов (элеккеге Әлмәт авылы мәдрәсәсе мөдәрисе), ә әгъзаләре Нәдеров Газизҗан (Әлмәт авылы мөгаллиме), Зәйнуллин Сабир (Әлмәт авылы мөгаллиме), Даутов Фахразый (Миннебай авылыннан), Фазыл һәм Кәбир Туйкиннар һ.б. булалар. 1919 елдан Бөгелмә өяз Халык мәгарифе бүлеге мөдире вазифасын Бигәш авылыннан Рәфыйков Гариф башкара.

1918 елда Әлмәт волостендә, яңа хакимият – Волость башкарма комитеты сайлана һәм Халык мәгарифе бүлеге булдырыла (ВолОНО), аның җитәкчесе итеп Гыймаҗетдинов Зыя (Зыятдин) тәгаенләнүе мәгълүм. Зыятдин Гыймаҗетдин улы 1885 елда Әлмәт авылында ярлы җир эшкәртүче гаиләсендә туган, башлангыч белемне авыл мәдрәсәсендә алган, бик сәләтле бала буларак үзе дә мәдрәсәдә балалар укыта башлаган. Ул Казан шәһәрендә белемен күтәреп, Алабуга, Петербург шәһәрләренең татар мәктәпләрендә укыта, 1916 елдан Әлмәт авылында кызлар өчен яңача укыту мәктәбе оештыра («Дәрел-мөгаллимәт»). Гыймазетдинов Зыя 1918–1921 елларда Әлмәттә ВолОНО мөдире булып эшли.

1918 елда Әлмәт авылында Ватандашлар сугышында катнашып, яраланып кайткан кызылармияче Миңлехуҗин Миңлегалим һәм Нәдеров Газизҗан (Яңа Кәшердән) балалар укыта башлыйлар. Шулай итеп Әл-

мәт авылының «Югары Оч» мәхәллә мәктәбе (имам-мөдәрис Яруллин Рәшит мәктәбе) Халык мәгарифе комиссариатының татарча гомуми белем бирүче башлангыч сыйныф мәктәбенә әверелә. Мәктәп хәзерге Мәктәп (Школьная) һәм Совет урамнары чатында булган, соңрак бу урында «Раймаг» кибете корылган. Нәдеров Газизҗан башлангыч белемне туган авылы Яңа Кәшер мәдрәсәсендә ала. Урсалы авылының (бу вакытта волость үзәге) приходская школасында 3 ел укый, аннан соң белемен Акташта 3 еллык училищеда күтәрә. 1915–16 елларда Казан-Екатеринбург тимер юлы төзелешендә эшли, инкыйлабтан соң туган якка кайта, Әлмәт авылында балалар укыта башлый. Газизҗан 1919 елда Бөгелмә Өяз комитетына сайланып, ВКП(б) сафына керә, Бөгелмә Революцион комитетының Милләт эшләре бүлеге җитәкчесе итеп билгеләнә, Бөгелмә өязе авылларында ярлылар комитетлары оештыруда, мәктәпләр ачуда башлап йөри. Миңлехуҗин Миңлегалим турында мәгълүмат табылмады.

Алга таба, Совет укытучылары хәзерләү курсларында укып чыгып, мөгаллимнәр: Саттаров Газиз, Солтанов Кыям, Ханнанов Шаһгали, Хафизов Харис, Әшрәпов Котдус, Назаров ?, Хәтәмтаев Вәгыйзларның мәктәптә эшләгәнлеге мәгълүм.

1918 елда Габдрахман авылында да (Габдрахман волосте, соңрак Әлмәт волостенә карый) Совет мәктәбе ачыла. Аны авылга кайткан зыялы шәхесләр Таһиров Афзал, Нәбиуллин Миассар (Югары Мактамадан, Бөгелмә өязе Партия комитеты хезмәткәре) оештыралар. Мәктәптә Исламов Тәкый (тумышы белән Кодаш авылыннан) укыта башлый. Безнең төбәкне Колчак гаскәрләре басып алгач, алар Исламовны гаиләсе белән бергә кулга алалар, үзен Әлмәткә озаталар, анда аны кыйнап, язгы ташуда Зәй елгасына бәреп төшерәләр. Гәүдәсе ташу узгач, яр буендагы таллар арасында табыла, аны Әлмәт зиратына җирлиләр.

Яңа Кәшер авылында да (Урсала волосте, соңрак Әлмәт волостенә карый) 1918 елда зыялы нәселдән чыккан Нәдеров Хәббән (Нәдер Уразмәтев нәселе), Котлыбаева Хөмәйрә, Бөгелмә өяз мәгариф бүлеге юлламасы белән килгән Ныйгъмәтева Әминә (Бәркәтә авылыннан, имам-хатыйп һәм мөдәррис Таһир кызы) байлар йортларында балалар укыта башлаганнар.

Совет җөмһүрияте урнашуның беренче елларында 5 сыйныфлы мәктәпләр, икенче төрле 1-нче баскыч гомуми белем бирү мәктәпләре, ачылган булсалар да, Бөгелмә кантонында 2-нче баскыч гомуми белем бирү мәктәбе Бәйрәкә авылында гына була.

Бу елларда мәгарифнең никадәр начар хәлдә булуы, хәтта Әлмәт Волисполкомының 1925 елдагы Бөгелмә Кантонына юллаган отчетында да күренә, ул халык мәгарифе турында яхшы хәбәр бирә алмаган.

Отчетта язылганча, Әлмәт волостында беренче баскыч 11мәктәп ачылган, шулардан русча укытучы 1, татарча 8, мордвача 1, крәшенчә бер мәктәп эшли. Дәүләт хисабына 9, ә яшәүчеләр хисабына 2 мәктәп яши. Укытучылар саны барысы 18 һәм милләте буенча түбәндәгечә: 15 татар, 1 рус, 1 мордва,1 крәшен укытучылары. Мәктәпләр дәреслекләр белән бик начар тәэмин ителгән. Мәктәптә укучы балалар саны 1027, ә укымаучы балалар 2345 (шуларның кайберсе өйдә укырга өйрәнә).

Наданлыкны бетерү өчен оештырылган 3 мәктәптә (школа ликбеза) 1924–25 елларда 215 ир-ат, 35 хатын-кыз татарлар укыган. «Ликбез» мәктәбен узмаган кешеләр аз белемлеләргә (малограмотные) карыйлар.

ҖИДЕЕЛЛЫК МӘКТӘП ОЕШТЫРУ – 1924 ЕЛ

Егерменче еллар ахырына авылларда крестьян яшьләр мәктәпләре (кыскартып КЯМ, русча ШКМ), ә шәһәрләрдә эшче яшьләр мәктәпләре (русча кыскартып ШРМ) барлыкка киләләр. Аларда укыту җиде ел дәвамында алып барыла. Авылда гомуми белем бирү белән бер рәттән бакчачылык, агрономия, умартачылык һ.б һөнәр нигезләрен бирәләр. Шәһәр мәктәпләрендә (ШРМ) югары сыйныф укучыларын укытучы, китапханәче, электромонтёр, хисапчы һ.б. белгечлекләренә өйрәтәләр. Кайбер шәһәрләрдә фабрика-завод һөнәр өйрәтү мәктәпләре (ФЗӨ) ачыла.

Бөгелмә кантонында 1924–25 укыту елларында тагын бер 7 сыйныфлы мәктәп ачу РСФСР Халык Комиссарлары Советының мәгарифне күтәрү бюджетына кертелә. Кантон башкарма комитетының Халык мәгарифе идарәсе (русча кыскартып – КУНО) бу мәктәпне Әлмәт авылында (волость үзәгендә) ачарга карар итә. Җидееллык мәктәпне оештыруны КУНО Насыйбуллин Касыймга йөкли һәм ул мәктәп мөдире итеп билгеләнә.

Баштагы елларда мәктәп иске мәдрәсәдә, байлардан калган төрле урындагы биналарда урнашкан була. 1924 елда Совет һәм 1-нче Май урамнары чатында (хәзерге Г. Баруди урамы) җидееллык мәктәп бинасы корыла башлый. Мәктәп бинасы 1924–25-нче уку елында төзелеп бетә, аның каршында бакча барлыкка килә. Бу зур, берничә бүлмәдән торган йорт Нагорное авылы сәүдәгәре Вороновныкы булган, аны сүтеп Әлмәт авылына күчерәләр. Мәктәп бинасы каршында базар мәйданы һәм икенче мәхәллә мәчете урнашкан булган.

Коммунальная урамында өч катлы яңа таш мәктәп салынгач бу бина читтән килеп укучы кызлар интернаты бинасы булып хезмәт итте.

1925 елда РСФСРда башлангыч дүртеллык мәҗбүри белем бирү турында закон кабул ителә. Бу чорда мәктәпләрдә укытучыларга кытлык

булганлыктан, сәләтле 7 сыйныф тәмамлаган үсмерләр, волость авылларында башлангыч сыйныф балаларын укытырга җибәреләләр.

Шушы елларда рәсемле әлифбалар да басыла башлый. Ләкин аларның яшь буын өчен әһәмияте инде югала,Татарстан Халык мәгариф комиссариаты латин алфавитына нигезләп, татар алфавиты төзеп, уку-язуга өйрәтү юнәлешен ала һәм ул 1929 елдан гамәлгә кертелә.

Мәктәп янында бюджет акчасына читтән килеп укучылар өчен интернат оештырыла, аның янында ашханә булдырыла, һәр укучыга 75әр сум стипендия түләү карала. Мәктәпкә Мәгариф комиссариаты тарафыннан Ленинград, Мәскәү шәһәрләреннән күргәзмә әсбаплар кайтарылып, физика, химия бүлмәләре, укытучылар һәм укучылар өчен махсус аерым китапханәләр оештырыла.

Укуны хезмәт белән бәйләп алып бару игътибар үзәгендә була, моның өчен мәктәп янында столярлык мастерское ачыла. Анда Әлмәтнең танылган агач эшләре остасы (столяр) Сәитов Садыйк дәресләр алып бара. Мастерскойда укучылар көче белән күп санда парталар һәм башка кирәк-ярак ясап чыгарыла.

Мәктәп Бөгелмә кантоны җирлегендә иң көчле мәктәпләр дәрәҗәсенә күтәрелә. Мәктәпкә Әлмәт волостеннан гына түгел, бәлки тирә-як төбәкләрдән дә килеп укыйлар. Башка милләт балалары арасында да уку теләге зур булганга күрә, русча укыту класслары да ачыла. Әлмәт мәктәбе Бөгелмә кантоны волостьлары өчен үрнәк мәктәпкә әверелә, шуның өчен ул Әлмәт терәк мәктәбе атамасы белән йөртелә.

ӘЛМӘТ РАЙОНЫ ОЕШУ ҺӘМ СОВЕТ МӘГӘРИФЕ ӨЛКӘСЕНДӘ ЯҢАЛЫКЛАР

1930 елда ТатЦИК карары белән республикада административ-территориаль үзгәрешләр кертелә – республика районнарга бүленә. Шул елның август аенда яңа чикләр белән Әлмәт районы оештырыла (район үзәге Әлмәт авылы). Аның карамагына 25 авыл Советы керә; халкы 40957 кеше, шулардан татарлар 33736 кеше (82,4 %).

1929–30 елларда Халык мәгарифе өлкәсендә дә җитди үзгәрешләр була: татар мәктәпләре гарәп имласыннан латин алфавитына (Яңалифкә) күчереләләләр. Бу елларда татар мәктәпләрендә белем бирү нык кыенлаша. 1930–31 уку елыннан авыл җирләрендә дүртеллык, ә шәһәр һәм эшче поселокларында җидееллык гомуми мәҗбүри белем бирү карала.

1932 елда Әлмәт район Советы башкарма комитеты каршында Мәгариф бүлеге (русча Районный отдел народного образования, кыскача РОНО) оештырыла. Аның җитәкчесе итеп, моңа кадәр Әлмәт районы Партия комитеты сәркатибе (1930–31 елларда) вазифасын үтәгән Әхмә-

диев Шәриф билгеләнә. Алдагы елларда Мәгариф бүлеге белән Кәримов Сәлах, Вәлиев Габдулла, Шагалиев Габдерахман, Габдуллин Нигъмәт, Кәримов Самат, Фатыйхов Зәйни, Мөһетдинова Хәдичә, Кәримов Әбүзәр идарә итәләр.

Бу чорда авыл мәктәпләре Крестьян яшьләре мәктәбе (кыскартып КЯМ, русча ШКМ) атамасы белән йөртелсә, шәһәрләрдә Эшче яшьләр мәктәбе (русча кыскартып ШРМ) аталалар. Соңрак җидееллык мәктәпләрне Тулы булмаган урта мәктәп дип атый башлаганнар (кыскартып ТБУМ, ә русча НСШ).

Әлмәт авылы мәктәбе дә 1931 елның язында Крестьян яшьләре мәктәбе аталып, аңа 5 гектар «Тәҗрибә җире» бүлеп бирелә. Бу җирдә укытучылар Латыйпов Харрас, Ильясов (?) җитәкчелегендә башаклы, кузаклы усемлекләр, тамыразыклар карап үстерәләр. Җирне ашларга көл, тирес кулланып зур уңыш җыеп алалар. Җыелган уңыш интернатта торып укучыларга ашамлыклар хәзерләү өчен файдаланыла.

Башлангыч мәктәпләр мәҗбүри укытуга күчү сәбәпле, укучыларның яше төрлечә була, чөнки укымыйча калган яшьләр укуга тартылалар.

Әлмәт авылы ТБУМында да сыйныф бүлмәләрендә укучылар саны 40 тан да ким булмый, укыту бүлмәләре җитешми. Дәресләр ике алмашта (сменада) алып барыла. Хәзерге Баруди урамындагы элеккеге мәчет бинасында өч төркем укучылар укый. Кулакка чыгарылган Хөсәен байның алты почмаклы йорты мәктәп бинасына әверелә. Тирә-яктагы Бигәш, Колшәрип авылларыннан кулакка чыгарылган хуҗалыклар йортларын күчереп тагын 4 бүлмәле бина корыла. Мәктәп ишек алдындагы элеккеге рус баеның кибете пионерлар клубы итеп файдаланыла, ә сугыш чорында бу бина балаларга ашханә хезмәтен үти.

Зәй елгасы буендагы «Металлопром» артеле бинасы (элеккеге икенче мәхәллә мәдрәсәсе бинасы) мәктәпнең мастерское итеп үзгәртелә. Аның янындагы агач бина «Русская школа» атамасын йөртә, чөнки анда ике рус класслары урнаша. Соңрак бу бина яшь укытучылар өчен вакытлыча квартира итеп бирелә, аларның күбесе берәр еллык укытучылар курсын тәмамлаган укытучылар булалар.

1930–35 елларда мәктәптә Баязитова Мәбрүрә, Гатина Хәлимә, Дәүләтбаева Хәдичә, Зәйнуллин Сабир, Мөлекова Саҗидә, Нәдерова Хәтимә, Насыйбуллин Сәмикъ, Рамазанов Шәһит, Садыйков Әхәт, Сафина Мөхтәрәмә, Хәтәмтаев Вәгыйз, Шакирова Разыя кебек тәҗрибәле укытучылар укыталар. Әлмәт мәктәбендә химия-биология фәннәрен Казан авыл хуҗалыгы техникумын тәмамлаган Латыйпов Харрас Харис улы укыта башлый. 1929–06.1932 еллар арасында мәктәп мөдире булып, элек бу мәктәптә укыткан Хәтәмтаев Вәгыйз Хәтәмтай улы эшли. 1932–

1933 елларда мәктәп мөдир вазифасын үтәүчеләр: Мөхәмәтҗанов Әбүбәкер, ә 1934 елда Гөбәев Шәех Ш. булалар (6 ел укыту тәҗрибәсе булган). 1934 елда үзе укыган мәктәпкә эшкә Вәлиев Гаяз Камал улы кайта, аны укыту-тәрбия эшләрен оештыру буенча мөдир урынбасары (завуч) итеп билгелиләр (7 ел укыту тәҗрибәсе булган).

ӘЛМӘТ АВЫЛЫНДА ГОМУМИ УРТА БЕЛЕМ БИРҮЧЕ МӘКТӘП ОЕШТЫРУ – 1935 ЕЛ

1935/36-нчы уку елында Әлмәт җидееллык мәктәбе, гомуми урта белем бирү мәктәбе итеп үзгәртелә һәм төрле елларда 7 сыйныфны тәмамлаган укучылардан беренче 8 нче сыйныф укучылары туплана. Бу чорда мәктәп мөдире булып Әхмәдиев Шәрип (Шәрифҗан) эшли. Ул 1932–33 елларда Әлмәт район башкарма комитеттында мәгариф бүлеге (РОНО) җитәкчесе булып эшләгән.

Шушы вакытта Коммунальная урамында таштан беркатлы мәктәп бинасы да төзелә, әмма бу бина 1952 елда янгын чыгып янган һәм җимерелгән.

1936–38 елларда ТАССР «Наркомпросы» тарафыннан район мәктәпләрендә ныклы тикшерүләр уздырыла, укытучыларга аттестация үткәрелә. Район мәктәпләре арасында Әлмәт урта мәктәбенең торышы югары бәяләнә һәм 1937 елдан «Наркомпрос» приказы буенча Максим Горький исемендәге Үрнәк терәк мәктәп (опорно-показательный) атала башлый. Бу уңайдан мәктәпнең укыту-тәрбия эшләрен көйләүгә бераз финанслар бүлеп бирелә һәм укытучыларның айлык хезмәт хакы 25 % арттырыла. Бу әлбәттә мәктәп коллективы алдына зур бурычлар да куя. Шушы статуска бәйле буларак, мәктәп каршында Бөгелмә укытучылар институтының консультация бүлеге ачыла, атна саен студентларга дәресләр уздырыла. Кышкы һәм язгы каникуллар вакытында методик чаралар (күргәзмәләр) оештырыла. Бу җаваплы эшләрне үткәрү өчен әлбәттә югары белемле укытучылар кирәк була. Наркомпрос ярдәме белән, институт тәмамлаучылар белән килешеп, аларны мәктәпкә кайтару мөмкинлеге туа. Шулай итеп яхшы яшь белгечләре, тырыш, дус хезмәткәрләре булган мәктәп коллективы оеша.

Шушы чорда мәктәпкә эшләгән укытучылар: Баязитова Мәбрүрә (башлангыч сыйныф), Вәлиев Гаяз (математика, физика), Вәлиева Рәйсә (баш. с-ф), Гатина Хәлимә (баш. с-ф), Гыймазетдинов Зыя (татар теле), Дәүләтбаева Хәдичә (баш. с-ф), Зәйнуллин Сабир (баш. с-ф), Исхаков Мирсал (рус теле), Йосыпова Мөгаллиә (татар теле), Латыйпов Харрас (химия, биология), Мөлекова Сәҗидә (татар теле), Мөхәмәтдинова Рокыя (математика), Нигмәтуллина Габидә (баш. с-ф), Насыйбуллин Сәмикъ

(баш. с-ф), Сарбулатов Габдулла (тарих), Сафина Мөхтәрәмә (баш. с-ф), Федоров Михаил (татар теле), Харисова Шәмсия (баш. с-ф), Хәбибуллина Разыя (биология), Хәлфин Сәгыйть (тарих), Хәбибуллин Габдерахман (география), Шакирова Разыя (баш. с-ф), Әхметов Гәрәй (математика) һ.б.

1938–1939 еллар татар мәгарифе өчен бик тә катлаулы була: 1938 елда ВКП(б) Үзәк комитетының һәм Совет Халык Комиссариатының (Совнарком) «Рус телен милли республика һәм өлкә мәктәпләрендә мәҗбүри өйрәнүне тормышка ашыру» карары чыга, 1939 елда Татарстан ВКП(б) өлкә комитеты «Татар алфавитын латин графикасыннан рус графигы нигезендә төзелгән алфавитка күчерү» дигән карар чыгара.

Наркомпрос һәм башка органнарның тикшерүе сәбәп булгандыр, директор Әхмәдиев Шәрип эшеннән алына һәм Кәләй мәктәбенә география укытучысы итеп билгеләнә. 1938 елда Әхмәдиев Шәрипне кулга алалар, әмма гаепләрен тапмагач чыгаралар.

1938-нче елда Әлмәт татар урта мәктәбендә беренче чыгарылыш була. 12 укучыга урта белем алу турында аттестат тапшырыла. Аларның исемнәре, әлбәттә, мәктәп тарихы бүлмәсендә (музейда) сакланган.

1938 елда авыл мәктәпләрендә укытучылар җитмәүне искә алып, «Татнаркомпрос» күрсәтмәсе буенча соңгы уку елы ахырында 10-нчы сыйныфны тәмамлаучы укучыларга педагогика буенча дәресләр бирелә һәм алар башлангыч сыйныф укытучысы таныклыгы алып чыгалар. Бу чыгарылыш укучылары барысы да комсомол оешмасы әгъзалары булып, тырышып укыйлар, тыңлаучан, күндәм булалар, җәмәгать эшләрендә теләп катнашалар. Укучылар арасында Акбәрова Рәшидә, Әхмәтҗанова Хәтимә, Гыйльманова Рәхимә, Заһирова Рокыя, Сәйфуллина Әминә, Сәлимов Мәсәлим, Әхмәдиева Чәчкә (икенче чыгарылыш) аерата тырышлык күрсәтәләр һәм алар хезмәт юллары итеп укытучы һөнәрен сайлап, гомер буе шул юлдан баралар. Бу чорда мәктәп мөдирләре: Харисов Фәйзи – 1937–39 елның беренче яртысында, Кәримов Сәлахетдин – 1939–40 елның беренче яртысында, Исхаков Гали – 1940–41 елның беренче яртысында эшлиләр.

ДӘҺШӘТЛЕ СУГЫШ ЕЛЛАРЫНДА МӘКТӘП

Әлмәт урта мәктәбе үзенең 4-нче чыгарылышын бәйрәм итә, мәктәпне тәмамлаучыларга аттестатлар тапшырыла. Гаять матур кояшлы, тыныч якшәмбе көне. Зәй елгасы буендагы болынлыкта Әлмәт район Җыены – «Сабантуе» уздырыла. Якын-тирә авыллардан кыңгыраулы атларда, машиналарга төялеп, бәйрәмчә киенгән кешеләр агыла. Болын җыр, бию, гармун тавышы белән гөрләп тора. Менә зур бәйрәм башланырга тиеш.

Шул вакытта ачык «ГАЗ»ик машинасына утырып Әлмәт район Партия комитетынан мәйданга киләләр, араларыннан берсе мәйдан уртасына чыгып, җыелган халыкка Гитлер Германиясенең 1941 елның 22 июнендә Советлар иленә каршы сугыш башлавын белдерә. Мәйдан тынып кала. Бәйрәм шатлыгы урынына кешеләр кайгы «төяп» кайтыр юлга юнәләләр.

Ир-атларны, мәктәп тәмамлаган егетләрне фронтка озату башлана. Аттестат алып хезмәт юлына, яисә институка юл тоту турында ниятләнгән егетләр сугыш кырына озатылалар. Ир-ат укытучыларны да сугышка алалар. Мәктәп тормышында зур кыенлыклар туа башлый.

Мәскәү, Харьков һәм башка җирләрдән эвакуациләнүчеләр килеп тула, алар арасында мәктәп яшендәге балаларда күп була. Шунлыктан русча укыту класслары ачыла. Мәктәптә 1941 елдан 1951 елга чаклы белем бирү татар һәм рус телләрендә аерым сыйныфларда алып барыла.

1944 ел башында Әлмәт районында 6419 хәрби хезмәткәрләр гаиләләре (22519 кеше) яшәгәнлеге билгеле, шуның өстенә 1320 эвакуацияләнгән гражданнар килгән (З. И. Гильманов. Татарская АССР в Великой Отечественной войне. Казань, 1977, стр. 78).

Фронтка киткән укытучыларны эвакуация белән килгән Л. А. Биксина (математика), И. У. Будовниц (тарих), О. Короф (химия-биология), И. П. Кульжинский (математика), В. Я. Кульжинская (чит тел), В. А. Розова (чит тел), яңа гына мәктәпне тәмамлаган С .Г. Бәкерова, Б. Х. Нәдерова, С. И. Зәйнуллина, А. Ф. Барашова һ.б. алыштыралар.

Дәреслекләр юк диярлек, дәфтәрләр аз, укучылар иске китап, газеталарга язып (язылмаган юлларга) укыйлар. Язу өчен караны суган кабыгы, имән агачы кайрысын кайнатып, аңа тимер салып тутыктырып ясыйлар. Укучыларның киемнәре кырык ямаулы бишмәт, аякларында чабата. Ашау-эчү ягы бик кыен ягулык юк. Ягулык һәм керосин җитмәү сәбәпле, Коммунальный урамындагы бер катлы таш мәктәпне ябып, мәчет бинасында 2 алмаш ясап (смена), ә элек ашханә итеп кулланылган бинага тимер мич куеп, югары классларны шунда укытырга туры килә. Керосин, шәмнәр булмаганда дәресләр бөтенләй өзелә. Бу чорда хатын-кыз укытучылар үзләре утын кисеп, ярып, пичләрне ягып уку бүлмәләрен җылытканнар. Мәктәпне дә уку елына үзләре хәзерләгәннәр, колхоз кырында да, фермада да эшләгәннәр. Керосин булмау сәбәпле укытучылар бергә җыелып төнлә мәктәптә дәрес бирергә хәзерләнгәннәр, укучыларның дәфтәрләрен тикшергәннәр.

СССР Мәгариф халык комиссариаты, урта мәктәпләрдә югары белемле укытучылар бик нык азайганлыктан, 1943 елда декабрь аенда «Читтән торып педагогик белем алуны ныгыту» турында карар кабул итә. Укы-

тучылар җилкәсенә шушы авыр чорда үзләренең белемнәрен күтәрү йөге дә төшә.

Сугыш вакытында колхозларның күрсәткечләре бик нык түбәнәя, эшләргә кеше калмый, атлар азая, яхшылары фронтка озатыла, иң авыр эшләр дә хатын-кыз, бала-чага, картлар көче белән башкарыла. Укудан соң балалар икмәк җыю, суктыру, җилгәрү, печән, салам җыю кебек эшләрдә катнашалар. Колхозчыларга эшләгән өчен бернәрсә дә бирелми. Укытучы гаиләләренә кайбер чакта айга берничә килограмм кибәкле он биргәләгәннәр.

Иң авыры – укучы балаларның аталары, туганнары үлү хәбәре килү була. Укытучылар моңсу карашлы, ач-ялангач балаларга бернигә карамыйча белем бирүне дәвам итәләр. Шундый авыр шартларда да балаларның күпчелеге тырышып укыйлар, үзләрен тәртипле тоталар. Укытучылар авыр хәлдә калган балаларга «Всеобуч» фонды оештырып өс-баш киемнәре (оекбаш, чабата, яулык, бүрек һ.б.) белән булышырга тырышалар.

Дәһшәтле сугыш чорында, 1941 елдан 1942 елның декабрь аена чаклы Шәйдуллин Гариф, ә 1942 декабрь аеннан, сугыш кырыннан каты яраланып кайткан, орден, медальләргә лаек булган Таһиров Мирза мәктәпне җитәклиләр.

Мәктәптә укыткан ир-атларның барысыда диярлек (14 кеше) сугыш кырында булалар, шуларның 6 генә төрле яралар алып әйләнеп кайта. 1938–41 елларда Әлмәт урта мәктәбен тәмамлаган күп укучылар – егетләр һәм кызлар да яу кырында һәлак булганнар. Мәктәп музеенда сугыш кырында һаләк булган мәктәп укытучыларының, 25 мәктәпне тәмамлаган укучының исемлеге, фотосүрәтләре бар.

Бу сугыш афәтенең барлык авырлыкларын үз җилкәләренә күтәргән укытучылар: Баязитова Мәбрүрә, Вәлиева Рәйсә, Вәлиева Камал, Гатина Хәлимә, Дәүләтбаева Хәдичә, Йосыпова Мөгаллимә, Латыйпов Харрас, Таһирова Рокыя, Шакирова Разыя, Әхмәтҗанова Хәтимә исемнәре мәктәп тарихында онылмас булып калдылар.

Сугыш чорында фидакарь хезмәт күрсәткән укытучыларның, шулай ук, исемлеге төзелгән һәм мәктәп музеена куелган.

МӘКТӘП СУГЫШТАН СОҢ ЕЛЛАРДА

Сугыш тәмаланганнан соң, 1949 елдан авыл җирләрендә дә мәҗбүри җидееллык белем бирү кертелә. Күп башлангыч мәктәпләр җидееллык итеп үзгәртеп корылалар. СССР Югары Советы президиумының 1940 елның сентябрь аеннан кертелгән указы буенча ата-аналар балалары 8–10 класларда укыган өчен елына 150 сум түләргә тиеш булганнар. Карар су-

гыш чорында да һаманда үз көчендә калган. Бу хурлыклы карар 1950 еллар уртасында гына, Н. С. Хрущёв вакытында юкка чыгарыла.

1952 елны мәктәпнең Коммунальная урамындагы төп таш бинасы янгын чыгып җимерелгәч, укыту вакытлыча нефтьчеләр өчен төзелгән, такталардан корылган бинада (Мәктәп урамындагы, барак тибындагы бинада) алып барыла. Таш бинаны пичләр белән утын ягып җылыткан-нар, янгын чыгу сәбәбе ут белән саксыз файдалану аркасында булгандыр. 1954–56 елларда мәктәпнең төп укыту бинасы урнашкан урын Первомайская 38-нче йортта күрсәтелгән.

Әлмәт авылы төбәгендә нефть чыгару сәнәгатенең тиз үсеш алуы сәбәпле авылның да иҗтимагый халәте дә нык үзгәрә. СССР төрле почмакларыннан эшчеләр, хезмәткарьләр күченеп киләләр. Әлмәттә нефть чыгару белән бәйле оешмалар корыла, күп катлы йортлар төзелә, яңа мәктәпләр ачыла. 1953 елдан Әлмәт авылы нефтьчеләр шәһәре дип атала башлый. Мәктәптә 1951 елдан русча укыту класслары ябылып, яңадан татар телендә белем бирә башлыйлар һәм ул «Әлмәт шәһәренең № 1 гомуми белем бирүче татар урта мәктәбе» дип йөртелә башлый.

1950 елның сентябрь аеннан 1955 елның сентябренә кадәр мәктәп мөдире булып Раскулов Газыйм Хәбибрахман улы эшли. Ул Ватан сугышында катнашкан. Фронтта укчы полк командиры, укчы-миномет взводы командиры була, «Батырлык өчен», «Ватан сугышында Германияне җиңү өчен» медальләре белән бүләкләнгән. Гвардия лейтенанты званиесендә «запаска» озатыла.

1955 елның сентябрь аеннан 1970 елга чаклы өзлексез мәктәп белән яңадан Таһиров Мирза Каюм улы җитәкчелек итә. 1957 елга 3 катлы яңа мәктәп бинасы төзелеп бетә. Аның диварлары Коммунальная (хәзерге Мирза Таһиров урамында) ак таштан күтәрелә. Бу бина хәзерге вакытта да үз вазифасын башкара. Әлмәт шәһәренең беренче йортлары да шушы Чупай авылы янындагы таудан чыгарылган ак таштан төзеләләр, шуның өчен халык аны «Чупай ташы» дип атый да.

1958 елда СССРның Югары Советы Халык мәгарифен үзгәртеп кору турында закон кабул итә, үзгәртүнең төп нигезе итеп укытуны җитештерү хезмәте белән бәйләп алып бару бурычы куела. 1960–61 уку елында җидееллык мәктәпләр күбесе сигезьеллык, ә барлык урта мәктәпләр унберьеллык итеп үзгәртеләләр, мәктәпләрдә гомуми урта белем бирү белән бер рәттән төрле һөнәрләргә өйрәтүгә юнәлеш бирелә. Шул җәһәттән Әлмәтнең 1-нче урта мәктәбендә дә төрле эшче һөнәрләренә өйрәтү кертелә. 8-нче сыйныфтан тимер эшкәртү станокларында эшләргә өйрәтсәләр, 9-нчы сыйныфтан 11-нче сыйныфка кадәр аерым программалар белән ир балаларны йөк машинасын йөртүче, электр җиһазларын

көйләүче һөнәренә, ә кыз балаларны пешекче, тегүче, шәфкать туташы һөнәренә өйрәтү башлана. «Әлмәт шәһәренең № 1-нче унбереллык эшче һөнәрләренә өйрәтүче политехник мәктәбе» – дип аталып, мәктәпне тәмамлаучыларга гомуми урта белем алу таныклыгы белән беррәттән эшче һөнәре таныклыгы да бирелә. Бу елларда төрле татар авылларыннан җыйналган балаларга, Әлмәт районында гына түгел, ә Татарстанда «Таһиров мәктәбе» исеме белән танылган тирән белем бирү һәм һөнәргә өйрәтүче мәктәпләрнең берсе була. Сугыш чорыннан ук мәктәп мөдире вазифасын башкарган Таһиров Мирза Каюм улының мәгариф өлкәсендәге хезмәтләре югары бәяләнә, ул Ленин орденына лаек була, аңа РСФСРның атказанган укытучысы исеме бирелә.

1970 елдан 1985 чаклы мәктәп белән Каюмов Фатыйх Каюм улы җитәкчелек итә. Ул шулай ук Бөек Ватан сугышында катнашып, орден-медальләргә лаек булган укытучы, сугыштан соңгы чорда Республиканың Партия һәм Совет оешмаларында җаваплы урыннарда эшләгән. 1965 елдан Әлмәт шәһәренең № 3 нче урта мәктәбенә мөдир итеп билгеләнә, ә 1970 елдан № 1 урта мәктәп мөдире вазифасын башкара. Фатыйх Каюм улы тыныч тормыш вакытындагы хезмәтләре өчен дә орден һәм медальләргә лаек була, аңа РСФСРның атказанган мәктәп укытучысы исеме бирелә.

Бу елларда Советлар Союзында уйлап чыгарылган «интернационализация» шаукымы күтәрелә һәм Татарстан шәһәрләрендә, эшче посёлокларында мәктәпләр тулаем русча укытуга күчәләр. Әлмәт шәһәренең ярты гасырдан артык татарча белем биргән № 1-нче мәктәбе дә 1970 елдан русча белем бирүгә күчерелә.

1978 елда 1-нче мәктәптә Республика педагогларының «Мәктәпләрдә рус һәм татар телләрен укыту» программасы буенча конференциясе уза, анда башка регионнан килгән рус, татар теле укытучыларыда катнаша. Әлмәт мәктәбендә бу юнәлештәге эшләр югары бәяләнеп, берничә укытучы «Халык мәгарифе отличнигы» исеменә лаек булалар.

1980 еллар уртасында балаларга ана теленә хөрмәт, милли горурлык, патриотик тәрбия бирүнең әһәмияте күтәрелә башлый. Шушы юнәлештә, мәктәптә Ватан сугышында әсирлеккә төшсә дә сынмаган, дошманга баш иймәгән балалар язучысы Габдулла Алишев (Габдулла Алиш) тормышына багышланган истәлек бүлмәсе оештырыла. Бу эшләрдә башлап йөрүче һәм аны оетыруга күп көч куючылар татар теле, әдәбияты укытучысы Нәсимә Миңнеханова, математика, тарих укытучысы Сөембикә Бәкерова булалар. Соңрак бу эш киңрәк колач алып, укытучы Нәсимә Миңнеханова тырышлыгы белән мәктәп тарихына багышланган, бай истәлекләр тупланган музей булдырыла.

1985–2010 елларда мәктәпне Хуҗин Әлфис Хөсәен улы җитәкли. Ул шушы мәктәпне тәмамлап, белемен Әлмәт физик культура техникумында күтәрә һәм 1969 елда физик культура тәрбиясе бирү буенча үзе укыган мәктәпкә эшлкә килә. Тырыш, таләпчән һәм төрле чараларны оста оештыручы укытучыны хезмәттәшләре 1985 елда директор вазифасын башкарырга тәкъдим итәләр. Әлфис Хөсәен эшләгән чорда, 1991 елдан мәктәптә яңадан татарча укыту башлана, аңа мәктәп-гимназия статусы бирелә. Беренче мәртәбә гимназия сыйныфлары ачыла, анда яңа укыту программасы буенча төрле яңа фәннәр укытыла башлый: диннәр тарихы, гарәп графикасы, ритмика, сәнгать, шахмат уйнау һәм логика. Шулай ук инглиз телен башлангыч сыйныфтан ук тирәнтен өйрәнү максаты куела. Мәктәп-гимназия укытучылары шәһәр, район, республика күләмендәге семинарлар үткәреп, аларның хезмәтләре югары күрсәткечләргә ия булалар. 1994 елда мәктәп каршында татар музыка мәктәбенең филиалы ачыла, соңрак 2002 елда «Татех» АҖ ярдәме белән мәктәпнең төп бинасы янына аерым күп катлы яңа бина төзелә, анда спорт залы, музыка мәктәбе урнаша. Хуҗин Әлфис Хөсәен улы 25 ел буе зур тырышлык белән мәгариф өлкәсендәге яңалыкларны кулланып мәктәпнең дәрәҗәсен югары тота, аңа Татарстан Республикасының атказанган укытучысы исеме бирелә.

Данлы бай тарихы булган 1-нче Әлмәт татар урта мәктәбенең Халык мәгарифе комиссариаты тарафыннан нигезләнүгә 80 ел тулу (1998 елда) һәм 90 ел тулу уңаеннан (2008 елда) бәйрәм чаралары үткәрелде. Бу бәйрәмнәрдә төрле елларда белем алган сыйныфташлар, сабакташлар, чал чәчле укытучылар белән очрашып, аралашып, гөрләшеп истәлекләр яңарттылар. Илгә, Республикага, шәһәр-авылларга нинди һөнәр ияләрен генә тәрбияләп бирмәгән бу белем йорты?! Алар арасында галимнәр дә, шагыйрьләр дә, язучылар да, нефтьчеләр дә, төзүчеләр дә, укытучылар да, табиблар да һәм башка өлкә хезмәткарләре күп. Районның киң җәмәгатчелеге теләге белән 1-нче номерлы шәһәр урта мәктәбе урнашкан урамга мәктәпнең мәшһүр директоры Мирза Таһиров исеме бирелде. 2015 елның 9 декабре көнне Әлмәт шәһәрендә тагын бер күркәм вакыйга булды. Мәктәп диварына Татарстанның Атказанган укытучысы, Бөек Ватан сугышы ветераны, Ленин һәм III дәрәҗә Дан орденнары кавалеры Таһиров Мирза Каюм улына Истәлек Тактасы эленде. Әлмәт шәһәренең № 1-нче урта мәктәбе Татарстан Республикасы Әлмәт муниципаль районы башкарма комитетының 2016 ел 03 март карары белән «М. К. Таһиров исемендәге № 1-нче гомуми урта белем бирүче мәктәп», – дип атала башлады.

2010–12 елларда мәктәп белән Давыт Азат улы Мөхәмәтганиев һәм Фәридә Котдус кызы Шиһапова җитәкчелек итәләр. 2012 елның икенче яртысыннан мөдир вазифасын Рәсимә Әнвәр кызы Фәрдиева башкара.

ӘЛМӘТ МӘКТӘБЕНДӘ МӨДИР (ДИРЕКТОР) ВАЗИФАСЫН БАШКАРГАН ШӘХЕСЛӘР

НАСЫЙБУЛЛИН КАСЫЙМ. Эшләгән еллары 1923–29. Әлмәт авылында тулы булмаган урта (җидееллык) белем бирүче татар мәктәбен оештырган;

ХӘТӘМТАЕВ ВӘГЫЙЗ. Эшләгән еллары 1929–32.

Вәгыйз Хәтәмтай улы 1923–28 елларда Әлмәт җидееллык мәктәбендә укытучы булып эшләгән.

МӨХӘММӘТҖАНОВ БӘКЕР (ӘБҮБӘКЕР). Эшләгән еллары 1932–33.

ГОБӘЕВ ШӘЕХ Ш. Эшләгән елы 1934.

ӘХМӘДИЕВ ШӘРИП (ШӘРИФҖАН). Эшләгән еллары 1934-1936.

Шәрип 1930–31 елларда Әлмәт район партия комитеты сәркатибе, ә 1932–33 елларда район башкарма комитетының Халык мәгарифе бүлеге җитәкчесе вазифасын башкарган (РОНО). 1935 елда Әлмәттә урта белем бирүче татар мәктәбен оештырган.

ХАРИСОВ ФӘЙЗИ. Эшләгән еллары 1937–39 елның беренче яртысы.

1932–37 елларда Әлмәт районы Габдрахман авылында 7 еллык мәктәп мөдире һәм укытучы булып эшләгән. 1939–41 елларда Яңа Нәдер 7 еллык мәктәбендә мөдир һәм укытучы. 1941елдан фронтта була, аннан яраланып кайтып, 1943–44 елларда Нәдер авыл Советы рәисе вазифасын башкара. 1944–69 елларда Яңа Нәдер мәктәбенең мөдире булып эшли.

КӘРИМОВ СӘЛАХ (СӘЛАХЕТДИН). Эшләгән еллы 1939–40 елның беренче яртысы.

1930 еллар уртасында Әлмәт районы башкарма комитетының Халык мәгарифе бүлеген җитәкләгән. Сугыш кырында һәлак булган.

ИСХАКОВ ГАЛИ. Эшләгән еллары 1940–41 елның беренче яртысы. Аның 1938 елдан укытучы булып эшләве генә мәгълүм.

ШӘЙДУЛЛИН ГАРИФ. Эшләгән еллары 1941–11.1942.

ТАҺИРОВ МИРЗА (МИРЗАҖАН) КАЮМ УЛЫ. Эшләгән еллары 12.1942–08. 1950. һәм 09.1955–1970; (чыганак – личный листок учёта кадров). Эвакуацияләнгән гаиләләрнең балаларын укыту өчен рус класслары оештыра. 1951 елдан татар телендә генә белем бирелә.

РАСКУЛОВ ГАЗЫЙМҖАН ХӘБИБРАХМАН улы. Эшләгән еллары 09.1950–08.1955.

КАЮМОВ ФАТЫЙХ КАЮМ улы. Эшләгән еллары 1970–1985. 1971 елдан мәктәп рус телендә белем бирүгә күчерелә.

ХУҖИН ӘЛФИС ХӨСӘЕН улы. Эшләгән еллары 1985–2010. 1991 елда мәктәпкә гимназия статусы бирелә. Яңадан татар телендә белем бирү башлана.

МӨХӘМӘТГАНИЕВ ДАВЫТ АЗАТ улы. Эшләгән еллары 2010–2011.

ШИҺАПОВА ФӘРИДӘ КОТДУС кызы. Эшләгән еллары 2011–2012.

ФӘРДИЕВА РӘСИМӘ ӘНВӘР кызы. Эшләгән еллары 2012 дән бүгенге көнгә чаклы. Әлмәт шәһәренең № 1 нче урта мәктәбе Татарстан Республикасы Әлмәт муниципаль районы башкарма комитетының 2016 ел 03 март карары белән «М. К. Таһиров исемендәге № 1-нче гомуми урта белем бирүче мәктәп», – дип атала башлый.

Әдәбият:

1. Р. У. Амирханов. Татарский народ и Татарстан в начале XX века. Казань: ТКИ, 2005.

2. А. Г. Галлямова и др. История Татарстана и Татарского народа. Казань: Изд. КФУ, 2014.

3. Деятельность Советов Татарии.1917–78 годы, документы и материалы. Казань: ТКИ, 1983.

4. Мәктәп музеенда сакланучы истәлекләр язылган кульязма китаплар.

5. Образование Татарской АССР. Сборник документов и материалов. Казань, 1963.

6. В. Г. Сальников. Бугульминское земство. Изд. Второе, дополненное, Бугульма, 2005 г.

7. Х. Солтанов. Нараттау чишмәсе. Яңа Кәшер авылы, аның мәгърифәте турында. Яр Чаллы, 2015 ел.

8. Ф. М. Султанов. Татарское национальное движение. Казань: «Магариф», 2000.

9. И. Р. Тагиров. История национальной государственности татарского народа и Татарстана. Казань: ТКИ, 2008.

10. А. Ю. Хабутдинов. Лидеры нации. Казань: ТКИ, 2003.

11. Р. С. Хакимов. Письмо Татар. Статья в газете «БИЗНЕС ONLAINE», 2015.

12. Р. Ә. Шакирҗанов һ.б. Мәшһүр татар галимнәре. Казан: ТКН. 2011.

13. М. И. Әхмәтҗанов. Дастаннар ватаны. Казан: «Мәгариф» нәшрияты, 1999.

ПАТРИОТИК ТӘРБИЯ ФАКТОРЫ БУЛАРАК УКУЧЫЛАРНЫҢ ТУГАН ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА ЭЗЛӘНҮ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Р. Ф. Гиматдинова

Аннотация: *Статья посвящена исследовательской деятельности школьников по краеведению. На основе анализа одной исследовательской работы анализируется поэтапное выполнение исследовательской работы. Раскрывается важность этого вида деятельности для патриотического воспитания молодого поколения.*

Ключевые слова: *Исследовательская работа, ФГОС, исследовательские методы, краеведение, патриотизм.*

Илебездә кертелгән яңа федераль стандартларның нигезендә укучыларның актив уку-танып белү эшчәнлеге ята. Укучылар дәрес һәм дәрестән тыш эшчәнлек кысаларында универсаль уку эшчәнлегенә өйрәнергә тиешләр. Бу юнәлештә эш эзләнү һәм проект эшчәнлегенең нигезләрен өйрәнү, кирәкле күнекмәләрне формалаштыру, эш нәтиҗәләрен күрсәтә белүгә юнәлдерелгән булырга тиеш. Шулай ук укучыны шәхес буларак формалаштыру өлкәсендә: патриотизм, туган илгә хөрмәт, күпмилләтле илебез халкының үткәнен һәм бүгенге тарихын, мәдәниятен өйрәнү дә хәзерге җәмгыять таләбе булып тора. Шуның өчен дә туган төбәк тарихы буенча укучыларның эзләнү эшчәнлеге зур әһәмияткә ия, ә патриотик тәрбия өлкәсендә тәҗрибә уртаклашу хәзерге укыту-тәрбия процессының төп өлешен тәшкил итә.

Теләсә нинди эшчәнлек белән шөгыльләнү өчен уңай мотивация булдыру шарт. Тәҗрибә күрсәткәнчә, монда иң беренче чиратта укучыларның яңа белемгә омтылу теләгенә таянырга, туган төбәк, үз гаиләсе, якын кешеләре тарихына кызыксындыру уятырга, логик һәм фәнни фикер йөртү формалаштырырга кирәк.

Эзләнү эшчәнлеге башкару укучыларның билгеле бер күнекмәләрне үзләштерүен күз алдында тота. Болар: проблеманы, гипотезаны куя белү, үз эшчәнлеген планлаштыру, эзләнүне үткәрү, нәтиҗәләр ясау һәм аудитория алдында үз эшен яклау. Эзләнү эшчәнлеге күнекмәләрен булдыруда түбәндәге алымнар ярдәм итә:

• объектка кереп китү методы (укучы объектка күчә, аны эчтән өйрәнә),

• проблеманы куя белүгә юнәлдерелгән «әгәр дә...»дигән метод (укучы әгәр дә дөньяда нәрсә дә булса үзгәрсә ул нинди булыр икәнлеген тасвирлый),

• гипотеза кую күнекмәсен булдырыга «Блум ромашкасы» ярдәм итә (укучы төрле сораулар куярга һәм аларга җавап бирергә өйрәнә),

• шулай ук чагыштыру методы, эвристик эзләнү методлары да кулланып була.

Формалаштырган күнекмәләргә таянып эзләнү эшченлеге башлана. Мин музей җитәкчесе буларак, укучыларны аның эш юнәлешләре белән таныштырам. Укучылар үзләренә якын булган, кызыксындырган темаларны сайлыйлар һәм эшләнү эшенең этаплары белән танышалар. Бергә эшнең актуальлеген, максатын, бурычларын, эзләнү методларын билгелибез. Шуннан соң укучылар эзләнү үткәрә, нәтиҗәләргә анализ ясый, йомгакны формалаштыра. Башкарылган эшләр таләпләргә туры китереп рәсмиләштерелә һәм төрле дәрәҗәдәге конференцияләрдә яклана, призлы урыннарга лаек була. Эзләнү эшләренә таләпләрне, башкару этапларын слайдларда күрсәтеп була. Бик еш укучылар сугыш темасын сайлый һәм һәркем бу теманы үз күзаллауларыннан чыгып ача. Безнең мәктәп укучылары түбәндәге темалар буенча эшләр башкарды:

– «Сугыш һәм хатын-кыз» (безнең авылның зенитчы кызлары);

– «Сугыш чоры балалары» (сугыш чорына балачаклары туры килгәннәрнең язмышлары;

– «Фаҗигале язмыш» (тоткынлыкта булган хатын-кызның истәлек язмалары);

– «Герой якташлар» (Иске Шөгер авылы Советлар Союзы Геройлары);

– «Сугыштан килгән хатлар» (авылда сакланган сугыш чоры хатлары);

– «Минем бабамның сугыш һәм хезмәт батырлыгы»;

– «Шөгер-нефть төбәге» (сугыш чорында Яңа Шөгер авылы янында беренче Татарстан нефте табылу);

– «Сугыш чорында мәктәп» (сугыш чорында укучылар, укытучылар, укытучы-ветераннар).

Бу эшләрнең һәрберсе укучыларны битараф калдырмый, аларны туган илне яратырга, өлкән буын кешеләренә хөрмәт белән карарга өйрәтә. Әлбәттә эзләнү сугыш темасы белән генә чикләнми. «Иске Шөгер авылы тариха», «Яңа Шөгер авыл тарихы», «Авыл топонимикасы», «Авылыбызның күренекле шәхесләре», «Муллалар нәселе», «Мәктәп тарихы», «Минем гаилә шәҗәрәсе» һәм башка бик күп эшләр башкарылды. Шулар арасында берсенә тукталып үтәсем килә. Ул эш «Музей экспонаты нәрсә

турында сөйли ала» дип атала һәм ул сугыш чоры журналларын өйрәнү нәтиҗәсендә башкарылды. Шулай ук бу эш Сарабикул авыл тарихына да кагылышлы. Бу эшне башлап җибәргәндә иң катлаулы этап булып эзләнү эшенең планын төзү булды. Без үзебезгә сорау куйдык «Чынлык та да без бу журналлар буенча нәрсә белә алабыз соң?» Бу сораугa җаваплар табу нәтиҗәсендә түбәндәге план барлыкка килде:

– укучылар һәм укытучылар контингенты;
– укытылучы предметлар, хәзергеләр белән чагыштыру;
– белем сыйфаты;
– дәресләргә йөрү;
– таныш кешеләрне табу;
– уку кирәк яраклары;
– укучыларның Бөек Җиңүгә керткән өлеше.

Әлбәттә, кайбер сорауларны тулыландыру максатында сугыш чоры журналларында исемнәре булган кешеләргә ярдәм сорап мөрәҗәгать итәргә туры килде. Иске Шөгер мәктәбе райондагы иң беренче урта мәктәп булган. Аның беренче чыгарылыш укучылары барысы да диярлек Бөгелмә шәһәрендә кыска сроклы курсларны тәмамлап укытучы була. Урта мәктәпне тәмамлап югары уку йортына керергә теләгән якын-тирә мәктәп укучылары монда интернатта торып белем ала. Сугыш чоры журналларын өйрәнгәндә без таныш кешеләрне эзләдек. Бер журналда республикабызның танылган язучысы Җәмит Рәхимовның билгеләренә тап булсак, 9 сыйныф журналында Роза Хафизова фамилиясенә игътибар иттек. Танылган язучы, Сарабикул мәктәбендә укыган Роза Хафизова икәнлегенә икенче бер документны-аттестатлар бирү журналын өйрәнеп исбатладык. Анда 1946 елда Сарабикулдан 1929 елда туган Хафизова Роза Саитовнага аттестат бирелү турында язма бар. Бу эшне башкарып укучы Лениногорск шәһәре музее үткәргән конференциядә чыгыш ясап беренче урынны алды.

Безнең укучылар шулай ук Хәтер китабын тулыландыруда да катнашты, мәктәп музееннан, халыктан кирәкле мәгълүмат җыйдык.

Укучылар тарафыннан башкарылган эшләр барысы да мәктәп музеена тапшырыла. Экскурсияләр әзерләгәндә алар кулланыла. Сугыш чорына багышланган эшләрдән «Иске Шөгер авылы сугыш чорында» дигән виртуаль экскурсия оештырдык. Шулай ук мәктәпкүләм чаралар үткәргәндә дә без бу эшләргә таянабыз, алар кулланылмыйча тормый. Мәктәп музеендагы безнең стендлар да укучыларның эзләнү эшләренә таянып ясалган. Шулай итеп музей да укучылар һәм укытучыларның бердәм социаль проеты булып тора. Эзләнү эше башкарып аны мәктәптә генә түгел район, зона, республика күләмендә яклау укучыларда

зур горурлык хисе тудыра һәм киләчәктә дә бу юнәлештә эшне дәвам итәргә этәрә.

Нәтиҗә ясап бу педагогик эшчәнлекнең практик әһәмиятенә басым ясыйсы килә, аның барышында укучыларда иҗади, интеллектуаль, танып белү һәм коммуникатив сәләтләр үсеш ала. Федераль дәүләт стандартларының шәхес формалаштыру юнәлешендәге максатларына ирешелә.

Әдәбият:

1. Иске Шөгер мәктәбе музее. Сугыш чоры журналлары. Инв. №56
2. Иске Шөгер мәктәбе музее. Аттестатлар бирү журналы. Инв. №57

ИЗ ОПЫТА СОЗДАНИЯ УЧЕБНИКА ПО ИСТОРИИ САБИНСКОГО РАЙОНА

И. Ф. Сафин

Изучение истории – важный элемент обучения и воспитания подрастающего поколения. Прошлое нашей Родины состоит из прошлого ее малых городов и сел. Краеведение давно стало одним из ключевых элементов учебно-воспитательного процесса. В рамках образовательной стратегии разработана программа Министерства образования и науки РТ «История родного края». В Сабинском районе в рамках этой программы создан учебно-методический комплект «История Сабинского района». Он включает программу курса, тематическое планирование учебного материала (34 учебных часа), учебник для учащихся (220 страниц), методическое пособие для учителя, диск с презентациями к уроку и полуторачасовым видеофильмом по историческим местам родного края.

Учебник адресован учащимися среднего звена общеобразовательных школ района. Педагогическая целесообразность данного учебника обусловлена тем, что при изучении истории России в школе малая родина зачастую выпадает из поля зрения педагога и учащихся. Этот курс призван помочь учителю расширить знания детей о родном крае, увидеть его в общем ходе истории, ощутить свою связь с прошлым и настоящим страны. Учебник по истории родного края позволяет преподавателям совершенствовать свою деятельность по патриотическому, нравственно-эстетическому воспитанию молодежи.

Особенность данного учебника состоит в том, что он изначально ориентирован на изучение богатого историко-культурного наследия Сабинского района, собранного сотрудниками краеведческого музея, учителями истории, любителями старины.

Учебник адаптирован к условиям образовательного процесса общеобразовательной школы, в которой проводится работа по изучению истории малой Родины, в нем собран краеведческий материал (документы, воспоминания, предметы материальной культуры)

Учебник «История Сабинского района» создан авторским коллективом из пяти преподавателей истории. Научный руководитель – Заслуженный деятель науки Республики Татарстан Альберт Ахметзянович Бурханов. Рецензент – ведущий сотрудник Института истории им. Ш. Марджани АН РТ, кандидат исторических наук Розалинда Нуриевна Мусина. Авторы учебного пособия стремились отразить на его страни-

цах все сферы жизни и деятельности, самые важные вехи истории Сабинского края. Все события, отраженные в учебнике, основаны на архивных документах, воспоминаниях современников, письмах, фотографиях. Был максимально использован археологический материал, содержащий огромный социокультурный потенциал. Благо, в нашем районе проводилось несколько археологических экспедиций. В 1925 году на территории нынешнего Сабинского района работала этнографическая экспедиция под руководством Н. И. Воробьева. 1998–2001 годах под руководством археолога, академика РНАН А. А. Бурханова проведены крупномасштабные исследования и стационарные раскопки на территории Сабинского района. Основным объектом изучения стало Утернясское городище. Раскопки выявили уникальные находки и дали важные результаты, подтверждающие данные письменных источников. Исследователи связывают остатки данного городища с упомянутым в русских летописях, в частности Никоновской летописи, а также Царственной книге, Мешинским городком в 70 верстах от Казани.

Сабинская земля имеет свою многовековую историю. О ней упоминается в историческом народном дастане «Идегей» (повествующий о трагических событиях конца XIV века), где она значится в ряде городов булгар-татар как «Сабы в глубине лесной». В течение многих веков – до и после Октябрьской революции – наши умелые предки славились своими успехами в области земледелия, животноводства, занимались кустарничеством, были высокопрофессиональными мастерами по изготовлению изделий из серебра, деревянной посуды, возделыванию меха и кожи, пошиву одежды. Продолжая их благородные дела, труженики Сабинского района преумножают славу родной земли. Широко известны достижения наших хлеборобов, животноводов, лесоводов, газовиков, строителей, транспортников и работников сферы обслуживания. Все это легло в основу данного учебника.

Содержание курса предполагает работу с разными источниками информации: географическими картами, учебниками, дополнительной литературой, диаграммами, рисунками. Содержание каждой темы учебника включает в себя самостоятельную (индивидуальную или коллективную) работу учащихся. При организации занятий целесообразно создать ситуацию, в которой каждый ученик мог бы выполнить индивидуальную работу и принять участие в работе группы. Важно организовать подготовку учащимися устных сообщений с использованием различных источников, информации, литературных источников материалов периодической печати, информационных ресурсов Интернета. Рекомендуется проводить исследовательские работы по изучению истории развития и современного

состояния Сабинского района, составление проектов о перспективе развития района, разработки возможных туристических маршрутов.

Основные цели курса: создание условий для формирования и развития у учащихся интереса к изучению родного края, к самостоятельному приобретению знаний, развитие творческих способностей и коммуникативных навыков.

Принципы учебного пособия «История Сабинского района»:

1. Принцип научности – включение в содержание основных исторических понятий, системность обучения и воспитания;

2. Принцип демократичности – достигается не только тем, что общеобразовательное учреждение определяет вариант ее реализации, но и тем, что учитель самостоятельно избирает пути достижения планируемого программой результата деятельности; включает в планирование изучение истории родного села и школы.

3. Принцип практической направленности – практическая направленность реализуется за счет введения в каждый блок практических занятий, экскурсий, творческих заданий.

4. Принцип гуманизации – достигается за счет ведения краеведческого материала, позволяет сделать основные исторические события ярче, ближе и интереснее для учащихся, способствует эффективному формированию ценностных ориентаций, развитию интереса и уважения к истории своего народа, своего края. Школьники получат сведения об истории, познакомятся с выдающимися людьми: деятелями науки, культуры, образования, экономики, внесшими свой вклад в освоение и развитие района.

К внетекстовым компонентам учебника относятся иллюстрации, вопросы и задания, документы, а также указатели. В учебнике более 100 различных фотографий. Иллюстрации и фотографии используются для создания образов прошлого, раскрывают содержание книги средствами образной и знаковой наглядности.

При издании учебника соблюдены регламентируемые форматы учебников на основании ОСТа 29.116-87 «Учебники и учебные пособия для 1–11(12) классов общеобразовательной школы. Издательское оформление и полиграфическое исполнение с изменениями № 1 от 01.01.88 и № 2 от 31.01.92».

Учебник пока издан в издательстве «Идел-Пресс» в единственном экземпляре в 2012 г. и участвовал в республиканском конкурсе по разработке программ и учебно-методического комплекта курса «История родного края».

Как было сказано выше, в комплекте с учебником изданы методическое пособие и компакт-диск с презентациями к каждому уроку и полуторачасовым видеофильмом.

Пособие для учителя содержит краткие конспекты уроков учебного курса «История Сабинского района».

Конспекты уроков включают:

– список ключевых понятий и наименований, время событий.

– информацию об исторических личностях;

– подробные рекомендации по организации изучения нового материала;

– широкое применение мультимедийных технологий.

Ведущей целью создания и применения видеофильмов по истории Сабинского района является достижение более глубинного запоминания краеведческого материала через образное восприятие, усиление эмоционального воздействия, «погружение» в атмосферу исследования.

В методическом пособии представлен краеведческий библиографический указатель. В нем даны материалы о Сабинском районе, охватывающие период с 1940 по 2002 гг. Они расположены по темам, указанным в разделе «Содержание». Информация расположена в хронологическом порядке, в некоторых тематических разделах – по алфавиту. Для удобства пользования в конце издания дается именной вспомогательный указатель.

При составлении указателя использованы следующие источники: Летопись печати Республики Татарстан с 1930 по 2002 гг.. Систематическая картотека газетно-журнальных статей Республики Татарстан, каталог книжных изданий; электронные базы данных; библиографические данные, представленные Центральной библиотекой имени Абрара Каримуллина Сабинского района.

Учебник может использоваться на уроках изучения родного края за счет школьного компонента (1 час в неделю), при организации факультативных курсов, элективных курсов и во внеклассной работе.

Литература:

1. А. А. Бурханов. Столица в изгнании// Татарстан. 2001. №12. - С. 32-35.

2. А. А. Бурханов. Мешинская заповедная зона – мечта или реальность?// Татар.края. 2002. № 15. – С. 2.

3. Е. П. Казаков, П. Н. Старостин, А. Х. Халиков. Археологические памятники Татарской АССР. Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. С. 193-197. Сабинский район.

4. Н. С. Фаттах. Язык богов и фараонов. Историко лингвистическое исследование. Казан: Татар.кн.изд-во, 1999. – С. 188–244.

5. Исторические очерки, статьи, научные труды по истории Сабинского района. Казань: Отечество, 2007.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы/ Наше историко-краеведческое наследие.

«МӘЛИКӘ КИТАБЫ» ТАРИХЫ

Ф. З. Яхин

Аннотация: *Әдәби-мәдәни тарихыбызда «Мәликә китабы» аерым әһәмиятле урын тота. Хезмәттә шушы борынгы әдәби ядкәргә әдәби-текстологик анализ ясала, аның нәтиҗәләрендә әсәрнең язылган чоры һәм авторы ачыклана, жанр үзенчәлеге, тарихи дәвере, мәгънәләре белән бәйле мәсьәләләр чишелә.*

Иске әдәби ядкәрләребезнең классик ятмалары өйрәнелеп, бәяләнеп, ачыкланып беткән дә кебек тоела кай вакытларда. Әдәбиятыбыз тарихын яктырткан томлыкларда һәм татар әдәбиятына караган хезмәтләрдә, элеккерәк чорлардагы, Т. Ялчыгол, Г. Чокрый, К. Насыйри, Ш. Мәрҗани, Р. Фәхретдинов, Г. Сәгъди, Г. Рәхим, Г. Газиз кебек XIX-нчы гасырга һәм XX-йөз башына караган иске язмалы гыйльми тикшеренү әсәрләреннән гайре, һәм хәтта аларда да, телгә алынмаган, фән каһарманнары тарафыннан әлегә бөтенләй дә кузгатылмаган, шулай булуга да карамастан, аңны һәм күңелне әсир итәрлек әдәби мирасыбыз катламы табылмаган хәзинәдәй халык күзеннән һаман да яшерен яткырыла. Шул байлыкларыбызның бер энҗесе – «Мәликә китабы». Электән аны татар халкы укып яшәгән. Әсәр милләтнең рухи терәге хезмәтен үтәгән, ул чын мәгънәсендә әдәби-мәдәни тарихи байлыгыбыз. «Мәликә китабы» 1846-нчы елда Казан университеты карамагындагы «Азиатской нам табигъханәсе»ндә урта форматта, 16 сәхифә күләмендә беренче тапкыр бастырылып чыгарыла. Моңа кадәр дә күптөрле кульязма күчермәләрендә укылган китап, нәшер ителүенә, үзенең кулланылу ареалын тагын да киңәйтә һәм татар сәүдәсенең керемле төп товары сыйфатында Урта Азия, Кырым, Себер, Кавказ, хәтта Төркия һәм Европаның төрки төбәкләренә кадәр барып ирешә. Аны белем учаклары булган университетларның китапханәләрендә дә очратабыз. Китапны Бәрәскә авылыннан (хәзерге Татарстанның Әтнә районына карый) Габденнасыйр улы мулла Мөхәммәдшакир текстологик яктан хәзерләп, хашиясенә (текст читләренә) әсәрдә очраган кайбер сүзләргә тәрҗемәләр биреп бастырып чыгара.

Дөнья йөзенә шушы кадәр киң таралуына һәм иске заманнарыбызда төп уку китапларыбызның берсе булуына карамастан, «Мәликә китабы» әдәбият, тарих, тел һәм дин, фәлсәфә галимнәре тарафыннан өйрәнел-

ми калган булуы белән тагын да гаҗәпләндерә. Һәрхәлдә аны әдәбиятчылар, телчеләр һәм дин галимнәребез беренче чиратта өйрәнергә тиеш иделәр, чөнки әсәрнең теле – иске әдәби татар телебез, аның эшләнешен, лексик-грамматик дәрәҗәсен ачык саклаган, сыйфатын да ачык күрсәтә, эчтәлегендә дини тәгълиматлар, мәдәни кыйммәткә ия мәгънәләр схоластик нигездә, бәхәссез итеп әдәби формада бирелгәннәр. Шулай да кайбер мәсьәләләрдә дини карашлардан читкәрәк «чыгу», «тайпылу» (мәсәлән, яман-бозык кешеләрдән төрле хәрәми хайваннарның барлыкка килүләре хакындагы хәбәрләр һ.б.) күренешләрен дә аңарда күзәтергә мөмкин.

«Мәликә китабыны»ның хикмәте шунда, ул халкыбыз аңы үсешенең аерым бер тарихи чорының барлык үзенчәлекләрен үзендә чагылдыра. Аның әдәби стиль ягы да кызыклы. Дөрес, бу әсәрдә Алтын Урда дәверенә яисә аннан соңгырак чорлардагы прозага хас шомартылган, матур әдәби тел юк. Ул гади, халык әдәбияты әсәрләре формасына корылган. «Мәликә китабы» гыйбрәт өчен, тормыш мәгънәсен аңлар өчен түгел, укучыга дини-фәлсәфи карашларны җиткерү максатыннан чыгып язылган. Шулай да ул әдәби әсәр, чын мәгънәсендә матур әдәбият әсәре. Аның хәтта корылышы да могҗиза һәм маҗара хикмәтләрен үзенә җыйган, гади булсын, әмма геройлар тарафыннан алып барылган сорау-җавап ярышы мавыктыргыч рәвештә төзелгән. Менә шушы мавыктыру көче могҗиза һәм маҗара тойгысын тудыра да инде.

Шушы кечкенә генә хикәят китабы, үз вакытына хас төрле фәннәрдән хәбәрләрне бергә җыюы сәбәпле дә күңелдә калын роман кадәр әсәр уку тойгысын калдыра. Әсәр хакында Г. Рәхим болай дип яза: «Мәликә китабы»ның кем тарафыннан һәм кайчан язылуы китапның үзендә әйтелмәгән. Ул татар арасында йөри торган хикәятләрнең иң борынгы тел белән язылганнарыннан. Бу безнең халыкта бик макбул бер китап. Хосусан катын-кыз аны укучан» [Г. Газиз, Г. Рәхим: 1923. Б. 89]. Ул хаклы да, шул ук вакытта аның белән бик үк килешеп тә бетеп булмый. Асылы белән бу китап гуманитар фәннәрнең төрле өлкәләре өчен дә фәнни кызыксыну ягыннан әһәмиятле һәм шулай ук әдәбилек үзенчәлегеннән караганда да заманча белгеләмәләр нигезендә тикшерелеп бәяләнергә хаклы милли язма ядкәрләребезнең берсе булып тора. Әмма гыйльми тикшеренүче алдына килеп баскан төрле мәсьәләләрдән күбесен җиңел генә хәл итү дә мөмкин түгел. Бу милли әдәби мирасыбыз энҗесенең үзенчәлекләрен һәм эчтәлеген аңлау-аңлату өчен күпкырлы фәнни эзләнүләр алып барырга туры килә.

I

Әсәрнең «китап» дип аталуы кызыклы. Аның 1846 нчы елгы басмасыннан гайреләре дә 110×170 мм. үлчәмле кәгазь битләренә басылган нибары 16 сәхифәдән гыйбарәт, ягъни ул «уртакул» зурлыкта. Сәхифәләрнең дә бе-

ренчесе титул битенә туры килә, анда, гадәттәгечә, китапның исеме, цензура рөхсәте, кайда басылуы һәм типографиясе бирелә. Кайбер басмалары юка кәгазь тышлыкка тегелүдә тәкъдим ителгән. Әсәрнең тексты икенче биттән «бисмиллаһ» белән башланып китә, кызыл юлсыз, җөмләләре үзара тоташ бара. Тыныш билгеләре бөтенләй юк. Сәхифә номерлары өске якта уртада, җәяләр эчендә бирелеп бара. Текст төзек рамкалар белән каймаланган. 90×135 мм. зурлыктагы ул кысалар татар басма китабы өчен гадәти күренеш булып тора. Җөп номерлы сәхифәләрнең аскы ягында сулда, рамкадан тыш урында алга таба киләчәк биттәге текстның беренче сүзе бирелгән. Болар барысы да «Мәликә китабы»ның татар китап культурасы шартларында эшләнелешен ачык күрсәтеп торалар. Аның кулъязма вариантлары да шундый ук рәвештә һәм сыйфатта булулары белән әһәмиятлеләр. Әмма сораулар туарлык урыннар да бар. Аларның берсе: зур күләмдә булмаган әсәрне, һәм гомумән дә бу әсәрне ни өчен «китап» дип атаганнар? Кыйсса да түгел, хикәят тә диелмәгән. Асылда бу төр әсәрләрнең басмалары тышында жанры күрсәтелә. Монда әсәрнең жанры «китап» дип куелуны аерым игътибарга алмый мөмкин түгел, чөнки бу мәсьәләне ачыклап узарга кирәк дип саныйбыз. Басмага әзерләүчеләр «китап» сүзен «хикәя»гә яки башкага алыштырмаган. Бусы да әһәмиятле. Әсәр, ничә басмасын алып карамыйк, һаман да шулай «китап» буларак дөнья күргән. Бу хәл әдәбият тарихыбызда чәчмә әсәрләрнең жанрлары ачыкланмаган дәвердә үк әсәрнең язылган булуы хакында сөйли. Ә нигә башка чор, яңарак дәвер күчерүчеләре аны, мәсәлән, «Мәликә хикәяте» дип атамаганнар? Җавабы гади: андый үзгәртүнең кирәге булмаган.

Татарда әдәби әсәрне дә, шәригать белән бәйле хезмәтләрне дә һәм, гомумән, төпләнелгән һәммә төрле нөсхәләрне «китап» дип билгеләп йөртү яши. Бездә хәтта «таш китап» дип VII–VIII йөз кабер таш язмаларын да атау бар. «Ташка басылган» дигән гыйбарәбез исә «мәңгелек», «югалмаслык» төшенчәләрен бирә, ныклыкны, катгыйлыкны, үзгәрмәслекне аңлата.

Гарәптән телебезгә кергән бу сүзгә кадәр бездә «битиг» (X гасыр китабы «Ырк битиг»не искә төшерик) сүзе кулланылган. «Китап» сүзе гарәптә «кәтәбә» (язу) сүзеннән булган кебек, безнең борынгы телебездәге «битиг» тә «битү» (язу) [ә «Ырк битиг»тә: «батидим» (яздым) дигән] сүзеннән ясалган. Бу факт исә «Мәликә китабы» язылган чорда халкыбыз телендә «китап» сүзе «бетек»не алыштырган һәм кулланылышка кертелгән булган дигән фикергә этәрә. Әгәр дә «Ырк битиг»нең X йөздә иҗат ителүен искә алсак* һәм әсәр жанрын «битиг», ягъни «китап» дип атау

* Күп кенә хезмәтләр «Ырк битиг»нең IX йөздә язылуын белдерәләр. Европа галимнәреннән Дж. Р. Гамильтон аның тәмам булу датасы 930 нчы елның 17 нче марты икәнлеген ачыклаган [Карагыз: Кляшторный: 2006])

традициясе сакланган чорда «Мәликә китабы»ның язылган булуын искәрергә тиешбез. Аннары тагын да шунысы бар: гарәп сүзләре кулланылса да (алар икесе дә – «Мәликә» дә, «китап» та – гарәп сүзләре), алар төрки тезмә формасында бирелгәннәр. XII йөзләрдә яки аннан соңрак тудырылса, бу әсәрне бездә гарәп-фарсы калыбында «Хикәяте-Мәликә» яки инде «Китабы-Мәликә» исеме белән атар иделәр. Һәр чорның үз стиле, язма традицияләре, әмма бездә алар кайберәүләр өчен әлегә ачыкланылып кына җитмәгәннәр кебек.

XII гасыр шагыйре Ә. Яссәвинең (1091–1166) китаплары «дәфтәр» дип аталганнар: «Дәфтәри-әүвәл» («Беренче дәфтәр», ягъни «Беренче китап») һәм «Дәфтәри-сани» («Икенче дәфтәр», ягъни «Икенче китап»). Инде, күренеп тора, сүзләр гарәп-фарсы калыбында урнаштырылганнар. XV–XVI-нче йөзләр шагыйре Мәҗлиси генә «Сәйфелмөлек дастаны»нда «китап», «дәфтәр» урынына себер татар сүзе «тута» («тота») сүзен куллана. Бу фактлар гыйльми эзләнүләр өчен зур әһәмияткә ия һәм күп кенә тарихи мәсьәләләрне ачык күзалларга мөмкинлек бирәләр. Әсәрнең борынгы әдәби ядкәрләрдән булуын белдергән Г. Рәхимнең сүзләренә шик калмый да төсле. Әсәрнең сорау-җавап тәртибендә төзелешенә игътибар итеп ул: «Бу мәүзугъ Шәрык дөньясында бик борынгы заманнарда ук ясалган булырга кирәк,– дип белдерә,– чөнки легендаларда «Саба» мәликәсе «Бәлкыйс»нең дә Сөләйман патшага, шундый читен сөальләр биреп, Сөләйман аларга җавап биреп, Бәлкыйстән бик күп мал вә хәзинә отып алганлыгы сөйләнә» [Газиз, Рәхим: 1923. Б. 88]. Г. Рәхим алга таба «Кәләф белән Турандык» әсәренең дә шушындый ук формада язылуын искәртә һәм: «Мондый хикәятләрдән безнең татарда күп элек таралганы «Мәликә китабы» [Газиз, Рәхим: 1923. Б. 88],– дигән нәтиҗәгә килә.

Жанрына караганда, «Мәликә китабы», бәхәссез, хикәяткә туры килә. Әдипнең фантазиясе нигезендә тудырылган, чәчмә яки тезмә формада язылган, бер сюжет линиясенә корылган әдәби әсәрләр борынгы әдәбиятта хикәят дип йөртелә [Әдәбият белеме сүзлеге: 1990. Б. 204]. Хәзерге әдәбиятка хас хикәя жанрының килеп чыгышы хикәятнең тарихи үсеше белән бәйле. Әмма хикәядән хикәят яки әкиятрәк, ә әкият жанрыннан исә дөньявирак булуы белән аерылып тора, катырак жанр буларак да бәяләнергә мөмкин. Аның һәм хыялый, һәм рационалистик нигезгә корылуы да әһәмиятле. Үзенең тарихи үсешендә хикәят, кыска анекдотлардан күләмле повесть-кыйссаларга кадәр, күптөрле жанрларга бәйле уртак исем белән кулланылып йөртелгән. Рационалистик нигезләргә корылган булуы сәбәпле аңа Шәрык әдәбиятларында төрле әдәби-фәлсәфи агымнарга караган әдипләр мөрәҗәгать иткәннәр. Хыялый сюжетка корылганнарыннан әкиятләр барлыкка килгән. Тезмә яки чәчмә белән язылуы

исәпкә алынмаган, чөнки һәр төргә әдәби әсәр тезмә яки чәчмә рәвештә тудырыла, яши, укыла ала. Бу – авторның талантына бәйле.

«Мәликә китабы»ның үз чорына хас матур әдәбият кысаларында язылганлыгы һәм гади укучыга аталган булуы эчтәлегеннән аңлашылып тора. Мәгънәләрне бирү ягыннан формасы да кызыклы. Әсәрнең төп өлеше сорау-җавап тәртибенә корылган. Аның халык әдәбияты әсәре тибында төзелүе исә тарихта сакланып калуын тәэмин иткән. «...Татар теле башта әдәбиятның хикәяләр, кыйссалар бүлегендә нык оя ясады,– дип яза Г. Рәхим, халык әдәбияты мәсьәләләрен кузгатып. – Бу төрле әдәбият «голамә» өчен түгел, бәлки «гаувам» [гавәм]** өчен. Киң халык массасына уку материалы итеп языла һәм нәшер ителә, шунлыктан аның халык теленә иң якын булган бер телдә булуы һәм матлуп һәм табигый иде. Шулай итеп, хикәят китаплары әдәби татар теленең барлыкка килүе юлында бер күпер, бер баскыч ролен үтәделәр» [Газиз, Рәхим: 1923. Б. 95].

«Мәликә китабы»ның эчтәлеге, формасы һәм адресаты, ягъни нинди укучыга атап язылганлыгы, аның халык әдәбияты ядкәре (халык иҗаты, ягъни фольклор ядкәре түгел) булуын ачык белдереп торалар. Ул тел җәһәтеннән дә халыкчан, әмма сөйләм телендә язылган әсәр түгел, үз чорының әдәби теле кысаларында барлыкка китерелгән. Анда берникадәр чыгтай әдәби теле элементының булуы, госманлы әдәби теленең бөтенләй тәэсире юклыгы, беренчедән, госманлы әдәби теленең әлегә мәйданга куелмавы (ә госманлы әдәби теле XIV гасырда көчле үсеш ала), икенчедән, әсәрнең суфичыл даирәләр белән бәйләнеше азлыгы, яисә бөтенләй юклыгы хакында да ачык сөйли, чөнки суфичылык үскән елларда безнең Идел-Урал халкы чыгтай әдәби телле Урта Азия белән тыгыз бәйләнештә яшәгән.

Ә менә әдәби әсәрнең жанрын «китап» дип атау яссәвичеләргә кадәр үк булган. Шунысы кызыклы, ул чорда әсәр әгәр дә «китап» дип аталган икән, аннары да ул шул атамасында калдырылган, мәсәлән, «Кисекбаш китабы». Ә XIII гасырда язылган әсәрләр, аерым китап формасында төпләнеп йөртелсәләр дә, жанрларына бәйләнештә исем алганнар, һәм шунысы кызыклы, XIX йөздә басма китап төсен алгач, традицион үз аталышларын саклаганнар, мәсәлән, С. Бакырганиның (1111–1186) «Ярты алма кыйссасы», «Мәрьям ана кыйссасы». Әмма шунысын да искәртү урынлы: С. Бакырганиның тормышы турында язылган әсәр исә «Хәким ата китабы» дип атала. Моның хикмәтенә төшенү өчен ул әсәрне аерым алып тикшерү хәерле...

Тарикать гыйлеменә бәйле хезмәтләрен суфилар XIII йөздә «дәфтәр» дип атап йөрткәннәр, Ә. Яссәвинең «Хикмәтләр» китабы да авторы тарафыннан «дәфтәр» диелгән. Әмма яңа суфи тарикатьләрендә алга таба, башка гасырларда үзгәрешләр барлыкка килә.

«Дәфтәр» сүзе фарсыдан телебезгә кабул ителгән, ул да шулай ук «битиг», «китап» мәгънәләренә ия [Клевцова: 2000. С. 268]. Әмма бүгенге көндә телебездә «дәфтәр» һәм «китап» сүзләре үзара синонимнар буларак саналмыйлар. Дәфтәрне – язу өчен, китапны – уку өчен дип беләбез. Иске замандагы сүзләрнең хәзерге мәгънәләренә туры килмәве сәер, очраклы хәл түгел.

Татар халкы, башка мөселманнар кебек үк, китапта язылган сүзләргә зур хөрмәт белән караган. Бездә басма сүзне үзгәртү өчен зур укымышлы булу соралган. Андый эшкә Г. Утыз Имәни кебек галимнәр генә алынган. Ә аларның халык әдәбияты әсәрләрен «карап чыгу»ны кирәк табулары хакында бер хәбәр дә юк. Бу сәбәп белән булыр, «Мәликә китабы» нинди исем белән мәйданга чыгарылса, шулай аталып һәм укылып йөртелгән, иске заманнарда татар хыялы белән тудырылган хәлендә гасырдан-гасырга кала биргән. Телендә чыгтай сүзләре очраштыру исә халкыбызның сөйләме иске заманнарда Урта Азия төркиләренеке белән бәйле булганлыгы хакында сөйли, бусы – бер, икенчедән, «Мәликә китабы» авторының укымышлы кеше, затлы аристократ-аксөякләрдән икәнлеген искәртә. Ул халык әдәбияты әсәрен тудыруын үзе дә яхшы төшенеп эш иткән. Ислам дини тәгълиматыннан аның белемнәре камил. Укучыга әйтер сүзе дә төгәл, ачык. Мәзһәбләрнең серләрен аның дәрәҗәсендә белгән кешеләрне хәзерге көндә дә сирәк очратасың. Болардан чыгып бу фикергә килми мөмкин түгел: «Мәликә китабы» дөньяны һәм ахирәтне танытып белдерә торган дини-фәлсәфи тәгълиматны халык хәтеренә салу максаты белән язылган. Әгәр дә автор башка юлны сайласа, эшенең ахыры китабына һәм үзенә рәсми дини даирәләрдән бәддога ирешү белән тәмамланыр иде. Ә әсәр XIX гасырның беренче яртысыннан инде басма китап рәвешендә бастырылып таратыла башлагач, эчтәлегендә нәрсә ятканлыгын төшенгән-белгән кешеләр өчен ул халык әдәбияты ядкәре буларак күзалланган, укучыны эчтәлеге белән сокландырган, ә фикерләрен, бирелгән сорау-җавапларның мәгънәләрен бәяләргә теләүчеләр табылмаган.

II

«Мәликә китабы»ның эчтәлеге һәм төзелеше гади. Аның төп өлеше сораулар һәм җавап бирүләр, шул җавапларга Мәликәнең соклануын хәбәр итү урыннарыннан гыйбарәт. Мондый форма әсәрнең схоластикага корылуын «оныттыра». Бирелгән сораулар һәм аларга дөрес, тапкыр җаваплар, никадәр коры булмасыннар, дөреслекләре белән мавыктыру, могҗиза тудыру көченә ияләр. Инде бер-бер сорау җавапсыз калыр, яки ризасызлык тудырыр, дисең. Әмма ялгышасың. Сораулар да, җаваплар да үзара тапкырлыкта ярыша башлыйлар. Җавапның дөрес булуы гына аз авторга, соравы да хикмәтле булсын. Менә шул сорауның, яисә җавапның мәгънәви тирәнлеге тагын да бер мавыктыргыч рольне башкара. Мондый хәл әсәрнең башыннан

ахырынача дәвам итә. Дөрес, ул сорауларның тапкырлыгын, җавапларның хикмәтле булуын аңлар өчен укучының үзендә шактый яхшы белемнәр туплануы шарт икәнлеген дә онытырга ярамый. Бу рәвешле сорау-җавап формасына өстенлек биреп язылган әсәр әлбәттә укучының үзеннән дә тапкырлык таләп итә. Әсәр шушы ягы белән дә мавыктыра.

Кызыклы якларның тагын да берсе шунда – сорау-җавап бәхәскә әверелдерелми, хәтта дәлилләр дә күпчелек урында сорау бирүче ягыннан таләп ителми. Әмма, дәлилләр соралганда, менә-менә бәхәс башланып китәрдер сыман тойгы тудырыла. Әсәр шулай төзелгән: укучы да җавапларны хакыйкать буларак кабул итә.

Ул сорау-җавапларны тематик яктан 22 төрле төркемчәгә төркемләргә мөмкин. Шулай иткәндә әсәрнең эчтәлеге яхшырак ачыла һәм аңлашыла башлый. Аларны аерым бүлекчәләр итеп аерымлау да уңышлы.

Әсәр «Равилар мондаг риваять кылдылар кем, Рум шәһәрендә Мәлик дигән бер падишаһ бар ирде. Угылы-кызы юк ирде...» (ягъни, «Вакыйгаларны сөйләүчеләр мондый риваять сөйләделәр: Рум [Византия] шәһәрендә Мәлик дип аталган бер падишаһ бар иде. Улы-кызы юк иде...») дип, әкияти мотивта башланып китә. Монда «мәлик» сүзе исемне түгел, бәлки титулны белдерә дип тә аңларга мөмкинлек бар, ягъни «император аталган бер падишаһ бар иде» рәвешендә.

Тагын да шунысына игътибар итми мөмкин түгел: әсәрдә хөкемдар «хан» дип түгел, бәлки «падишаһ» дип күрсәтелә. XIX йөз ахырында, бигрәк тә XX гасыр башында һәм хәзерге әдәбиятыбызда авторлар аны «патша» дип язарлар иде. Татарда «падишаһ» термины Рәсәй дәверендә активлаша, ул «рус патшасы» тезмәсендә, «рус падишаһы» формасында кулланыла. Дөрес, әкиятләребездә «хан» да бар, «татар патшасы» да очрый. Әмма Рум императорын бездә «падишаһ» дип атау борынгыдан бар. Әсәрдә бу традициягә игътибар бирелү кызыклы. Моның сәбәбе яки аның борынгыда язылуына бәйле, яки инде тарих гыйлемендә маһир әдипнең эше бу. Әмма беренче гипотеза ышанычлырак сыман, андый фараз дөрескә якын кебек: ягъни, Рум иле белән бәйле булганлыктан хөкемдар «хан» дип түгел, «падишаһ» рәвешендә аталган.

Әсәрнең мондый башлангычы бер үк вакытта әкияти дә, тарихи хакыйкать тә кебек аңлашыла: кайчандыр кемдер булган, аның балалары юк икән. Һәм менә Мәлик шул мәсьәләдә сагыш эчәргә, кайгыга төшәргә мәҗбүр.

Шулай итеп, «Мәликә китабы» беренче җөмләләреннән үк укучының күңелен кузгата һәм зиһенен мавыктырып өлгерә. Моның ахыры әлбәттә могҗиза булырга тиеш. Әмма Мәлик аңа ничек ирешә? Баласы туамы? Әллә Мәлик ул мәсьәләне чишәр хәлдә түгелме? Бу сораулар укучы күңелендә туарга һәм аны алга таба әсәрне кызыксынып укуга ымсынды-

рырга тиеш. Мондый типтагы әдәби әсәрнең хикмәте әлбәттә мажарада, әмма мажара могҗизасыз була алмый.

Мәлик, Кәгъбәгә барып, кырык тивә (дөя) корбан итә һәм Аллаһы тәгаләдән бала бирүен сорап үтенә, ягъни дога кыла. Әсәрдә «дога кылды» дип түгел, бу гамәл «хаҗәт теләде» рәвешендә бирелә. Аны хәзерге әдәби телебездә «хаҗәте үтәлүен теләде» дип аңларга тиешбез. Бу факт исә, беренчедән, «Мәликә китабы» иҗат ителгән дәвердә әдәби телебезнең җитәрлек дәрәҗәдә эшләнелмәгәнлеген, ягъни әсәрнең чынлыкта шактый иске булуын сөйләсә, икенчедән, татар теленең ул вакытларда шактый үзенчәлекле, сүзләрне сайлап алу һәм куллануда да аерылып торуы хакында белдерә.

«Аллаһы тәгалә догасыны кабул кылды, бер кыз бала бирде» дигән җөмлә аннары килеп, аның хәзерге әдәби телебездә дә үзгәрешсез сакланып, шушы ук формада кулланылуы гаҗәпкә калдыра. Текстларны өйрәнгәндә мондый фактларга аерым игътибар бирергә кирәк. Алар әдәби телебезнең грамматик формаларны сайлап алу юлын күрергә, тарихын төшенергә ярдәм итәләр. Бертөрлеләре гайре табигый төзелештә, икенчеләре – хәзер дә телебезгә грамматик яктан туры килеп торалар.

Кызның исемен «Мәликә» дип куялар. Әсәрдә «атыны» (ягъни, «исемен») дип язылган. Димәк, инде хәзер төгәл ачыклый алабыз: әсәрдә бу хәл «Мәлик» дигәндә – «император», «Мәликә» дигәндә «императрица» күздә тотылганнан булып чыкмый. «Мәлик» – хөкемдарның, «Мәликә» – аның кызының исемнәре икән.

Кыз акыллы, зирәк, яхшылык-күркәмлек иясе булып үсә. Әсәрдә аның укымышлыгына аерым игътибар бирелә һәм ул шәһәрдә Мәликәдән гайре башка андый гыйлем иясе юклыгы текстта махсус искәртелә.

Кызны укырга муллага бирәләр – монысы инде саф татар күзаллавында гына туа ала. Мулланы бөтен гыйлемнәрдә дә маһир буларак бездә генә белгәннәр. Мәликә дә «җәмигъ [барча] гыйлемнәрдин өлеш ала».

Әсәрдә кызның киң белемле булуы, ул гына да түгел, һәммәләрдән дә шушы ягы белән өстенлеге мәгърифәтчелек идеалларына бәйле тасвирлаудан дип аңлату урынсыз, әлбәттә. Хикмәт гыйлемле кешенең тормыш-яшәешне үзгәртүен ачыклауда түгел, бәлки каһарманның акыл һәм зирәклек иясе булуын конкретлаштыра төшеп сурәтләүгә бәйле. Хатын-кызның гыйлемдә ир-егетләрдән һич тә ким түгеллеген сиздереп алу да тарихи яктан әһәмиятле.

Шушылар белән әсәрнең беренче өлеше тәмамлана. Аны экспозиция буларак карарга кирәк. Әмма автор төп вакыйгалар бәяненә күчми, әсәрдә яңа экспозиция өлеше бирелә. Шулай итеп башлам өлеше башка юнәлеш ала, көтелмәгәнчәрәк дәвам итә, хәтта катлауланып та китә, геройларның булачак вакыйгалардагы позицияләре үзгәртелеп, сюжетның реэкспозициясе тудырыла.

Бу реэкспозиция «Мәликә китабы»на яңартылган башлам бирә. Мондый алым укучыны җәлеп итү көчен арттыра, әсәргә өстәмә мавыктыру, сюжетка көтелмәгәнлек көче бирә. Вакыйгаларның сурәтләнеше «Көннәрдән беркөн...» дип башланып китә. Падишаһның бердәнбер кызы бар икән. Шушы кызын кияүгә бирергәме-юкмы икәнлеген белешеп, сорау белән Пәйгамбәре Ходага (ягъни Аллаһының пәйгамбәренә) илчесен җибәрә ул. Сүз, әлбәттә, Мөхәммәд пәйгамбәр хакында бара икәнлеге дип аңлашыла. Шушы рәвешле вакыт һәм урын күзаллана, әмма хронотопта буталыш та ясала. Әмма аны укучы сизми. Рум падишаһы, чынлыкта, берничек тә мөселман булмаганы кебек, Мөхәммәд пәйгамбәр чорында муллалар да юк. «Мулла» сүзенең төректә кулланылган «мәүланә»не (суфи-диндар мәүлави берләшмәләре XIйөздә генә туа башлыйлар) татарда, тел табигатенә бәйле рәвештә кыскартып, ягъни редукцияләү юлы белән ясалуын да (мәсәлән, Мөхәммәд исемен кыскартып бездә «Мөхи», яисә «Мамай», йә инде Мөхәммәдҗанны «Мокамай» дигән кебек) искәртергә тиешбез. Динилек тә, суфичылык та, гыйлем-хикмәт иясе булуы да һичшиксез исәпкә алына. Дөрес, XXйөз татар әдәбияты тарихы фәнендә «мулла» сүзенә «менла»ны каршы куеп, «менла»ны «укымышлы кеше» мәгънәсенә ия буларак аңлату яшәде. Асылда алар икесе дә бер үк «мулла» дигән сүз генә, югыйсә. Фонетик вариантлардан гына гыйбарәт, «Тәрҗеман» газетасы (1883–1914) теленә хас үзенчәлек. Аларның мәгънәләре дә бер үк. Бүгенге көндә дә җирле сөйләшләрдә «менла» да, «мулла» варианты да кулланыла.

Мулла сүзенә бәйле XIXйөз төрек галиме Шәмсетдин Саминең «Камусы-төрки» китабында («Икенче җильд») «мулла» сүзенә бәйле мондый мәкалә бирелгән: «**Мулла** } яхуд **Менла** [гар. «Мәүланә»дә] 1. Мәүлият сахибе, бөек казый: *Мәккә, Мисыр мулласы*, 2. Мәүлият пайәсендә булынан зат[1], 3. Бөек галим, хуҗа[2]: *Мулла Җами = Мәүланә Җами*; *Менлаи Рум = Мәүланә Җәлалетдин Руми*, 4. Голуме динийә вә аләйһи талибы[3]; талибәи голумнән улан[4]: *Кәл, бакалым, мулла, менла[5]// Мулла бәк = риҗале гыйльмия[6], асыл зат кәнендә итълак улыныр[7]»*[8]. «Мулла» сүзенә үзенең «Асар» хезмәтендә Риза Фәхретдинов та туктала, аның гарәп сүзе «мәүланә»дән алынуын, сөйләмдә «мулла» яки «дамилла» әйтелешендә кулланылуын, язмада да соңрак «мулла» булып китүен аңлата[9].

1. Мәүлият пайәсендә булынан зат – мәүланә хезмәтендә булган кеше.
2. Хуҗа – ишан, мөритләр җитәкчесе.
3. Голуме динийә вә аләйһи талибы – дин галимнәре һәм аларның шәкертләре.
4. Талибәи голумнән улан – гыйлемнәр өйрәнүдә булучы шәкерт.
5. Кәл, бакалым, мулла, менла – Кил, карагыз, мулла, менла.
6. Мулла бәк = риҗале гыйльмия – Мулла (муллабәк) = гыйлем ир.
7. Кәнендә итълак улыныр – мәгънәләрендә кулланылыр.
8. Сами Ш. Камусы-төрки. Икенче җильд. Дәрсәгадәт: «Икъдам» матбагасы, 1318 (1900). Б. 1398.
9. Фәхретдинов Р. Асар. Икенче җильд. Оренбург: Типография Г.И.Кәримова, 1901. Б.40.

Хәер, хикмәт анда гына да түгел. Кайсы еллардан татарлар «мулла» сүзен куллана башладылар икән? Вакыйгаларында Рум (Икенче Рим, ягъни Византия) патшасына бәйле рәвештә күренешләр тасвир кылынуы шушы Рум җирләренең төрекләр кулына күчкәнчегә кадәрге үк чорларда бу әсәрнең язылуын ачыкларга мөмкинлек бирәләр. Ә Византиянең төрекләр кулына күчә бару тарихлары 1320–26-нчы еллардан башланып китә һәм XV йөздә «госманнар» исеме белән дан алган шушы төрекләр алга таба дөньяда көчле һәм алдынгы милләт буларак танылалар. Шуны-сын да онытмыйк: төрек патшалары солтан титулы белән йөртелгәннәр. «Мәликә китабы» әгәр дә госманнар заманында язылса, алар белән бәйле аталыр һәм тарихларыннан бер-бер хәбәр, титул-дәрәҗәләр рәвешендә булсын, исем-атама булсын, сүз арасында искә алынмый калдырылмас иде. Әдипләр, кем генә булмасыннар, үз заманнарының вәкилләре, шунлыктан аларның фикерләрендә-сүзләрендә чорлары чагылмый калмый. Ә менә Рум падишаһының мөселман булуы хакында авторның телгә алуы чор факторы түгелме соң?

1077-нче елда мондый мәмләкәт Кече Азиядә, Византиянең көнчыгыш тарафындагы җирләре төркиләр кулына күчү белән бәйле «Сәлҗүкыйан Рум», ягъни «Сәлҗүкләр Румы» дип аталган империя барлыкка килә. Мондагы төп халык фарсылар, әрмәннәр һәм греклар күчмә төркиләр белән бер ил төзеп яши башлыйлар. Әүвәлдә башкала Никея (төркичә – Изник) шәһәре була, ә 1096-нчы елда Икониум, ягъни Көнйа шәһәренә күчерелә. Солтан Галәветдин Кәйкубат бине Кәйкагус заманында (1219–1237-нче еллар арасында хөкемдарлык итә) солтанат иң югары үсеш дәрәҗәсенә ирешә. 1307 нче елда монгол яулары басымы астында ил җимерелеп, бәклекләргә таркала, араларыннан 1299-нчы елда олугбәк Госман Газиның (ул 1299–1324-нче елларда бәклек хөкемдары) Госман бәклеге үсеш алып, аңардан «Дәүләте-Галийе-Госмания», ягъни «Бөек Госман дәүләте», 1453 елда Византия империясен басып алуы белән тарих мәйданына чыга.

Рум солтанатын Котылмыш угылы Сөләйман Шаһ 1077-нче елда төзи. Бу чорда Сәлҗүкләр империясенең хөкемдары Мәлик шаһ (ул 1072–1092-нче елларда идарә итә) була. Аның тулы исеме Солтан Алып-Арыслан улы Габделфәттах Җәлалетдин Мәликшаһ (1055–1092), икенче төрле аны «Мәликша» дип тә йөртәләр. Аның заманында мәмләкәт Ферганә, Төркестан чикләреннән алып Урта диңгезгәчә, Кавказдан Төньяк Сүриягәчә җәелә. Ул мәктәп-мәдрәсәләр, аң-белем үсешенә зур игътибар бирә. Аның мәмләкәтендә әдәбият, сәнгать, фән алга үсеш ала. Шагыйрь һәм математик Гомәр Хәйям Нишабури (1048–1131), галим Әбу-Хәмит Мөхәммәт бине Мөхәммәт Газали (1058–1111) һәм башкалар

шушы мәмләкәттә җитешкәннәр. Гомумән дә Сәлҗүкләр империясе тарихта зур гыйлем йортлары төзүчеләр буларак мәгълүм. Ислам динендә сөнни мәзһәбенә өстенлек биреп һәм тугыры калып, сәлҗүк солтаннары шигыйларны бастыру һәм кысрыклау, юк итү белән дә мавыгалар. Мәликшаһ заманында ел хисабына реформа уздырыла һәм Кояш календаре кертелә, ел башы «Нәүруз» атала башлый, әмма хисабы Миладиның 622-нче елыннан, Һиҗрәттән килә, фәндә «Кояш Һиҗри календаре» дип тә, «Мәлики ел хисабы» исеме белән дә атала. Мәликшаһ вафатыннан соң уллары арасында тәхет өчен тарткалаш һәм сугышлар башланып китә.

Бу фактлар – кызыклы һәм гыйбрәтле. Әмма бу Мәликшаһ солтанны «Мәликә китабы»на бәйләү мөмкин түгел. Чөнки аның Рум дәүләтенә бәйләнеше юк. Әмма Мәликшаһ исемле хөкемдарлар шактый җыела. Аларның да Румга катнашы юк. Әмма Рум падишаһлыгын төзегән Котылмыш улы Сөләйман Шаһның (1077–1086) улы Мәликшаһ солтан (1107–1116) бар. Ул үзенең абыйсы Давыт Кылыч Арысланнан соң (1092–1107) Рум тәхетенә утыра. Ул үз заманында Тәре йөртүчеләр һәм Византия императорлары белән сугышлар алып бара. Аңа каршы тугандаш энесе Рукнетдин Мәсгут гаскәр күтәрә, аны сукырайтуга ирешә һәм җәя җебе белән буып үтертә, тәхеткә үзе утыра һәм 1116–1156-нчы елларда, 40 ел солтанлык итә.

Димәк, «Мәликә китабы»нда телгә алынып сөйләнелгән падишаһ Мәликнең прототипы 1107–1116 елларда Рум солтаны Мәликшаһ булуын фаразлый алабыз. Җитмәсә, кешеләр хәтерендә тирән эз дә калдырмаган, әмма аның тарихта булганлыгын беләләр, чөнки сәлҗүкләр солтаны Мәликшаһ исеме моны искәртеп тора. Ә икесе укучы күңелендә буталмасын өчен аның кайсы мәмләкәт хөкемдары икәнлеген белдерү әсәр вакыйгаларына хакыйкать көчен өсти. Әдәби әсәрнең тарихи яшәеше өчен исә чынбарлыкка таянуы, хакыйкатьләрне ачыклавы шарт. Бу таләп хәтта хикәят-әкиятләргә дә куела. Әдипләр буш сүз белән вакыт уздыручылардан түгел. Шул ук вакытта халыкның күзаллауларын һәм ышануларын да автор инкарь итмәскә тиеш, аларны, киресенчә, исәпкә алганында – яхшы. «Мәликә китабы»нда да нәкъ шул ук үзенчәлекләр күзәтелә. Шуларның берсе – Мөхәммәд пәйгамбәрне исән, үлемсез итеп күзаллау әсәрнең рухи тәэсир көчен арттыру өчен хезмәт итә. Мәсәлән, шуларның берсе – Мәлик падишаһның Мөхәммәд пәйгамбәргә илче җибәрүе, аннан килгән илченең хәбәр китерүе. Моны ислам динен яхшы белүче мулла белән падишаһның киңәшләшүе итеп тә яза алыр иде автор. Әмма алай итми, чөнки пафос үзгәрә. Ә автор аны түбән төшерми саклый белгән. Бу хәл сыйнфый мәртәбәлек, аксөяклек күрсәткече дә.

Мөхәммәд пәйгамбәрдән кеше килеп, падишаһ «никах – минем сөннәтем» дигән җавап ала. Аннары кызына гарәп телендә хәбәр бирдерә («Ән-никаху сөннәти фә мин рагъбин ган сөннәти фә ләйсә минни», ягъни «никах минем сөннәтем торыр, һәр кеше – минем сөннәтемне кылмаса, минем өммәтем ирмәс»,– дип торырлар»). Кыз да гарәпчәләп әйтә башлап җавап бирә: «Кәм әл-җенсүн – мәгаль-җенсүн, кайчан кем рагъбәт кылсам, үземдик габид вә заһит порһизкәр булса, сөннәтне биҗай китергәймен» (ягъни, камил җенескә тиң килерлек, кайчан теләсәм, үзем кебек динле һәм сабырлык иясе дәрвиш булса, сөннәтне тәртибенчә үтәрмен),– дип. Әтисе моны: «Андый олуг эш булды»,– дип бәяли, кызына каршы сүз җиткерә алмый.

Татарда да «олы эш булды» дип, озакка сузылачак, бүген-иртәгә генә хәл итеп булмаячак эшне, катлаулы барып чыга торган мәсьәләне әйтәләр. Асылда ул «чишеп булмаслык, башкарып бетерү мөмкин түгел» дигәнне белдерә.

Әсәрнең экспозициясе шушы рәвешле бөтенләй «сүтелеп», реэкспозиция тудырыла. Вакыйгалар үсеше тагын туктап кала. Бу тышкы динамик сюжет хәрәкәтенең киселүе укучыда эчке уйланулар кузгалуны, зиһенендә фикер төенен барлыкка китерүне булдыру өчен авторның иҗади тудырган уңышлы чарасы дип бәяләнергә тиеш. Алга таба әсәрдә вакытларның күп узуы, кызның атасы вафаты гади җөмлә кысаларында хәбәр ителә. Мәликә тәхеткә утыра. Вакыйгалар агышы, шуларны хәбәр итүче җөмләләре кебек үк, катлаулана баралар һәм тагын да яңа, инде өченче юнәлештә башлам тәкъдим ителә.

III

Тәхеткә утырган Мәликә, үз тирәсенә галим-голамәне җыеп, йөз соравы барлыгын, шуларга җавап бирә алган кешегә генә, падишаһмы ул, фәкыйрьме, хезмәтче-колмы, кемлекләренә дә карамастан, кияүгә чыгачагын белдерә. Шәһәрдән-шәһәргә, илдән-илгә хәбәре таратыла. Һәм кияү булырга теләүчеләр җыела. Мәликә аларга: «Сөалемне тапсаңызлар – котылдыңыз, юк ирсә – тотылдыңыз!» – дип шарт куя, сораулар бирүгә керешә, җавап таба алмаганнарны палач кулыннан үтертеп бара. Бу хәлләрне күреп торган олуг хәзрәтләр (әсәрдә алар «хәзрәте-гали» термины белән белдерелә) хәдис «укып» торалар: «Мин гарифин нәфсиһи фәкать гарифин Раббиһи!» – дип, ягъни: «Һәркем үз хәлене белмәсә – һәлак булыр»,– тиделәр».

Әлбәттә бу хәдис һәм аның татарча тәрҗемәсе (татарча варианты) сүзгә-сүз түгелләр. Бу хәдистә сүз бәндәнең түгел, Аллаһының белеп торуы хакында бара, ягъни «Күңелдәгене белсә – фәкать Аллаһы тәгаләң белеп тора» диелгән, әмма эчтәлектә аларны адекват дияргә дә урын бар. Ав-

тор монда да иҗади эш итә белүе белән сокландыра. Хәдисләргә татар мәкальләреннән эквивалентын табу ул – белем һәм зирәклекне дә таләп итә. Халыкның үзендә булган һәм телендә кулланылышта электән йөргән хәдис (Пәйгамбәр сүзе) бер шушы урында гына түгел, башка вакыйгалар эчендә искәртелгәндә дә шушы рәвешле, «тәрҗемә вариантлары»нда бирелгәннәр. Бу хәл кат-кат сокландыра, авторның таланты хакында сөйли буларак күзаллана. Дөрес, әсәрдә ул вакыйгаларны киң алып, шул заманнарда ук гарәпләрдә һәм фарсыларда үсештәге формаларда нечкәләп тасвирлап язу эзенә төшми. Стильне мөмкин кадәр «коры» һәм чиста, фикерне туры тота. Мондый схематик алым әдәбиятны зурламый. Шуңа да «Мәликә китабы» халык әсәре дәрәҗәсендә кала. Без моны осталык җитмәүдән дип кенә, мәсьәләне сызып ташлап бәяләү ягында түгелбез. Татарның каләм ияләреннән Р.Фәхретдинов үзенең әдәби әсәрләрен шулай схематик ысул белән язмаганмы? Моның үзенә күрә рационалистик алым булуын да онытмыйк. Ә татар укучысы тасвирлауларны, табигать күренешләрен чуклап язуны бик өнәп бетерми. Әдәбиятны бәяләгәндә менталитетны санга сукмый мөмкин түгел. «Мәликә китабы» авторы да моны яхшы тоеп эш итә. Вакыйгаларны тыйнак стиль агышында бирә, тасвирларны бөтенләй дә файдаланмый. Аны хәтта кызның чибәрлек мәсьәләсе дә кызыксындырмый. Мәликәне ул «сәхип хәсән» дип кенә атый, сүзгә-сүз тәрҗемә иткәндә бу гыйбарә «яхшылык иясе» дигәнгә туры килә. Икенче мәгънәсе – «матурлык, күркәмлек иясе» дигәнне белдерә.

Әмма Мәликәнең гыйлемле, акыллы, зирәк булуы, сүз белән атап кына түгел, вакыйгалар барышы эчендә дә аңлашылырлык бәян ителеп бирелә. Аның биргән сорауларына җавапларны кияүләр арасыннан белә алучылары табылмый.

Шушы рәвешле «Мәликә китабы»ның башлам-экспозиция өлеше кабат «сүтелеп» кала. Бу алым татарның: «Борын-борын заманда булган, ди, яшәгән, ди, әби белән бабай, өйләре булган, ди, таштан, сөйлимме баштан?» – дип, тыңлаучыны тәмам гаҗизләп бетергәнче берничә кат яңабаштан сөйли-сөйли аптыратып йөдәткәннән соң гына, кызыксынуны уятып, алга таба бәянләп китү алымын хәтерләтә. Әмма монда авторны кабатлана дип гаепләп булмый. Әсәрнең һәр башламы әле экспозиция, әле реэкспозиция ролен башкара һәм укучыга өстәмә хәбәрләр бирә. Моның өчен әдип төрлечә башламнар биреп алу алымын вакыйгалардан-вакыйгаларга күчү рәвешенә төзи. Алар, бер-бер артлы килеп, әсәрнең эчтәлеген хасил итәләр.

IV

Һәм менә Мәликә турындагы хәбәр Төркестан вилаятенә барып ирешә. Бу инде иске заманнарыбызда яшәгән, хәтта тарихлардан аз-маз

хәбәре булган кеше өчен дә күп нәрсәләр хакында сөйләүче вакыйга буларак күзалланган, билгеле. Беренчедән, Төркестан ул – төрки дөньяның үзәге, мәркәзе, Казык йолдызы. Икенчедән, төрки дөньяның борынгы төрки телле диндар суфилары Төркестанда җитешкән. Өченчедән, ул – Ә. Яссәвинең (1091–1166), С. Бакырганиның (1111–1186) ватаны. Монысы инде иске заман кешесе өчен аерата газиз һәм әһәмиятле. Шунысы тагын да кызыклы, бигрәк тә XVII йөз ахырыннан башлап татарда мөкатдәс саналучы Бохара хакында монда сүз дә бармый. XVII–XVIII, хәтта XIX йөз башы әсәре булса, «Мәликә китабы»нда Төркестан түгел, Бохараи-шәриф турында сүз барыр иде. Төркестан мәмләкәтенең бөек һәм данлыклы дәвере Ә. Яссәви чорына, ягъни XII–XIII йөзләргә карый. Ә «Мәликә китабы»н шул гасырларга нисбәтләү бераз каушата, алай түгелдер, булмастыр дигән икеләнү хисләрен тудыра. Һич югы ул, шиклерәк фикерле кешеләрдә әлбәттә, Бохарага махсус рәвештә юри каршы куеп, Бохараны санга алмаудан туган әсәрдер дигән икеләнүләрне мәйданга чыгаруга хезмәт итүче ясалма уйлар да тудыра. Әсәрнең үзендә язылу датасы һәм авторы күрсәтелмәү сүзне кистереп әйтергә мөмкинлек бирми. Фәнни алымнарыбыз да хатасыз нәтиҗәләргә килү өчен файдаланырлык түгел кебек тоела башлый. Әгәр дә Мәликә китабы 1846-нчы елда ук китап рәвешендә бастырылып чыгарылмаган булса, безнең әдәбият тарихыбыз гыйлеме аны XIX йөз ахырына нисбәт итәр иде дә хатын-кыз азатлыгына дан җырлаучы мәгърифәтчелек реализмы әсәре диебрәк бәяләр иде. Моңа дәлил өчен Россиянең кораллы көчләре Төркестанны яулап алуын да мисалга китерер иделәр. Чыннан да XIX йөз ахырында Төркестан темасы, аның тарихи төзелеш ядкәрләрен өйрәнү һәм үзләштерү Россия шәрыкнаслары арасында шактый көч алып китә. Шулай да XIX йөз ахыры Төркестаннан «Мәликә китабы»нда искә алынган Төркестан вилаяте үзара аерылып торалар. «Мәликә китабы»ндагы Төркестан ул – гыйлем учагы. Аның шулай булуы әсәрнең төп геройларыннан Габделхәлим образында гәүдәләнә. Габделхәлим – фәкыйһ, ягъни иҗтимагый-дини кануннарны дөрес төшенеп аңлатучы галим. Мәликә хакындагы хәбәр аңа да килеп ирешә һәм ул Рум шәһәренә килә. Мәликә аны да алдан ук кисәтә: «Сәнең дик күп егетләр үлде, син үләрсең», – ди. Әмма аңа Хәбделхәлим: «Көлли шәй-ин һәлакыйн, иллә вәҗһиһи ләһил-хөкми вә иләйһи тәрҗигун», ягъни: «Бар нәрсәләр дә Аллаһы тәгалә әмере белән һәлак ителә һәм Аның хөкеме белән кабат тергезелә»,– дип, Коръәндә шул сурәне күрүен дәлил буларак искәртеп әйтеп җавап бирә.

Әсәрдә Габделхәлимнең дә, кызның да исемнәре сирәк телгә алына. Мәликәне автор «кыз әйде», «кыз сорды» («кыз әйтте», «кыз сорады») дип, Габделхәлимне «фәкыйһ әйде» («фәкыйһ әйтте») рәвешендә генә

укучыга искәртеп бара. Аның егетне «фәкыйһ» дәрәҗәсендә атавы – укымышлы, хакыйкатьләрне танып-белүче булуын сиздерер өчен, әлбәттә. Әмма, шул ук вакытта, укучы күңелендә «фәкыйһ» кеше исеме буларак кабул ителә башлый, егетнең Габделхәлим икәнлеге онытыла бара. Бу факттан чыгып, авторның үз исеме Габделхәлим булмадымы икән дигән фараз да туарга мөмкин. Тик ул вакытта шуны да искәрергә тиешбез: Мәликә дә әсәрдә һаман «кыз» дип кенә аталып барыла! Шулай да Габделхәлимнең авторлыгын бу хәл юкка чыгара алмый.

Мәликәнең шартын Габделхәлим Коръән аятен дәлилгә искәртеп, ягъни Аллаһыга таянуын шушы рәвештә белдереп кабул иткәч, һәлакәт табуның да, яшәүнең дә Аллаһы тәгалә кулындагы эш икәнлеген белдергәч һәм шуның белән иманы ныклыгын һәм чын мөселман булуын да искәрткәч, аның зирәклеге дә, белем дәрәҗәсе дә укучы күңелендә соклану хисләрен уята. Бу хисе аны Габделхәлим ягына куя, егет шулай кадерлегә әверелә.

Әдәби әсәрне укыганда укучының кайсы герой позициясенә басуы аерым әһәмияткә ия. Лояльлек мавыктыра алмый, мәгънәләрне төшенүгә дә юл ачмый. «Мәликә китабы» никадәр коры, рационалистик стильдә язылмасын, укучының хисләрен яулап алырлык, күңелен мавыктырырлык итеп эшләнелгән. Кызның сорауларына егетнең тапкыр һәм акыллы җаваплары могҗиза кебек кабул ителәләр. Коры сорау бирү һәм җаваплар гына, югыйсә, әмма аларның мәгънәләре, менә хәзер, бу юлы кызга егет нәрсә дә әйтә алмас дигән уй, яисә, ничек тапкырлык күрсәтә, беләсезме, дигән тойгылар уяну әсәрне хикмәтле һәм маҗаралы ясый. Авторның таланты тагын да шунда: схоластик белемнәрне укучыга ул кызыклы һәм мавыктырырлык төзи алган, ягъни, әсәрдә Мәликәнең сораулары укучыга да юнәлдерелгән, укучыга да аталган. Бу методны хәтта хәзерге инновацион мәктәп дәреслекләре дә файдалана. Мисалга М. В. Панов редакциясендә басылып чыккан рус теле дәреслеген күрсәтү дә җитә [Панов: 2012. 384 с.]. Анда Вова Бутузов, Настя Кувшинчикова, Степа Рогулькин исемнәре бирелгән персонажлар катнаша һәм алар үзләренең сорау һәм җаваплары белән рус теле грамматикасының кыен үзләштерелүче очракларын, аерым кагыйдәләрен истә калырлык, кызыклы итеп аңлаталар, дәреслек материалын үзләштерүне шушы юл белән җиңеләйтәләр. Авторлар ул методик персонажлар белән артыгын мавыкмыйлар, аларның сорауларын да, җавапларын да «Мәликә китабы»ндагыча коры, җитди, ягъни конкретлыкта тоталар. Шушы дәреслек белән янәшә куеп караганда «Мәликә китабы»н схоластикага каршы уңышлы бер тәҗрибә дип тә бәяләргә тиешбез. Тагын да шунысы кызыклы, тарихыбызда XIX йөзнең сиксәненче елларыннан башланып киткән яңа төр мәктәп өчен көрәштә

җәдит методы буларак тәкъдим ителгән уку-укыту алымы да сорау-җавап тәртибенә корылган. Әмма «Мәликә китабы» гади сораулар һәм җаваплар әсәре генә түгел, ул сюжет эченә бикләнелгән әдәби формадагы мәгълүматлы хөкемнәр тупланмасы да.

Дәвамы бар

Әдәбият:

1. Г. Газиз, Г. Рәхим. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җильд: Борынгы дәвер. Өченче бүлек: 17, XVIII һәм XI нчы гасырларда иске әдәбият. Казан: Татарстан җөмһүрияте дәүләт нәшрияты, 1923. Б. 89

2. Г. Газиз, Г. Рәхим. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җильд: Борынгы дәвер. Өченче бүлек: 17, XVIII һәм XI нчы гасырларда иске әдәбият. Б. 88.

3. Г. Газиз, Г. Рәхим. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җильд: Борынгы дәвер. Өченче бүлек: 17, XVIII һәм XI нчы гасырларда иске әдәбият. Б. 88.

4. Әдәбият белеме сүзлеге / Төз.-ред. Әхмәдуллин А.Г. Казан: Татар кит. нәшр., 1990. Б. 204.

5. Г. Газиз, Г. Рәхим. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җильд: Борынгы дәвер. Өченче бүлек: 17, XVIII һәм XIX-нчы гасырларда иске әдәбият. Б. 95.

6. С. Д. Клевцова. Русско-персидский словарь: Учебный. Тегеран, 2000. С. 268.

7. С. Г. Кляшторный. Манихейский мотив в древнетюркской «Книге предзнаменований» // Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой степи. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006

8. М. В. Панов. Русский язык: Учебник для 5 класса общеобразовательных учреждений / М. В. Панов, С. М. Кузьмина, И. С. Ильинская и др. – М.: ООО «Русское слово – учебник», 2012. – 384 с.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаклар/ Исторические источники по краеведению.

Редакция планирует публиковать разного рода документальные материалы, имеющие отношение к местной истории. В частности, это легенды, предания, связанные с историей населенных пунктов, мнения старожилов по истории сел и деревень края, записанные учеными. Кроме того, это разного рода статистические сведения, характеризующие этнический и сословный состав населенных пунктов. Например, в данном номере приводятся данные ревизских сказок по V ревизии (1795) относительно состава населения юго-восточных районов территории современного Татарстана. Из них очень хорошо видно, что ревизии фиксировали не этнический, а этносословный состав населения. Кроме того, начинают издаваться общие данные, касающиеся татарского населения, на основе Ландратской переписи 1716–1717 гг. по Казанскому уезду. Специально отметим, что это – сведения подворного учета населения, но в ходе Ландратской переписи кроме мужского населения были переписаны и женщины, поэтому несмотря на некоторые недостатки, данные названного учета населения весьма ценны для краеведов. В дальнейшем на основе публикуемой информации будут даваться более подробные комментарии к ним. Все материалы этой рубрики были извлечены из архива и подготовлены к печати нами.

Д.М.Исхаков

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ПЕРМСКИХ ТАТАР
Исторические предания

Дело «О начале и происхождении разных племен иноварцев» 1784 г.

а) Из Екатеринбургского нижнего суда.

«…иноварцы, называемые башкирцы, предки их перешли и поселились в Урале в 1199 г., [из] области Булгарской и города, называемого на их языке шатер Булгар, который переименован уже и назван Казанью, как по летописям их значится, во время, когда еще управляли ими собственные их ханы и князья и по выходе [оттуда] поселились в разных уральских местах» [источник: ГА Пермской обл., Ф.316. Оп.1 бд. хр. 78. Л.24].

б) Сведения от башкирцев деревень Наяново, Култаево и Эничево.

«Начало происхождения предков означенных башкирцев их поколения была тарханова, перешли и поселились они в сих местах с давних лет, по собственным их преданиям, издревле; потом под Российскую державу походили они по взятии…. Казани, а до покорения находились в управлении или [в] подданстве у державца своего Ногайского хана. В конце правительства управления при том державце были доказать не могут. А только слыхали, что хан их брал от лучших людей их дочерей девок и держал у себя с переменою погодно, а после отдавал отцам обратно, каких имел от 10 до 20, что и считали они за обиду…».

Источник: ГА Пермской обл., Ф.316. Оп.1 бд. хр. 78. Л.24.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДАНИЯ ТАТАР ЮГО-ВОСТОКА ТАТАРСТАНА И САМАРСКОЙ ОБЛАСТИ (БУГУЛЬМИНСКОГО УЕЗДА САМАРСКОЙ ГУБ.).

Из истории села Старое Ермаково Клявлинского района Самарской области

23 января 1987 г. в Центральный госархив РТ было отправлено письмо от имени секретаря парткома и председателя сельсовета с. Ст. Ермаково с просьбой сообщить, нет ли в архиве сведений об истории с. Ст. Ермаково. Из архива было сообщено, что данных об этом селе не имеется. Один из краеведов это письмо оставил у меня и оно хранится сейчас в моем личном архиве. В связи с тем, что в письме есть интересные данные, извлеченные из «Летописи старожилов села Ст. Ермаково», я решил ниже опубликовать выдержки из этого письма.

«...По летописи старожилов, село Ст. Ермаково основано в 1737 г... В летописи говорится, что в 1521–1535 годах при ханах Сафа-Гаряй, Мухамет-Амин, из племени Туйхужа, его сын Асыл-Хужа-Хусаин получил ярлык на право владения землей близ Бугульмы и наши места по р. Соке... В 1552 г. ... их земли не был отобраны, так как их сыновья [?] Туйкилди участвовали в походах русских войск. [Последний] был старшиной в Казани. У него двое сыновей: Мамат и Туйбактый, тоже участвовали в войнах и обеспечивали хлебом и другим русскую армию. Поэтому их земли остались за ними и при Петре I. Сын Туйбакты Уразмет был назначен старшиной в Башкирии, второй сын Ярмухамет был назначен старшиной (в) 1730 г. и приехал в село Байтрак (раньше называлось Верхний Ермак) и 1737 г. Ярмухамет свою контору перевел из Верхнего Ермака в с.Старое Ермаково, окруженного с трех сторон р. Сок и имеющего Юкале тау; тогда она называлась Нижний Ермак. В 1740 г. его земли государство отобрало за то, что он не крестился... После ухода Ярмухамета часть земли продали сроком на 100 лет боярину с. Седяково... В 1785 г. из с. Ст. Ермаково выселяется часть крестьян в с. Ермаково и село это стало называться Новое Ермаково».

ЭТНОСОСЛОВНЫЕ ГРУППЫ ТАТАРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БУГУЛЬМИНСКОГО И ЧАСТИ БУЗУЛУКСКОГО УЕЗДОВ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ ПО РЕВИЗИИ (1795 г.)

БУГУЛЬМИНСКИЙ УЕЗД мужчины женщины

I. Киргизская волость

1. Каракашлы б.-80-99, тп.-4-4, яс.т.-5-9, с.л.т. – 7 -5.
2. Ташлы б.-9.10, тп..9-10, сл.т.-22-10.
3. Акбаш б. – 85-81, тп.-25-15.
4. Зай река тор.т. – 120-155, яс.т. – 68-66, сл.т, – 220-177.
5. Урусля яс.т. – 59-45, сл.т. – 65-56.
6. Дымская рус. – 18-16, яс.т. – 189-208*, тп. – 13-5.
7. Назарово стар.т. – 55-80, новокр.чув. – 85-78.
8. Караярыково б. – 20-17.

II. Юрмийская волость

1.Болтачево сл.т. – 136-150.
2. Урсаево б. – 94-92, тп.- 20-25, яс.т. – 16-13, сл.т. – 3-2.
3. Тумутук б. – 42-46, тп.- 53-42, яс.т. – 51-48, сл.т. – 27-12.
4. Еланкуль б. – 22-30, тп.-33-28.
5. Куптяк яс.т. – 62-25, мж. – 57-60, сл.т. – 40-42, тп.- 6-4
6. Сарлы б. – 48-69, яс.т. – 42-43, тп.- 15-16.
7. Сасыкуль б. – 31-32, тп.- 16-20, яс.т. – 15-20.
8. Сююндюково б. – 24-21 яс.т. – 4-6 тп.- 17-13, сл.т. – 12-12.
9. Стерлитамак б. – 26-25 тп., 72-78, яс.т. – 65-50, сл.т. – 119-131.
10. Урманаево Новое б. – 12-13, тп.- 20-15, яс.т. – 28-13
11. Митряево Новое б. – 86-89, тп.- 53-46.
12. Асееве б. – 43-29, тп.- 94-89.
13. Уразаево (Медведево) б.-19-16, тп.- 72-78, яс.т.- 37-35, сл.т.- 8-7.
14. Тойкино б. – 5-5, яс.т. – 113-97.
15. Азнакаево б. – 6-18, тп.- 161-163, яс.т. – 12-8.
16. Агирзи яс.т. -103.
17. Сапеево б. – 8-12, тп.- 38-36, яс.т.- 75-79, сл.т. -119-86, мещан (татар) – 21-22
18. Сухояз Верхний яс.т.- 3-6, тп.- 31-24.
19. Сухояз Нижний яс.т. – 26-22 тп.- 31-46
20. Сухояз Большой яс.т. – 48-48, тп.- 97-100.
21. Учали яс.т. – 65-67, сл.т. – 25-28.

22. Агир б. – 10-11, тп,- 35-35, яс.т. – 11-13.
23. Чалпы б. – 10-13, тп.- 33-31, яс.т. – 15-20, терг.т. – 6-6.
24. Бишмунча б.прип.-27-14, тп..110-122, ям.т.-13-11, яс.т.-5-6, сл.т.- 8-8.
25. Кама тп.- 87-90, ям.т.- 70-63, сл.т.- 8-10.
26. Абдулово-Ильбяк тп.- 1-1, яс.т.- 51-45, сл.т.- 44-29, отст.солд. – 2
27. Масягутово тп. – 35-46, яс.т. – 76-68.
28. Катимово яс.т. – 76-68.
29. Какре Елга яс.т.- 142-145, тп. – 76-58.
30. Якеево Верхнее яс.т. – 4-5, (ныне налицо – 168-140), [яс.т. – 22-14)
31. Якеево Нижнее яс.т. – 5-3, тп. – 59-37, сл.т. – 27-29.
32. Алкеево яс.т. – 65-65, тп. – 101-106.
33. Урсалыбаш тп. – 23-30, яс.т. – 83-93, отст.солд. – 5.
34. Сулеево б.прип.- 10-10, тп.- 87-104, яс.т.- 13-9, ям.т. – 2-1.
35. Абдекеево Татарское яс.т. – 36-25, сл.т. – 56-52.
36. Карабиккулово сл.т. – 29-27, морд.новокр. – 34-32.
37. Динискино яс.т. – 32-49, сл.т. – 304-344.
38. Сарабиккулово тп. – 62-74, ям.т. – 65-63, сл.т. – 24-23, яс.т.- 2-1.
39. Щербень (Тимяшево) яс.т.-3-44, сл.чун.-5-41, морд.новокр.-154-169, новокр.т. – 139-204.
40. Утямышево (Нижний Ключ, Мансурово) сл.т. – 171-204.
41. Утямышево (Верхний Ключ) яс.т. – 17-16, сл.т. – 110-142.
42. Утямышево Старое сл.т. – 191-229.

III. Кыреланская волость

1. Ретаманово б. -110-126.
2. Татарский Кандыз тп. – 20-23, яс.т. – 225-277, мщ. – 4-4.
3. Шалты Новые тп. – 153-165.
4. Карамалы Чути яс.т. – 87-86.
5. Ханвркино яс.т. – 87-88.
6. Казбулат Новый стар.т. – 24-15, морд.яс. – 70-55.
7. Федотовнка старокряс.т. – 77-82.
8. Сеитово (Карлыгач) тп. – 95-66, ям.т. – 38-25, сл.т.- 80-87.
9. Урмышлы тп. – 20-20, яс.т. – 56-76, сл.т. – 48-64.

IV. Кырланская и Байларрская волость

1. Апсалямово б.- 39-23, б.прип. – 45-37, тп. – 39-35
2. Дымтамак б.- 15-11, б.прип.- 86-78, тп. -и 1-3.
3. Чути б.- 7-4, яс.т.- 15-13, сл.т. – 5-5, отст.солд.т.- 1-
4. Красный Яр б. – 123-103, тп. – 36-38.
5. Бавлы б. – 64-43, яс.т. – 39-14, сл.т. – 4-4, мщ. – 5-6

6. Исерганово б. – 69-74, б.прип. – 23-21, тп. – 2-2, яс.т. – 23-15.
7. Тумбарлы** б. – 75-57, тп. – 12-15, яс.т.- 5-7, сл.т. – 20-32.

V. Надыровская волость

1. Токтарово (Урдалы) тп. – 155-155, ям.т. – 12-9, сл.т. – 3-3.
2. Юлтемирово б. – 3-3, яс.т. – 91-103, сл.т. – 15-15.
3. Надырово Старое (Сугушла) б.- 5-4, тп.-77-52, сл.т.-57-55, ям.т.- 36-20.
4. Карнали тп.- 103-106, сл.т. – 116-109, ям.т. – 3-5.
5. Шугурово б. – 10-5, тп. – 166-169, сл.т.-31-41, ям.т.- 10-6.
6. Иштеряк Старый яс.т. -9-10, сл.т. – 63-73.
7. Иштиряк Новый тп.- 48-53, яс.т. – 93-103.
8. Бакирово Иштеряк б.- 3-3, тп.- 52-54, сл.т. – 32-22.
9. Каратай Старый (Мукменево) тп – 1-2, ям.т. – 26-29.
10. Чершылы Верхнее тп.- 17-18, яс.т.- 34-40, сл.т.- 18-18, ям.т.- 17-10.
11. Чершылы Нижнее тп.- 69-63, ям.т. – 21-15, сл.т. – 103-96.
12. Кувакбаш тп. – 90-79, ям.т. – 18-20, сл.т. – 47-35.
13. Каратай б.-3-3, тп.- 106-104, яс.т.- 10-9, сл.т.- 31-41, ям.т. – 49-58.
14. Карабаш б- 10-14, тп.- 90-120, ям.т. – 81-80.
15. Кудаш тп. – 80-70.
16. Абдрахманово б.- 34-40, тп. – 104-113, яс.т.- 20-23, ям.т.- 22-20.
17. Тайсуган б. – 73-87, тп. – 109-116, ям.т. – 4-5.
18. Мактама Верхняя тп.- 161-179, ям.т.- 12-13, сл.т. – 22-28.
19. Менлибаево тп. – 60-70, яс.т. – 30-26, ям.т. – 25-27, сл.т. – 10-11.
20. Чупаево тп. – 95-105.
21. Абрамово Первое стар.т. – 14 дворов***.
22. Надырово Новое б. – 2-3, тп- 55-52, яс.т.- 31-30, ям.т. – 76-82.
23. Каширово б. – 214-215, тп. – 85-120, ям.т. – 3-3.
24. Шерашли яс.т. – 54-41, отст.солд. – 7-3.
25. Мактама Нижняя тп. – 112-113, яс.т. – 14-11, сл.т. – 27-28.
26. Кульшарипово тп. – 120-140, яс.т. – 6-3, ям.т. – 2-1.
27. Алметево чув.некр.-19-15, б.-62-37, тп.-164-164, ям.т.-78-84, яс.т. – 45-33, стар.т.- 22-11, отст.солд.- 1, уд.кр. – 4-3.
28. Бигашево тп. – 162-162, ям.т. – 2-4, яс.т. – 45-53.

БУГУРУСЛАНСКИЙ УЕЗД

I. Надыровская волость

1. Верхнее Ермаково (Утыр Елга) тп. – 69-80.
2. Нижнее Ермаково (Липова гора) тп.- 20-30, тп.ям. – 33-25, сл.т. – 64-64.

3. Камышлы тп. – 100-80, яс.т.- 5-3, тп.ям.- 62-30.
4. Надырово (Якшыкуль, Балык-тамак) тп.-46-60, ям.т.- 3-4, сл.т.- 95-60.
5. Надырово (Бакеево) тп. – 29-27, тп.ям. – 27-20, яс.т. – 84-74.
6. Сок-Карамалы стар.т.-10-6, морд. новокр.-108-69, новокр.чув.-17-12, отст. солд. – 43-4.
7. Давыдкино (Балыклы) яс.т. – 158-156, сл.т. – 28-32.
8. Верхний извлечены из Ермак (Байтуган) яс.т.- 120-94, ям.т. – 9-6 новокр.чув.- 125-132.

[Материалы извлечены из: РГАДА, ф.1355, оп.1, ед.хр.1874, (Бугульминский у.) и 932 (Бузулукский у.)]

ПРИМЕЧАНИЯ

* – возможно, это «ямские татары».
** – это деревня относилась к Байларской волости.
*** – население села было учтено в дер. Кузайкино Мензелинского уезда.

Список принятых сокращений

б. – башкирское сословие;
б.прип – припущеники из башкирского сословия;
тп. – тептярское сословие.
яс.т. – группа ясачных татар;
сл.т. – группа служилых татар;
тор.т. – группа торговых татар.
стар.т. – старокрещеные татары;
новокр.т. – новокрещеные татары.
стар.яс.т. – старокрещеные ясашные татары.
мщ. – мещеряки (мишары).
ям.т. – ямские татары
тп.ям. – тептяры ямские
отст.солд. – отставные солдаты;
отст.солд.т. – отставные солдаты-татары;
рус. – русские.
новокр.чув. – новокрещеные чуваши;
морд.новокр. – мордва новокрещеная;
морд.яс. – мордва ясачная;
чув.некр. – чуваши некрещеные (язычники);
уд.кр. – удельные крестьяне.

МАТЕРИАЛЫ ЛАНДРАТСКОЙ ПЕРЕПИСИ 1716–1717 ГОДОВ
КАЗАНСКИЙ УЕЗД

Алатская дорога	обоего пола

Сотня черемисина Ахпайка Акинова

1) волость Турек	черемис – 104, татар – 76
2) починок Ира	татар – 5
3) починок по рч. Ира	татар – 9
4) Беренга (пустошь Яльгдина)	татар – 103
5) волость Илет-Кукмор	черемис – 58, татар – 37
	= Татар – 258
	= Черемис – 162

Сотня [нрзб]

1) починок у волости Арбор усадом (Кугенур полянка)	татар – 53
2) починок у р. Туще (на Вятке)	татар – 6, черемис – 12
3) устье Гоньба	татар – 42, черемис – 3
4) волость Ошла Шудумур	татар – 59, черемис – 5
5) починок пустошь Коржаш	татар – 36
6) починок рч. Кубер	татар – 10
7) починок Пинегер	татар – 10
8) На сенных покосах	татар – 26
	= Татар – 470
	= Черемис – 20

Сотня татарина Московки Шабулатова

1) Инса	татар – 75
2) Тохтамыш	татар – 47
3) Кодралеевская	татар – 72
4) починок Улуяз	татар – 28
5) Ковали верх, усад	татар – 93
6) Другие Ковали	татар – 73
7) Унба	татар – пуста(67)
8) Епанчина	татар – 23
9) Кабаксу	татар – 50
10) Куморгозя	татар – 50
11) рч. Юлба	татар – 28

= Татар – 569

Сотня татарина Ирмячка Исенгильдина

1. Иске Юрт (у дер. Сай усадом)	татар – 66
2. Альдербыш; починок рч.Терекле	татар] 49
3) Ибра	татар – 23
4) Сай	татар – 197
5) по рч. Ташлык	татар – 11
6) Студ. Ключ	татар – 122
7) Кебек Гор	татар – 16
8) Сухой враг (Кадышевская дорога)	татар – 69
9) Абашинской дороге	татар – 50
10) Чирши	татар – 156
11) починок Чирши (Тарышка)	татар – 21
12) починок Тобъяз	татар – 69
13) у починка того др. усад	татар – 51
14) Аблай	татар] пусто (67)
	русских
15) Сулабаш	татар – 46
16) починок Алан	татар – 18
	= Татар – 955

Сотня татарина Урки Ураева

1) Большой Алат	татар – 40
2) Средний Алат	татар – 38
3) Барамыш	татар – пуста(28)
4) Алан	татар – 31
5) починок Махмур	татар – 27
6) Верески	татар – 16
7) Верески дву полян	татар – 85
8) Кукся	татар – 18
9) починок Кулле	татар – 80
10) Другие Верески	татар – 52
11) Шукотя	татар – 50
12) Большие Верези	татар – 196
13) Борисов Отар	татар – 55
14) починок Гарь	татар – 11
15) починок Меретев	татар – 8
16) Битеман с починки	татар
починок Пшалым рч.	татар] 82
починок Киндеркуль	татар

17) Битеман по рч. Евас с починки	татар
починок Студ Ключ	татар] 69
18) по оврагу Асан	татар – 30
19) Кудашево	татар
починок Бикнарат	татар] 42
20) Ули с починки	татар
починок Акбуль	
починок Уле	] 93
21) Илет с починки	татар
починок Шокма	] 78
	= Татар 1108

Сотня татарина Абдула Кильметова

1) Большая Серда	татар – 169
2) Карчиган	татар – 57
3) починок рч. Серда	татар – 30
4) Ялби (Улби)	татар – 58
5) Куюк	татар – 44
6) Арняш	татар – 79
7) Кошлоуш	татар – 47
8) починок Кошлоуш	татар – 11
8а) починок Клачи	татар – 70
9) Малая Серда	татар – 141
10) Атня	татар – 283
11) починок Ахмет Козин	татар – 28
12) починок Янгильдеевский	татар – 41
13) Дюсем	татар – 25
14) Малая Атня	татар – 53
15) починок Ортем	татар – 23
16) Азмерская	татар – 32
17) Кубян	татар
18) починок Кубян	] 41
19) Шаши с починки	татар
починок Купер	татар
починок Тохтамыш	татар] 224
починок Купер Смежный Шаши	татар
починок Шунер	татар
20) Кубян с починки	татар
по рч. Кубян	татар
починок Буерак	] 157

починок Сухой враг	татар
21) Семеновские Отары с починком	татар – т37
Ур	пустой
22) Узюм	татар – 72
23) Кшлов	татар – 56
24) Средняя Атня	татар – 16
25) починок Березник Ашит	татар
починок Шигалеевский	] 44
26) Кешит	татар
починок Кременский	]86
27) пустошь Булгаковская	татар
починок Байчюрина	] 95
28) пустошь Наянгушевских сенных покосов	[татар] – 53
29) Серда вражка	татар
	] 46
	черемисов
30) починок на Окше	татар
починок Шигалеевский	татар
починок Семитбаш	татар
31) Починок рч. Шушер	татар
	черемисов] 22
32) Менгер	татар – 200
33) Мендюш	татар – 26
34) Ашит (Шекулова пустошь)	татар
починок Ташлонур	татар] 163
починок Бужи	татар
35) Кудайгуловская	татар
починок Кирмень	татар] 82
36) Шинар (Кинер)	татар – 27
37) починок рч. Шинер	татар – 75
38) починок Кичкиняш	татар – 48
39) Мамедели (Тазлар)	татар – 140
40) починок рч. Мокша	татар – 16
41) починок рч. Ур	татар
42) починок рч. Селенгур	татар] 98
43) починок пустошь Багашевская	татар – 16
44) починок Мамышевская дорога	
починок Бахтияревский	татар – 32
45) пустошь Кибяковская	татар – 57
	= Татар – 3212

Черемисы – ?

[Источник: РГАДА. ф.350. оп.1. ед.хр.140, 141]

Арская дорога

Сотня татарина Узека Мустаева

1) Ямашурма	татар – 204
2) Абзебар	русских – 26
	татар – 41
3) Сосмак	татар – 56
4) Мулла	татар – 79
5) Айша	татар – 22
	= Татар – 412
	= Русских – 26

Сотня татарина Тюмяка Еметева

1) Хайван	татар – 5
	русских – выбыли (59)
2) Качелино	татар – 140
3) Айшабаш	татар – 21
4) Чекурча	татар
5) Тюбяк	татар] 56
6) Сухой Хайван	русских 85
	татар – 88
	= Татар – 339
	= Руссих – 85

Сотня татарина Араслан Бекметева

1) Максабаш	татар -89
2) Кибяк Кози Большая (татарская)	татар (новокрещенных) – 89
3) Искеюрт (Трю-Темте)	татар – 35
4) Туляшка	татар – 11
5) Урумширма	татар – 43
6) починок Уют	татар – 44
7) Новая Тюляшка	татар – 7
8) Малая Кибяк-Кози	татар – 69
9) Семит	татар – 62
10) Семит	татар – 64
11) Чолпыч	татар – 28
12) Малый Шинар	татар – 103
13) Большой Шинар	татар – 89

14) Новый Шинар	татар – 28
15) Бурунце	татар – 74
16) Янбулатово	татар – 38
17) Сабы	татар – 81
18) Ташлы Елга	татар – 38
19) пустошь Гожинская	татар – 20
20) пустошь Яндевлетева	татар – 11
21) Каксичевская	татар – 36

= Татар – 938, из них новокрещен – 89

Сотня татарина Мамешаддина Солтаналеева

1) Шеленгар	татар – 22
2) Тимерче	татар – 30
3) Наласа	татар – 242
4) Нижние Аты	татар – 111
5) Средние Аты	татар – 98
6) Атары (сенных покосов) (Аты)	татар – 204
7) Ново-Аты	татар – 136
8) Малые Аты	татар – 78
9) усад Ново-Селище	татар – 81
10) Алич-Тархан	татар – 28
11) Малые Верези	татар – 47
12) Верхние Верези	татар – 47
13) Кокча Верези	татар – 127
14) Средние Верези	татар – 172
15) Большие Верези	татар – 107
16) Кутерняс	татар – 36

= Татар – 1581

[Источник: РГАДА. Ф.350.оп. 1. Д.146]

ИЗ ПРЕДАНИЙ О ТАТАРСКИХ СЕЛЕНИЯХ САМАРСКОЙ ГУБЕРНИИ

Ф. С. Сафина

В 1985 году сотрудниками ИЯЛИ КФАН СССР (группа этнографов) была проведена экспедиция в Альметьевский, Бугульминский, Азнакаевский и Бавлинский районы Татарстана с целью изучения традиционной культуры татарского народа. В ряде населенных пунктов (со слов информаторов) мною записаны истории деревень.

История деревни Надирово

Как видно из надгробных памятников и по рассказам старожилов первые поселенцы появились в этих местах еще в 1202 году. Откуда они появились, неизвестно. Прежде чем сюда переселиться, они предварительно побывали здесь и облюбовали место возле речки «Кимәтле». Первыми поселенцами были четыре человека: Әлмиәхмәт, Исмагыйль, Сөләйман, Надирма. Землю распределяли по жребию. Первым по жребию землю получил Әлмиәхмәт возле реки Зәй, где расположен современный город Альметьевск. Там, где сливается Кама с Заем, землю получил Надирма – это дер. Надирово. Исмагыйль получил землю возле Камы и здесь образовалось село Исмагилово. Горная сторона досталась Сөләйману и здесь образовалось дер. Сулейманово. Получив земли они обосновались каждый на своем участке.

До Октябрьской революции в дер. Надирово было 300–400 хозяйств, 3 мечети, 3 муллы, 3 приходские школы, 3 служителя мечети. В деревне были 10–15 % кулаков, которые использовали труд батраков. От 25 до 30 % земель принадлежали кулакам. Среди них выделялись крупные кулаки: Әхмәтҗанов Ахунҗан, Әхмәтҗанов Гариф, мулла Камалетдин. Каждый из них имел большое количество скота, владел отдельными пастбищами. Они держали от 5 до 10 баранов. В деревне были развиты промыслы и ремесла (валяли валенки, плели лапти). Земли было немного. Большинство крестьян занималось сельским хозяйством. В деревне было 5 магазинов. В них можно было купить все необходимое. Товар привозили из разных мест. Раньше платили очень много налога: поземельный, дорожный и т.д.

Село относилось к Альметьевекой волости, с 1919 Урсалинская волость в Бугульминском уезде Самарской губернии. Информатор: Минниханов Салимҗан. 86 лет.

История дер. Абдрахманово

По архивным источникам, надгробным памятникам, а также рассказам информаторов более 300 лет тому назад поселился человек по имени Габдрахман. Из газеты, напечатанной в 1908 году в г. Уфе мы узнаем, что Габдрахман бабай выходец из дер. Гали Бугурусланского уезда Самарской губернии. Габдрахман бабай прибыл в эти места вместе с одним человеком по имени Әбләй, Они облюбовали место возле реки Зәй недалеко от горы Туктар. Прекрасная природа, плодородная почва привлекли их внимание. Сначала они поселились в дер. Тайсуган вместе с другими переселенцами, некоторое время спустя они переселились севернее от Тайсугана и образовали новую деревню, которой было дано имя Абдрахманово. В центре деревни протекала речка, которая впадает в реку Зәй. Позднее сюда переселились семейства «Кунәүләр». Их называли мещанами. Они не сеяли, занимались торговлей. Сюда переселились также мишари из Горьковской и Пензенской областей.

Раньше жителей нашего села делили на тептярей, мишарей и мещан. Благодаря тому, что наша деревня расположена возле Зая у нас нет гор, земля ровная. Правда, есть небольшие возвышенности, в окружении которых и находится наше село: это Сәгийт тавы, Юллы тау, Аркылы камыш тау, и Җәйләү тавы.

До 1911 года не было планомерной постройки. Улицы, переулки были не широкие. В 1911 году был большой пожар, сохранились только два дома. После этого был приглашен землемер и дома стали строить планомерно.

История дер. Иске Иштирэк

Юго-восточнее от дер. М. Каратай к северу от равнины «Кызыл Яр» до XVII в. была большая деревня. Эту деревню называли Иске авыл – Старая деревня. По рассказам старожилов, здесь были обнаружены надгробные плиты, кирпичи и другие вещи. Эти находки свидетельствуют, что здесь когда-то была деревня. Там, где располагалась дер. Иске авыл, пахотной земли было немного, и некоторые крестьяне вынуждены были переселиться, построив мост через р. Шушма. Кругом был густой лес и болото. Из дер. Иске авыл они переселились в 1700 году. Переселенцы рубили лес, выкорчевывали деревья, создавая пахотные земли. Первым поселенцем был крестьянин по имени Биккенә. Они переселились сюда из Чистопольского края, из дер. Тат. Ялтана, прятались от крещения.

Человек по имени Биккенә около родника, получившего его имя, построил себе дом. Вокруг этих мест было много ивы, тополей. Деревню

назвали «Куш тирәк». После из названия Иске – Старый, заменив его Ишле тирәктәк, создали новое название деревни – Иске Иштиряк.

В эти годы, получив документ от казанского губернатора, сюда переселился 8-й дед – Бирдин Минагетдинов. Их здесь называли тептярями. Из дер. Иске сюда переселился и осел возле горы Мәзит, дед Файзулла. Позднее сюда переселились и чуваши. Они здесь были пастухами. Своим детям дали татарские имена, они женились и выходили замуж за татар, а потом приняли и мусульманскую религию. Но их называли чувашами (чуваш Рахимжан).

В 1735 г. дед по имени Бәкер начал заниматься пчеловодством. Он переселился в липовую рощу. Следом за ним стали переселяться и другие, так образовалась новая деревня, которую назвали Бәкер Иштирәк.

В это же время из дер. Иске Иштирәк переселились 44 хозяйства и севернее от деревни Иске Иштирәк образовали новую деревню Яңа Иштирәк.

Переселившийся из дер. Бәкер Иштирәк Бахтияр начали гнать деготь. Поселенцы обрабатывали новые земли, сеяли пшено, рожь, полбу. Пшеницу начали сеять с 1915 г. Овес тогда 1 пуд стоил 8 коп., а рожь – 12 коп.

До 1893 года земля делилась один раз в 30 лет. После стали делить через 12 лет. В дер. Иске Иштирәк был базар. Здесь можно было купить ткани, платки и т.д.

Село относилось к Кузайкинской волости Бугульминекого уезда Самарской губернии.

История дер. Урдалы

Более 460 лет тому назад сюда переселился дед Туктар из Чистополя. Земли было много. Сюда его переселил падишах. Сам его отыскал, чтоб он занялся постройкой моста. Туктар дед не разбогател, был середняком. В дер. Урдалы народ переселился из дер. «Утыз Именәннән». Переселенцы были из разных мест, прокладывали мост. После эту деревню назвали Туктар-Урдалы. 3-летний ребенок по имени Кинҗә потерялся. Мать в лесу нашла ребенка около родника, где она играла, и увела ребенка домой. После этого этому роднику дали имя «Кинҗә».

До революции 5 % населения дер. Урдалы составляли кулаки, которые имели батраков. Около 10–15 % составляли середняки. Остальные бедняки, которые имели 1 лошадь и немного земли. Обработав свою землю, бедняки отправлялись наниматься к кулакам.

Бедняк Гараев Миндрахман работал у кулака Бадгетдина. Чтобы не платить батраку, кулак Бадретдин обвинил его в воровстве. Бедняк вынужден был попрошайничать.

В 1914 году сгорела вся деревня, где было 440 хозяйств. Спустя 1,5 месяца началась империалистическая война. Раньше на противоположной стороне была дер. Зирекле. Эта деревня раньше входила в состав деревни Урдалы. Когда дед Туктар вернулся с фронта, он прогнал жителей Зирекле. Многие из них умерли и были там же похоронены. Так образовалось святое кладбище.

Село относилось к Сходненской волости, после революции – к Шугуровской волости Бугульминского уезда Самарской губернии. Информатор – Зиннуров Кашиф.

Авыл эшмәкәрлеге: хыялны чынбарлыкка әвереләдерү/ Сельское предпринимательство: воплощение мечты в реальность.

ДӘРТЛЕ ЕГЕТЛӘРЕБЕЗ КАЙДА?
(Әңгәмә)

Ният белән гамәл арасында ерак юл ята. Дөрес, ният – ярты эш, диләр. Тик ниятләп йөрүчеләр күп, гамәл кылучылар сирәк. Бөгелмә районының Карабаш авылында яшәүче атаклы милләттәшебез Фәрит Нәбиуллин – шул сирәкләрнең берсе, уй-ниятләрен тормышка ашыручы замандашыбыз. Юкка чыккан дип саналучы татар аты токымын тергезергә алынуы белән атаклы ул! Татар аты кайтарылса, татар милләте дә юкка чыкмас, дип эш йөртә милләтпәрвәребез. Бу хыял күңелендә кайчан бөреләнде? Ничек бу олы эшкә керешергә булдың? Шушындыйрак сораулар белән мөрәҗәгать итеп, укучыларыбызга эшкуарның дөньяга карашын, мәшәкать-борчуларын ачып бирергә булдык.

– Татар токымлы атларны 2010 елда туплый башладым. Аңа хәтле биш ел чамасы, бу эшне ничегрәк оештырырга икән, дип уйлап йөрдем. Авылда әби-бабай белән үссәм дә, әүвәл авыл хуҗалыгында эшләрмен дип уйламаган идем. Техникум тәмамлап, нефтьче булып киттем. Себердә эшләдем. Армиядә хезмәт итеп, старшина булып кайттым. Кайткач геофизиклар янына эшкә урнаштым да, анда геофизиклар төркеменә җитәкчелек иттем. 1991–92 елларда җәмгыятебездә үзгәрешләр башланды. Энекәшем Фәнис тә минем белән Себердә эшләп йөргән иде. Әлеге үзгәрешләр башлангач, энекәшкә, якын иткән егетләргә, хәзер безнең хакта дәүләт кайгыртмаячак, инде хәзер нишлик, үз-үзебезгә ышанып эш йөртсәк кенә отылмаячакбыз, дип әйттем. Нефть геофизикасы берләшмәсе каршындагы яшьләрнең фәнни-иҗади оешмасын да җитәкләгән, комсомол оешмасы башлыгы да булып торган вакыт бу. Алга таба үсеш юллары шәйләнмәгәч, бу тармактан китәргә булдым. Гаилә дә корырга, алга таба ничегрәк яшәргә дип бик нык эзләнгән чаклар иде бу.

– Атчылыкка алынуыңа күпмедер дәрәҗәдә Бәзертиновның йогынтысы булган дип беләм.

– Әйе, ул зур этәргеч бирде. Аңа хөрмәтем зур. Китапларын да укыганым бар. Гомумән, атчылык белән шөгыльләнә башлаганчы төрле-төрле эшкуарлыкка алынып карадым. Тик аларның берсе дә күңелемә ятып бетмәде. Инде атларга килсәк, татар күңеленә, холкына бик якын бит бахбайлар. Зиннәт бабам да ат асраган. Гомумән, Карабаш атлары 1812 елгы сугышта да, Беренче һәм Икенче Бөтендөнья сугышларында да катнаш-

кан. Шактые атка атланып сугышка киткән. Хәтта сугыш вакытында төрек кызларын килен итеп алып кайтканары да байтак булган. Һәрхәлдә авылыбызда шундый 7–8 нәсел билгеле.

Ир-атлар кайтса да, атлар кире әйләнеп кайтмаган. Соңгы Карабаш атларын авылыбыздан 1943 елны алып китүләре билгеле. Сугыш беткәч, безгә Орлов токымлы юртакларны, авыр йөк атларын, башка төрле атларны китерә башлаганнар. Эзләнә торгач, мин Самара губернасында нәшер ителә торган «Самарский вестник» газетасының 1867 елгы санында Бөгелмәдә базар булуы, анда атларның күпләп сатылуы турында укыдым. Әйтик, бабайның атасы Гариф бабайда өч ат, ике сыер булган. Биш баласы үскән. Менә миндә дә биш бала. Энем Фәниснең әле дүртәү генә, насыйп булса, аның да бишәү булыр. Власть үзгәрә башлагач, кулаклар исемлегенә язачакларын чамалап ала бабам. Бер атын сатып җибәрә. Улын – Зиннәт бабайны күрше кызына өйләндереп, башка чыгара, аңа бер атын, бер сыерын бирә. Бер аты, бер сыеры гына булгач, аңа тимиләр. «Бу власть, система озакка килә. Аңа каршы көрәшеп, сугышып йөрүдән мәгънә юк», – дип әйтә ул балаларына. 1991 елны да яңа система килде. Менә хәзер дә система алышыныргa тора. Байлыгы, акчасы булганнар кабат милексез калырга мөмкин.

– Нindiрәк үзгәрешләр булачагын тәгаенрәк әйтә алмыйсызмы?

– Мин күрәзәче түгел, әмма тормышлар үзгәрәчәген тоям. Яшибез бит әле, күрербез. Бүгенге сәясәткә нindiдер үзгәртүләр кермичә калмаячаклар. Кечкенә вакытта Зиннәт бабай безне – энекәшем белән мине Бөгелмә базарына алып бара иде. Анда кыяр саталар. Кыярны татарлар – Карабаш һәм Мортаза авылы кешеләре үстерә иде. Бөгелмә тирәсендәге авылларда торучы урыслар ул вакытта кыяр үстермәде. Шушы ике авыл халкы тәэмин итте. Кыярны сатарга кирәк. Шунда бабабыз юриме, малайлар сату эшенә өйрәнә башласыннар дип махсусмы, нindiдер йомыш табып, каядыр китә. Карабашта кыяр үстерү, сату – гадәти эш иде. 80 еллар җиткәч, авыллар таркала, шәһәрләр үсәчәк дигән шаукым чыкты. Шул рәвешле авылда яшьләр калмый башлады, калганы да нефть тармагына эшкә керде. Шулай итеп кыяр үстерү дә онытылды. Хәер, базарда сату да тыела иде. Хәтерлисездер: көнбагыш сатучылар да – Пенза татарлары! Менә хәзер алар – иң актив эшкуарлар. Хәзер көнбагышны Европа илләренә дә саталар. Менә безнең янәшәдә генә Башкортстанның Туймазы районы бар. Кыяр, помидор үстерү анда сакланды. Безнекеләр «озын берлек» артыннан Себер нефтен үзләштерергә китте. Шушылай гореф-гадәт, яшәү рәвеше бозыла башлады. Дәүләткә дә, халыкка да бәйле бу. Югыйсә, халык ялланып эшләүчегә әйләнә бит. Моны аңлаучылар аз булды. Ходай Тәгаләнең ымы, җир тартуы булгандырмы: шушы хәлгә

төшенә башлагач, атчылык белән шөгыльләнә башларга вакыт дигән фикергә килдем. Рафаэль Бәзертинов белән аралашуның да нәтиҗәсе булгандыр, билгеле. Бөгелмә базарында атларның күпләп сатылганын гына түгел, төбәгебездә шанлы ат бәйгеләре оештырылганын да бу эшчәнлеккә ныклап керешкәч, атларга, атчылыкка кагылышлы мәгълүматларны бөртекләп җыя башлагач кына белдем мин.

Ир канаты ат булыр

– Беренче атыңны кайдан алып кайттың?

– Башкортстаннан. Хет Чиләбе, Курган, Башкортстан ягы булсын, гел татар авылларыннан таптым мин үз атларыбызны. Шагыйрь Сириннең «Чаптар атың, атлан атың» дигән язмасын укырга туры килде. Чаптар дигән сүз безнең халыкта төсне дә аңлата икән. Башкорт авылларында йөргәндә шундый хәлгә юлыктым: татарлар суяр өчен елкы сатып алырга дип килсә, ни өчендер чаптар төслене алырга теләми, дип сөйлиләр миңа. Үз атыбызны суярга кул бармый, дип аңлыйм мин бу хәлне. Күрәсең, кан хәтере бу. Ничек табигатьтә бөтенесе көйләнгән! Менә шулай әкренләп җыела башлады татар атлары. Татар атлы булсын – бу бит инде хыял! Акча китерерме бу эш, дип башта уйланмадым да. Менә быелгы җәйне алыйк әле. Хәзер күп кенә зур агрофирмалар хәлсез, акчасыз утыра. Республикабызда яхшы гына уңыш җыеп алсак та, бөртеклеләрнең бәясе түбән. Сатып алучы юк. Бодайның бер килосын биш сумга да сатып булмый. Солыны 3-3,5әр сумнан саталар. Аны черетеп яткызыргамы, малга ашатыргамы? Ашатыйм дисә, малы азрак. Ел карлы буламы-юкмы безнең якта кар аз яуды менә. Безгә киләләр, атларыбызны сатып алалар. Малкайларларыбыз тау битләрендә, ерганакларда тибенеп ашый. Бу вәзгыятьтән әле без җиңелрәк чыгып барабыз. Без сату өчен түгел, үзебезгә җитәрлек кенә чәчәбез, күпьеллык үлән дә үстерәбез. Гомумән, безнең көньяк-көнчыгыш – ат үрчетә торган як. Әле йөз ел кенә бу якларда атларны йөзәрләп, меңәрләп тотканнар. Әйтик, Зәй-Каратай авылында ике мең ат асраучы кеше булган. Ул Оренбур, Казакъстан тарафларында да атчылык белән шөгыльләнгән, ат өерләре тоткан.

– Бер очрашкан вакытта, инкыйлабка хәтле Бөгелмәдә чәйханәләр күп булган, аларның барысын да татарлар тоткан, дип сөйләгән идең. Хәзер шәһәрләребездә татар гаиләләре тотучы кафе-ашханәләр юк диярлек аз. Кечкенә кафеларны ачучылар нигездә үзбәкләр, таҗиклар. Сәбәбе нәрсәдә икән?

– Татар шәһәрләре, шул исәптән шәһәр культурасы бетерелгәч, мондый эшне халкыбыз оныта башлаган. Ни дисәң дә, үзбәк, таҗиклар үз туган җирләрендә күпчелек булганга һәм шәһәрләрдә күпләп яшәгәнгә бу эш аларга чит-ят түгел. Икенчедән, Бөгелмәдә ул вакытта татар мо-

хите булган, димәк. Хәер, Казанда да татар ашханәләре булган һәм, билгеле, татарлар аны үз күргән, якын иткән. Үз мәхәлләсендәге чәйханәгә өстенлек биргән. Хәзер, мәхәллә системасы, гомумән, шәһәрләрдәге татар бистәләре калмады диярлек. Өченчедән, читтән килгән кешеләргә тиз арада, көнендә акча китерүче тармак-юнәлеш ул – кафе-ашханәләр ачу. Шушы яңа мохиттә үз урыныңны табу, тамыр җибәрү өчен моннан да яхшырак, җайлырак, төшемлерәк урын табып та булмыйдыр, мөгаен. Бүген пешердең, саттың – шундук акча керде! Ат үстерергә теләсәң – кимендә өч ел, сөт өчен сыер үрчетергә ниятләсән, кимендә ике ел кирәк. Яшелчә үстерергә уйласаң язын, җәен, көзен теплицада мәш киләсең. Ә менә әзәриләр хәзер башка юнәлешләрне дә үзләштерә башлады. Хәер, базарларда да (ул да көнендә акча бирә торган урын) сату итүчеләрнең күбесе – Урта Азия халкы, әзәриләр. Хәл алгач, баегач, башка юнәлешләрдә дә эш йөртә башлый алар.

Шул ук вакытта акчалы татарларыбыз, эшкуарларыбыз шактый күп хәзер. Әмма акча бүген бар, иртәгә булмаска мөмкин. Шуның өчен озакка исәпләнгән эшләргә, традицион, үз халкыбызга хас булган җитештерү тармакларына акча кертергә кирәк. Һич кенә дә кемнең аты бар, шул исән калачак дип әйтүем түгел. Татар табынында борын-борыннан табигый, гадәти булган ризыкларны куллануга кайтырга вакыт. Елкы ите, казылыктан тыш, каз ите, катык, бавырсак та булырга тиеш өстәлебездә. Туклану системасы дигәннән. Кымызга әле һаман үгисетеп карыйбыз. Ни өчен елкы ите, кымыз дим. Болыннарда иркенләп йөргәнгәме, аның мае тиз үзләштерелә. Елкы мае утыз сигез градуста эри. Сарык мае җитмеш градуста гына эри. Аны эшкәртү өчен ашказанына күпме көч түгәргә кирәк?! Бия, ишәк һәм хатын-кыз сөтенең структурасы бер төсле икән. Анда албумин дигән матдә өстенлек итә. Ә сыер, кәҗә, сарык сөтендә козеин күп. Җилем кебек матдә бу. Кеше олыгая-олыгая сөтне ни өчен азрак куллана? Чөнки сыер сөтендәге әлеге бактерияләр җыела-җыела тромбоз китереп чыгара икән. Сыер сөте әлеге бактерияләрнең колония булып берләшүенә ярдәм итә. Менә ни өчен хәзер халыкта инсульт, инфаркт очраклары артты. Кеше даими кымыз эчә икән, ул кан тамырларындагы бактерияләрне ышкып-ышкып дигәндәй юкка чыгарып тора. Мәсүфә әбиебез: «Сугышка тикле Карабашта да сөт бияләре бар иде», – дип сөйли иде. Хатын-кыз бала тапкач, сөте югалса, шул балаларга бия сөтен бирә торган булганнар. Андый балалар исән калган. Беренче, икенче айда сыер, кәҗә сөте имсә, сабый үлә. Моны белүчеләр хәзер сирәк. Безнең бу эшебезне – татар токымлы атларны үрчетә башлавыбызны беренче булып күреп алучы, хуплаучы Ринат әфәнде Закиров булды. Татар конгрессы оештырган эшкуарлар җыеннарында атчылыкны пропаган-

даларга шушылай юл ачылды. Хәзер Россиядә, Казакъстанда елкы асраучы татарларыбыз бик күп. Бөтендөнья Татар конгрессы Милли Шурасы башлыгы Васил әфәнде Шәйхразиев ике тапкыр ат бәйгесендә катнашып, үзе җайдак булып узышты. Авыл хуҗалыгы министры Марат әфәнде Әхмәтов тә татарга атның кирәген яхшы аңлый. Кырлайда ат көнен ачуда үзе катнашты. Сентябрь ахыры, октябрь башында менә берничә ел үткәрелә инде ул. Без үзебез ат бәйгесен яз көне уздырабыз. Бу ярыш җиргә орлык кергән вакытта, Сабантуй вакытында оештырылырга тиеш дип уйлыйм мин үзем. Без аны өч мәртәбә уздырдырдык инде. Алла боерса, быел дүртенче мәртәбә үткәреләчәк. Без башта биш, ун, унбиш чакрымга узыштыра идек. Быел татар токымлы атларны егерме чакырымга чаптырачакбыз. Заманында Бөгелмәдә илле чакырымга чаптырганнар. Бер якка – егерме биш, икенче якка егерме биш чакырым.

Чаба атлар, оча-чәчри күбекләр...

– Бу бәйге ничегрәк уздырыла?

– Безгә төрле районнардан киләләр. Татар токымын аерым чаптырабыз. Аның бүләкләре дә аерым. Калган токымнар да аерым узыштырыла. Сабантуйларда да татар атлары катнашырга, аерым чаптырылырга тиеш. Шушындый дистәдән артык ярыш булды инде.

– Хәзер сездә күпме татар аты бар? Татар атын үрчетәсебез килә дип, төрле төбәкләрдән сатып алырга киләләрме?

– Хәзерге вакытта өч йөз атым бар. Киләләр, алалар. Кем – ике, кем өч ат ала. Айгырын булса да сат әле, диләр. Бияләрне без әллә ни сатмыйбыз. Әле күптән түгел генә нугайлар минем белән элемтәгә керде. Рафаэль Бәзертиновтан алганнар икән минем телефон номерын. «Без дә хәзер нугай токымын тергезергә уйлыйбыз. Без бит – бер халык», – ди алар. Чынлап та, шулай. Заманында безнең яклар Нугай урдасына кергән ич. Алар юрга атларны үрчетмәкче. Бу эш – әле безнең планда гына. Юртак урысча әйткәндә рысак була. Юрга исә иноходец, ягъни чапканда алгы, арты тояклары бергә ташлана. Алай ат та, җайдак та армый, тирбәлеп кенә бара, йөз чакырымны да җиңелчә генә уза ул. Нугайлар менә шундый атларны үсерүгә алынган. Башкортлар, әй, кара юрга, дип җыр сузганда, шул атларны күздә тота инде. Үз вакытында алар да аерым чаптырылган. Бездә дә юрга атлар булырга тиеш. Планнар зур. Ярый әле җитәкчеләр аңлый. Генетика буенча безнең ветеринария академиясе зур эш алып барды. Бу эшкә Равил ага Хәеретдинов күзәтчелек итте, рәхмәт яусын аңа!

Әле тагын шундый ният бар. Үз төбәкләреннән Болгарда Ислам дине кабул итү көнен бәйрәм иткән вакытка, Изге Болгар җыенына килеп җитәрлек итеп ат бәйрәме оештырырга исәп. Егерме ат буламы, ике йөз атмы – районнарыннан чыгалар да, ике-өч, дүрт көннәнме Болгарга ки-

леп җитәләр! Мондый атларны гади кешеләр, үз өендә мал тотучылар да асрый ала бит. Әлеге атларны тоту өчен күп чыгым таләп ителми. Шуңа күрә тора-бара татар токымлы атлар шактый күбәер дип ышанам мин. Билгеле, моның өчен ат асрау культурасы да булырга тиеш. Кара бу атның хуҗасы юк икән, кырда берүзе тибенеп ашап йөри дип, атып алып китүләре дә бар, Алла сакласын! Менә безнең Карабашта кашлак дигән урын бар. Элек маллар шунда кыш чыга торган булган.

Ат үрчетү, ат тоту – гореф-гадәтләребезне, дәрт-көчебезне кире кайтару да ул. Атка атланып чапкан кеше нәкъ бабаларыбыз кебек рухлана, дәртләнә. Милләтне яшәтү өчен милли мохит кирәк. Милли мохит – туган телең, бәйрәмнәрең генә түгел, халкыбыз элек-электән асраган хайваннар, күнеккән киемнәр, ашамлык-эчемлекләр дә ул. Шул эчтәлеге булса, тышта да милли яшәешең гәүдәләнәчәк. Милли мохитне эзләргә түгел, үзебезгә булдырырга, онытылганнарны тергезергә кирәк. Инглизләрнең бу гадәте ошый, урысларның теге гадәте дип, башкаларга ияргә башласаң, интернетка кереп «чумсаң», виртуаль дөньяда яши башлаячаксың.

– Халкыбыз нигә һаман җиргә кайтып җитә алмый? Ни сәбәпле авыл җирендә эшкуарлык белән шөгыльләнүчеләребез аз?

– Мондый эшләрне башлаганда керем булмаска да мөмкин. Кеше башта тәҗрибә туплый. Үзен шәхес дип хис иткән адәм баласы бу җирдә яшәвемнең максаты нидә икән дип тирән фикер йөртә. Шул рәвешле олы эшләргә алынырга кирәк дигән нәтиҗәгә килә. Әгәр акчага гына ябышып ятса, бу эш файда китерерме икән дип озак баш ватса, кеше ваклана, тирәнлеген югалта башлый. Элекке данызбызны кайтарыйк дисәк, югала башлаган, безне милләт итеп тоткан, борынгыдан килгән хасиятләребезне берәм-берәм тергезергә тиешбез. Әйтик, туган телебезне балаларга сабый чагында ук бишек көй-җырлары итеп сеңдерергә кирәк. Ниндидер сәбәпләр аркасында милли мохиттән аерыла башласа да, мәсәлән, урыс балалар бакчасына йөрсә, урыс мәктәбендә укыса да, ул көйләр ана сөте белән бергә аның җанына сеңеп кала. Шул бишекнең үзен дә тормышыбызга, яшәешебезгә кайтарырга, бишек җырларын күпмедер яңартырга, яңаларын да иҗат итәргә кирәк.

Шулай кеше Сабантуйларга, ат чабышларына йөри башлый. Менә минем гаиләдә малайның башта атка исе китмәде. Институтны тәмамлагач, ярдәм итәргә ешрак чакыра башладым. Хәзер менә үзе мавыгып китте, бик кирәкле эш икәнлеген аңлады. Инде аннан күреп атлар янына башка яшьләр дә тартыла. Лениногорскидан, Карабаштан, күрше авыллардан киләләр. Бүген унбишләп яшь кеше, даими килеп, ат янында кайнаша. Шунысы кызык: аларның күбесе – кызлар. Ярышта катнашучылар да – шулар. Аларның тренерлары да юк. Улым Самат алардан 4–5 яшькә олы-

рак булгач, бераз юнәлеш бирә инде. Болар нигездә унөч, ундүрт, унбиш яшьлек үсмерләр. Интернетта булган сайтларында да бу шөгыльләрен даими тәфсилләп язып торалар. Балаларын ата-аналары үзләре китерә. Атта йөрергә ризалыгын бирә. Үзләре белән ашарга алып киләләр. Бездә туклану урыны бар. Теләгәннәр кунып та кала ала. Билгеле, бу – зур җаваплылык. Югыйсә, без бәләкәй чакларда беркемнән дә сорап тормый идек. Ат абзарына – бу гыйбарәнең борынгы вакытта бездә тәләкә дигән матур сүзе дә булган – менә идек тә, атларны сайлап алып, атланып йөри, өйрәтә идек. Ник монда буталып йөрисез дип, орышучы да юк иде. Дөрес, тибеп җибәрүе бар, атның артыннан килмә, дип кисәтүчеләр булды.

– Балаларның «Сәләт» лагерен бәлкем синең ат ширкәте янында эшләтергәдер?

– Бөгелмәдә «Сәләт» бар. Әмма нишләптер аларның атчылыкка исе китми. «Сәләт» лагерьларының һәрберсенең үз программасы бар. Дөрес, Җәүдәт абыйлары ат белән кызыксындырасы иде, дип гел әйтеп килә. Әмма озак җыеналар. Югыйсә, аларның лагере турыга бездән җиде-сигез чакырым ераклыкта гына урнашкан.

– Чуашстан ягында, әйтик, Шыгырдан, Урмай, Тукай авылларында ике кешенең берсе – эшкуар. Берәү дә, авылда эш юк дип, аягын күтәреп ятмый. Авыллар таркалмый. Киресенчә, үсә, ныгый бара. Безнең Татарстанда ни өчендер һаман эш урыннары булдырылмый дип, кемнәрнедер гаепләү ягын карыйлар.

– Безнең якта моның беренче сәбәбе нефть тармагының нык үсеш алуы дип уйлыйм. Сәгать сигезгә генә эшкә бара. Дүрттә эше дә бетә. Акчасы керә, нужаланасы юк. Вахта машинасы илтә, китереп куя. Безнең халыкка ялланып эшләүче психологиясе нык үтеп керде. Моны кол психологиясе дип тә әйтергә була. 20–25 мең сум түлиләр бит әле, нигә баш ватарга? Шушы рәвешле ялкаулык та керә. Үз эшеңне ачып, ялкау булсаң ачка үләсең. Әбиләр, бабайлар заманында шулай булган. Ялкау булганнар гаиләләре белән ачка үлгән. Бер туганыбызның шундый хәлне сөйләгәне бар. «Бер елны бик коры җәй килде. Шунда әтиебез һәрберебезгә капчык бирде. Барыгыз алабута башлары җыеп кайтыгыз, дип көн дә җыярга җибәрә иде. Көн саен бер капчык алабута җыярга тиешбез. Инәкәй белән бергә шуларның орлыгын уып, капчык-капчык тутырып кышка әзерләп калдырдык. Ачы булса да шуны кыш буе ашадык. Әткәйнең бер энекәшенең дә шулай ук ишле гаиләсе, балалары бар иде. «Нишләп балаларыңны алабута орлыгы җыярга йөртмисең?»,– дип әткәй энекәшенә еш әйтә торган булган. Тегеләр Совет властена ышанганнар, ач калдырмаслар, ярдәм итәрләр әле, дигәннәр. «Абый, менә ач утырабыз. Бернинди ярдәм дә юк.

Бер капчык бир инде»,– дип сорап килгән энекәше. Биргән. Ярдәм сорап икенче тапкыр да килгән. Тагын биргән. Монысында, апаем, бүтән килмә, бирмим, дигән. Шуннан соң ярдәм сорап берничә мәртәбә килгән, инде бүтән бирмәгән. Хатыны, үзе, бөтен балалары ачлыктан үлеп беткән. Әгәр әткәй шунда биргән булса, без дә үләр идек»,– дип сөйләде ул. Менә нинди хәтәр еллар булган. Менә хәзер карагыз: сөтнең хакы төште, итнең бәясе күтәрелми. Халык эшләргә яратмый. Эшләп интеккәнче, очсыз тавык итен ашап ятам, ди. Ул тавыкның нинди уколлар белән үстерелгәнен белми ул. Менә бу – коллык психологиясе инде. Әгәр авылда мал асрамый башласалар, халыкның кырылып бетүе бар. Халык эштән бизенде. Менә 12 яшьлек кыз. «Әти, мин быел ярышта катнашам», – ди. Шимбә-якшәмбе, каникулларда гел атлар янында. Менә дәртләнә, менә дәртләнә! Баланы үсендерү өчен күп кирәкми. Балам, булдырасың бит! Шәп чабасың! Ат та сине тыңлый бит, дип әйтү дә җитә кайчагында. Инде аның өйдә оеп компьютер каршында утырасы килми. Менә ун яшьлек кызым унбиш яшьлек апасы белән бергә һич курыкмыйча бия сауды. Кызым, кымыз тәмлеме, дип сорыйм. «Тәмле!» – ди. Кайчагында авыррак та була. «Торасым килми, ардым», – ди. Кызым, түз инде, барырга кирәк, дим. Баралар. Эшли башлагач, буыннар язылып китә.

Егет булса, ут булсын! Ут булмаса, юк булын!

– Хәзер хезмәт тәрбиясе дигән нәрсә мәктәпләрдә дә онытылып бара бит.

– Ни кызганыч, шулай. Эшләп үскән, яшьли чыныккан кеше тормышта югалып калмый. Әз генә нужа-авырлык күргәннәр барыбер кыенлыкларга каршы көрәшергә көч таба, бирешми. Шөкер, авырлыклар күреп тә сынмаган-сыгылмаганнар бар әле. Андыйлар кризистан чыга. Алар калмаса, халык нишләп бетәр – әйтүе кыен. Без үзебезне күп санлы халыклар белән түгел, аз санлы халыклар белән дә чагыштырыйк. Әйтик, балкар, карачай, нугайларга нишләргә? Кавказда эш юк. Йә Себергә акча эшләргә китәләр, йә үзләрендә элек булган традицион яшәешләренә кайталар, мал асрый башлыйлар. Әнә үзбәкләр монда эшли, гаиләсенә ай саен акчасын җибәреп тора. Моңарчы белми идем: Әфганстанда ярты миллионнан артык татар яши икән. Аларда ат өстендә килеш тартышу, ягъни күкпар дигән ярыш һаман югалмаган. Бу ярыш-уенның «улак» дигән атамасы да бар. Бу бәйге атка атланган ике төркемнең сарыкны тотып алып улакка беренче булып ташлавы өчен ярышуын аңлата. Күчмәннәр уены дип моны казакълар күтәреп алды, бу бәйге башкортларда, нугайларда да бар. Татарстанда түгел, Әфганстан татарларында сакланган. Безгә дә бу ярышны тергезергә иде. Егетләребез әзерме моңа? Юк! Әле моның өчен атларыбыз да җитеп бетми. Үзбәкстанда, Казакъстанда, Кы-

ргызстанда, Әфганстанда оештырылды инде бу бәйгеләр. Ел саен аның урыны алышынып тора. Менә башкортлар әлеге бәйгедә 2016 елдан катнаша башлады. Без кайчан башларбыз...

Ат янына күбрәк кызлар тартыла дидем. Ни гаҗәп: егетләр аз. Бу ни дигән сүз? Дәртле кызлар бар. Дәртле егетләр юк диярлек. Менә нәрсәдә хикмәт! Бу бит кызлар уены түгел, ир-егетләр уены. Атта йөрисе килә дип, безгә өч ел инде киләләр. Аларның туксан проценты – кызлар бит. Нигә кызларыбыз ят милләтләргә кияүгә чыга дип зарланабыз. Урыска гына түгел, шул ук казакъка, нугайга, үзбәккә дә килен булып төшә. Ни өчен? Чөнки аларда дәртле егетләр бар. Менә Фәнис белән мин көрәшеп үстек. Без бик дәртле идек. Шул дәрт безне хәзер дә йөртә. Бу бит көч сынашу, үзеңне күрсәтү. Әгәр поп-корн ашап, кока-кола эчеп ятсаң, корсагың үсә, көчең булмый. Нинди атка атлану ди ул?! Инде курку бар малайларда. Ни өчен? Алты яшендә беренче тапкыр атка атланмагач, инде уналтыда курка ул. Беренчедән, курка. Икенчедән, кызлар көләр дип уйлый. Әйдә, ничек атланырга кирәклеген үзем күрсәтәм, дип хәзер кызлар егетләрдән көлә. Элек бит шундый җыру да булган: ат тугарып җигә белми, кызлар сайлаган була... Хәзер нәкъ шушындый вәзгыять. Атка атланып ике-өч көн буе Болгарга баручы егетләр килеп чыкса, хатының да, менә безнең кызга яхшы кияү булачак бу, дип әйтәчәк. Әниләр яхшы белә: ныклы нәсел калдыру өчен, кызыңны яхшы, дәртле, гайрәтле нәселгә кияүгә бирергә кирәк. Шуңа күрә ул төпле егет күзли. Табигый сайланыш бу. Булдыклы егетне туксан яшьлек бабай да, унике яшьлек кыз да күрә.

– Бу санкцияләр сезне куркытмады дип беләм.

– Хәзер зур агрофирмалар батып бара, ә без яшибез. Әле көлеп йөрибез. Казанга килергә дә вакыт табабыз. Дөрес, Казан дисәк тә, мондый зур шәһәрләрдә яшәп кеше терәк-таянычын, табигать белән бәйләнешен югалта. Акча артыннан куып, адәм баласы еш кына ни өчен яшәгәнен дә онытa башлый. Шәҗәрәсе ике ятып бер төшенә дә керми. Агач үзенең тамырларын белмәсә, аннан су килми башлый. Әгәр шундый элемтә булмаса, агач чери. Нәсел дә шулай бетә. Ходай Тәгалә кешегә нәселен, милләтен, динен, телен биргән – көче шуңарда! Безнең табигать искиткеч бит. Үзәнлекләр, тугайлар, таулар да бар. Тауга менәсең: бөркетләр очканы күренә. Син дә бөркет бит. Син дә тауга мендең. Килеп күрүчеләр: «Сездә рәхәт, иркенлек, хозурлык!» – диләр. Хәрәкәтләнергә, гамәл кылырга кирәк.

Нигез ташың исәнме?

– Әле бервакыт, нигез ташларын, нигезне сакларга кирәк, шул безне саклап тора, дип әйткән идең.

– Әлеге ташларны Зиннәт бабай әтисе Гариф белән икәүләп таудан куптарып, арбага салып алып кайткан. Нигез ташы дигән гыйбарәнең без татарда, оя дигән мәгънәсе дә бар. Ул ташларны һичшиксез сакларга кирәк. Кем үзенең нигезен ташлый-оныта, ул бабаларының көчен югалта. Аннары гомер буе шуны эзләп йөри ул. Елап йөри, үзенә урын таба алмый. Нигә шулай йөри, чөнки көчен югалткан. Кемдер, цивилизация килде, нәрсәгә бу миңа, җимереп ташлыйсы гына, нишлим бу ун-унбиш сутый җирдә, ди. Әмма пенсиягә чыккач кайтмакчы була, тик инде анда башкалар яши. Ярый әле үзебезнең татар булса, хәзер авылларыбызга башка милләт вәкилләре дә килеп урнаша, тамыр җәя башлады. Шәһәргә киткән кешенең нигездә калган гайрәте хәзер шуларга күчә. Хәзер алдану күп. Нигә миңа базар кирәк – кибет бар. Нигә миңа каядыр барып эшләргә? Хәзер интернетта утырып та акча эшләп була, бер кая чыгып йөрсе юк, интернет-кибет бар. Хәзер бөтен кеше интернетта гына утыра башласа, кем иген игәр? Халык шулай алдана. Үзе дә битарафка әйләнә, балалары сүлпән үсә. Шушылай яшәүнең кызыгы да югала. Әнә Европада бер җенеслеләр гаилә кора башлады. Инде яшьләр бер-берсенә әшәке, тупас сүзләр әйтешүдә узыша башлады. Ялгышмасам, моны «батл» диләр. Кем-кемне ныграк батыра, чеметеп ала, пычрак түгә дип аңлыйм мин моны. Телевидение, интернет та моны тарату, ишәйтүгә үзеннән зур өлеш кертә.

– Без моңа нәрсәне каршы куя алабыз соң?

– Үзебезнең, төркиләрнең борынгы яшәешенә кайтып карасак, акыннарыбыз, чичәннәребез булган. Алар җыру чыгаруда, тапкырлыкта ярышкан. Әбиләребезнең мөнәҗәтләрен, бәетләрен искә төшерик. Болар – гади тормыштан алынган вакыйга-хәлләргә мөнәсәбәт белдерү, бәя бирү. Бу – бер-береңне батыру түгел, үстерү, башкалар хәленә керү, кайгы-хәсрәтләрне уртаклашу. Менә шулай хис уяна, көч барлыкка килә. Без татарлар да шушы батлга иярсәк, надан-ахмак булачакбыз. Безнең халык күп авырлыклар күрсә дә, мондый шикле гамәлләргә керешмәгән. Менә Рим империясе булган. Анда гладиаторларны сугыштырганнар. Шулай кеше сугыштырудан тәм тапканнар. Боксның да асылы шул ук. Ике кешене дөмбәсләштереп, цирк ясап, шуннан тәм-ләззәт табалар. Үз вакытында Әтилле бабабыз, менә шушылай язукка батып ятканнары өчен, римлеләрне буйсындырган, тез чүктергән. Чыңгыз хан да заманында үзара сугышып яткан урыс кенәзләрен буйсындырып, тәртипкә кертеп, Алтын Урданы корып куйган. Кагыйдәсе булмаган йодрык сугышлары да шулай ук бозыклык дип бәяләнергә тиеш. Әлеге уенны оештыручылар, катнашучылар – хәзерге заман гладиаторлары. Бу дөньяда бөтен җирдә кагыйдә-тәртип бар. Кеше тәртип юк дип әйтә икән, бернәрсә өчен дә җа-

вап бирми башлый. Болай дәвам итсә, кешелекнең юкка чыгуы бар. Менә безгә, татар халкына юкка чыкмас өчен мондый нәрсәләрне кабул итмәскә кирәк. Батлда да, кагыйдәсез йодрык сугышларында да татар егетләре катнашмасын. Катнашу гына түгел, андый чара-тамашаларга бармаска, аларны карамаска кирәк. Карамасак, аның үз арабызда таралуына юл куймаячакбыз дигән сүз. Моны яшьләргә генә түгел, өлкәннәргә дә аңлатырга иде. Шушы әшәкелекләр аша тормышыбызга шайтан керә.

Әңгәмәдәшебез – Рәшит Минһаҗ

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар. Хатлар һәм кайтавазлар/ Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики.

На последней встрече краеведов обсуждалась проблема доступности архивных материалов. Так как выяснились ряд трудностей в этой сфере, одним из участников обсуждений – Тахиром Абдурахмановым были сформулированы вопросы, имеющие общее значение. Имея ввиду важность этого вопроса, редакция приводит предложения данного краеведа.

ПРОБЛЕМЫ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ КРАЕВЕДЫ, РАБОТАЮЩИЕ В АРХИВАХ ТАТАРСТАНА:

1. Проблемы при выдаче метрических книг и ревизий. Данная проблема началась больше года назад, когда под предлогом оцифровывания ограничили доступ. За обещанный год оцифровано было очень мало, можно сказать почти ничего. И по окончанию года придумали новый способ – берут на заказ по два дела на сканирование и через только 15 рабочих дней выдают.

2. Фотографирование и копирование архивных документов очень дорогое.

Так как историей сел занимаются пенсионеры, учителя, историки которые ограничены в финансовых возможностях и порой делают все на свои средства отрывая это от семейного бюджета, тут надо что-то делать.

3. Архивисты часто не могут помочь в поиске материалов, плохо знают свои базы. Нет тематических справочников по поиску материала по истории деревень, отсутствуют рекомендации по поиску родословных.

Кроме того, ЕАИС создан на слабой платформе. Листать уже оцифрованые документы долго и тяжело.

4. Часто выдача дел зависит от личного отношения работников архива к краеведу.

5. Выдача дел производится через два дня, тогда как большинство тех, кто занимается историей деревень, не живут в Казани. И им приходится ездить туда-сюда. Надо пересмотреть сроки выдачи дел для иногородних. Что касается других региональных архивов, то иногородним, там выдают дела в этот же день или на следующий.

6. В соседнем Башкортостане оцифрованы ревизии и метрические книги, и они разосланы по районам и исследователям не приходится ездить в Уфу. Также исследователям занимающимся историей сел, созданы там благоприятные условия и выдают дела в тот же день.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат. Рецензияләр/ Информация о краеведческих трудах. Рецензии.

«РЕГИОНЫ КОМПАКТНОГО ПРОЖИВАНИЯ ТАТАР В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ»: НАУЧНО-СПРАВОЧНОЕ ИЗДАНИЕ ИТЭР АН РТ

Б.Л. Хамидуллин, Л.М. Айнутдинова

Аннотация: *В статье рассматриваются концептуальные основы первого тома научно справочного издания «Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации», подготовленного в рамках государственной программы Республики Татарстан «Сохранение национальной идентичности татарского народа», и анализируется его содержание.*

Ключевые слова: *татары, регионы Российской Федерации, районы компактного проживания, диаспора, научно-справочное издание.*

В 2016 г. в рамках выполнения государственной программы «Сохранение национальной идентичности татарского народа» коллективом Института татарской энциклопедии и регионоведения был подготовлен справочник «Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации» [Регионы: 2016]. Основной целью проекта являлось написание комплексного научно справочного издания, отражающего общую картину расселения и современное состояния татарского народа в Российской Федерации. В рамках поставленной цели решался ряд задач: выявление мест компактного проживания татар в Российской Федерации; установление связей с представителями администраций и общественных организаций в местах компактного проживания татар в Российской Федерации с целью сбора информации; создание комплекса сведений о татарском народе за пределами Татарстана, его систематизация и аналитическая обработка; определение основных факторов сохранения национально культурной идентичности татар в иноэтничной среде, выявление общих тенденций, требующих внимания властных структур и изучения со стороны научного сообщества.

Татары – государствообразующий и второй по численности этнос в составе Российской Федерации [Татарстан: 2015. С. 688]. Они проживают на своей исторической родине в Поволжье и Приуралье, в Крыму и

Сибири, дисперсно – на всей территории России от Камчатки до Калининграда, а также в странах ближнего и дальнего зарубежья.

Татарская этническая общность, безусловно не являющаяся однородной генетически, монолитна в осознании своего единства, имеет очень сложную внутреннюю структуру. В академическом издании «Татары», подготовленном Институтом этнологии и антропологии Российской АН и Институтом истории АН Республики Татарстан, представлен один из возможных вариантов общетеоретического подхода к данному вопросу. В рамках единой татарской этнической общности ученые этнологи выделяют 2 нации (крымско татарскую и татарскую) и 2 этнические группы (буджакских и литовских татар), что напрямую связано с этнополитической историей татар золотоордынского и постордынского периодов, являвшихся ключевым этапом этногенеза всех современных татар [Татары: 2001. С. 14].

Общая численность татар в России по переписи 2010 г. – 5413 тыс. чел. (без учета крымских татар, которых, по разным оценкам, на сегодняшний день в России насчитывается около 300 тыс. чел.), в том числе 5310 тыс. поволжско приуральских татар [Татарстан: 2015. С. 688].

Татарская нация делится на этнотерриториальные группы астраханских, волго уральских (поволжско приуральских) и сибирских татар. У них единый литературный язык. Подавляющее большинство верующих татар – мусульмане сунниты.

Основное ядро татарского народа – поволжско приуральские татары – сформировалось на территории Среднего Поволжья и Южного Приуралья. В их состав входят субэтносы казанских татар, касимовских татар и татар мишарей, субконфессиональная общность крещеных татар (кряшен). Все они подразделяются на многочисленные этнографические группы, обычно имеющие минимальные этнографические особенности. В формировании этнокультурного облика волго уральских татар сыграли роль многие тюркские и финно угорские племена и народы – булгары, хазары, буртасы, мадьяры, огузы, кипчаки, ногайские татары и др. Заключительный этап консолидации волго уральских татар происходил в Золотой Орде и в образовавшихся после ее распада Казанском и Касимовском ханствах и Ногайской Орде. В конце XIX – начале XX в. на основе наиболее многочисленных поволжско приуральских татар сформировалась единая татарская нация.

Астраханские татары – коренное население Астраханской области Российской Федерации и сопредельных территорий. Они делятся на карагашей, кундровских и юртовских татар. В этническом формировании астраханских татар приняли участие приазовские болгары, хазары, пече-

неги, кипчаки, ногайские татары, кавказские и среднеазиатские тюрки и др. [Татарстан: 2015. С. 102]. В процессе консолидации астраханских татар определяющую роль сыграли Золотая Орда и образовавшиеся после ее распада Большая Орда, Астраханское ханство и Ногайская Орда. Большое влияние на этнокультурное развитие астраханских татар оказали поволжско приуральские татары, переселившиеся в XVII – начале XX в. в Астраханскую губернию. Во 2-й половине XIX – начале XX в. астраханские татары вместе с поволжско приуральскими и сибирскими татарами образовали единую татарскую нацию.

Сибирские татары – коренное население современных Новосибирской, Омской, Томской и Тюменской областей РФ. Они в свою очередь делятся на 3 этнографические группы – барабинскую, тоболо иртышскую и томскую. В формировании этнокультурного облика сибирских татар сыграли роль многие тюркские, финно угорские, самодийские, отчасти индоевропейские и монгольские племена и народы [Татарская: 2010. С. 313]. Процесс объединения сибирских татар происходил в Золотой Орде и в образовавшемся после ее распада Тюменском/Сибирском ханстве. Сильное влияние на их этническое развитие позднее оказали сибирские бухарцы и поволжско приуральские татары, мигрировавшие в конце XVI – начале XX в. в Сибирь. В XVII–XIX вв., в связи с освоением Сибири русскими, в расселении всех групп сибирских татар произошли существенные изменения. Во 2-й половине XIX – начале XX в. сибирские татары вместе с поволжско приуральскими и астраханскими татарами образовали единую татарскую нацию.

Крымско татарская нация – коренное население Крымского полуострова, исторически сформировавшееся в Северном Причерноморье. По оценочным данным, в настоящее время в РФ проживает около 300 тыс. крымских татар – большей частью в Республике Крым, а также в Краснодарском и Ставропольском краях. Компактные поселения крымских татар расположены в Болгарии, Румынии, Таджикистане, Турции.

Буджакские (добруджские, дунайские, румынские) татары – коренное население Молдавии, Румынии и Украины. Их численность не менее 25 тыс. чел. (в 2002 г. в Румынии проживали 24 тыс. чел.). Язык – близский к крымско-татарскому. По вероисповеданию в большинстве своем мусульмане сунниты.

Литовские (польско литовские, белорусские) татары – коренное население Белоруссии, Литвы и Польши. По данным за 1993 г. их общая численность составляла свыше 26 тыс. чел. Язык, в зависимости от территории проживания, белорусский, литовский либо польский. Верующие в основном мусульмане сунниты.

* * *

В силу ряда объективных обстоятельств в 1-м издании справочника мы ограничились информацией о районах компактного проживания только поволжско приуральских татар (без учета собственно Республики Татарстан, где по данным за 2010 г. проживали 2012 тыс. татар) [Татарстан: 2015. С. 7].

Статьи для справочника подготовлены в разрезе республик, краев, областей, автономных округов, районов, городских округов и городов. Всего в нем 380 статей: 45 обобщающих статей о регионах (29 областях, 9 республиках, 5 краях, а также о Москве и Санкт Петербурге), 2 – об автономных округах, 273 – о районах, 4 – о городских округах, 56 – о городах. В 45 охваченных справочником регионах по данным за 2010 г. проживали 3185920 татар.

Основной принцип построения справочника – региональный, статьи о 45 основных регионах компактного проживания татар в Российской Федерации расположены в справочнике в алфавитном порядке [Регионы: 2016. С. 332–333]. Регионы, где поволжско приуральские татары малочисленны и проживают максимально дисперсно, в данном справочнике не рассмотрены. Ввиду отсутствия официальных статистических сведений, не представлена в данном издании и Республика Крым.

Статьи в книге строятся по условной схеме, включающей следующие составляющие: название и статус административно территориального образования; географическое положение; площадь; общая численность населения и численность татар (по возможности в динамике – по годам переписи населения); места основного расселения татар с указанием численности; исторические сведения о времени и характере заселения татарами данной территории; информация о жизни татарской общины до 1917 г. (школы, мечети, медресе, культурно просветительские учреждения, печатные издания, промышленные и торговые предприятия, промыслы и т.д.) и в советский период; сведения о национально культурной жизни татар на современном этапе (количество татарских школ или школ, где татарский язык изучается как предмет; наличие национально культурных центров, других учреждений и организаций, ведущих работу с татарским населением; периодические издания, татарские самодеятельные коллективы, творческие союзы и т.д., по возможности с указанием местонахождения и года образования организаций и творческих коллективов); связи с Татарстаном; историко культурные памятники, связанные с татарами; знаменитые представители татарского народа, чья жизнь и деятельность связаны с территорией данного региона.

В рамках создания справочника была проведена большая исследовательская работа: фронтальный просмотр, систематизация и анализ источников, научной литературы и периодических изданий, в которых отражены сведения о татарской диаспоре (справочник снабжен списком литературы, насчитывающим около 600 наименований); анализ материалов интернет ресурсов; анализ статистических данных (помимо данных, полученных из регионов, каждая статья снабжена сведениями о количестве татар по данным переписей, что позволяет выявить динамику количественных изменений); посредством контактов с управлениями образования и культуры администраций регионов были получены данные о количестве школ в разрезе районов и городов за пределами РТ, где обучение ведется на татарском языке или он изучается как предмет, о работе самодеятельных организаций, а также ряд других сведений, отражающих национально культурную жизнь татар. В общей сложности в регионы было направлено более 500 запросов.

Хотелось бы отметить, что статьи справочника не всегда равнозначные, что во многом определяется отсутствием необходимых сведений из регионов. Многие статьи справочника и далее будут заполняться материалом по мере исследовательских возможностей.

Собранные в справочнике сведения позволили нам выявить некоторые тенденции. Так, для большинства изученных регионов характерно уменьшение численности татар в динамике по переписям населения 2002 и 2010 гг. Во многом это объясняется сокращением в целом численности населения в муниципальных образованиях. Характерной чертой большинства районов компактного проживания татар является заметное развитие национально культурной жизни. Полученные материалы свидетельствуют о том, что, как правило, она концентрируется вокруг национальных творческих коллективов, которые функционируют почти во всех изученных объектах. В большинстве случаев их наличие или отсутствие не зависит от численности татарского населения. Например, в Аларском районе Республики Саха (Якутия) при относительно небольшой численности татар (на 2010 г. – 509 чел.) действует Татарский культурный центр; в Атюрьевском районе Республики Мордовия (на 2010 г. – 589 чел.) функционирует татарский ансамбль «Умырзая». Большая часть татарских самодеятельных творческих коллективов была образована в конце 1980-х – 1990-е гг. – в период всплеска в стране интереса к национальной истории и культуре, в последние пять лет также наблюдается рост интереса населения к культуре своего народа, что отражается в увеличении количества самодеятельных организаций. В то же время функционирует большое число коллективов, возникших значительно раньше и работающих

в настоящее время, что является показателем устойчивого характера их деятельности. К примеру, в Артинском городском округе Свердловской области работают вокальный ансамбль «Нур» и народный театр, основанные в 1976 и 1977 гг. соответственно. Структурами, организующими национально культурную жизнь татарской диаспоры, являются также и татарские общественные центры, имеющиеся почти в каждом регионе. Однако в разрезе районов и небольших городов они есть далеко не в каждом из них.

Одним из главных компонентов национально культурной идентичности народа является родной язык. Помимо семьи, место его изучения и активного использования – учебные заведения. Анализ этого аспекта в жизни татар за пределами республики выявил определенную тенденцию, в рамках которой в настоящее время наблюдается сокращение количества школ, где татарский язык изучается в качестве предмета. Так, если в Артинском городском округе Свердловской области в 1999/2000 учебном году работали 4 школы, где татарский язык изучался как предмет, то по состоянию на 2015/2016 учебный год таковых осталось 2; перестали действовать 2 татарские школы в Алнашском районе Удмуртской Республики и т.д. В качестве официальной причины их закрытия, как правило, указывается малое число учащихся.

Важным фактором этнокультурного единения татар за пределами Татарстана стал Сабантуй, празднуемый в разных форматах – от сельского до федерального уровня.

Формированию этнической толерантности способствуют также организуемые местными и татарстанскими властями в местах компактного проживания татар Дни татарской культуры. Они проходят с разной периодичностью и масштабом (например, в Астраханской области в 1992 г., в Калтасинском районе Республики Башкортостан в 1997 г., ежегодно – в Балаковском районе Саратовской области и в Городищенском районе Пензенской области и др.). В ходе подобных мероприятий представители других национальностей имеют возможность познакомиться с традициями и обычаями татарского народа.

В 2018–2019 гг. Институтом татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук РТ предполагается продолжить работу над проектом «Регионы компактного проживания татар на территории Российской Федерации» и посвятить следующее научно справочное издание известным представителям татарского народа, чья жизнь и деятельность связаны с конкретными местами проживания татар России. Отметим, что до сегодняшнего времени подобные комплексные исследования не проводились. При этом заинтересованность Татарстана и регионов в таком изда-

нии давно назрела, так как представители татарского народа в регионах компактного проживания активно проявляют себя в различных областях жизнедеятельности – в сфере науки, образования, культуры, спорта и т.д. Предполагаемое издание позволит дополнить общее представление о регионах компактного проживания татар в Российской Федерации, показать реальную историю нашего народа, сотканную из индивидуальных судеб конкретных людей. Подготовка и издание такой работы, безусловно, будут способствовать укреплению связей республики с татарами в многочисленных регионах их компактного проживания, а также духовному и культурному единению татарского народа. В дальнейшем на базе собранных материалов мы планируем подготовить энциклопедическое издание о местах компактного проживания татар в Российской Федерации.

Литература:

1. Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2016. – 336 с.

2. Татарская энциклопедия. Казань: Институт татарской энциклопедии, 2010. Т. 5: Р–Т. – 736 с.

3. Татарстан: Краткая иллюстрированная энциклопедия. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2015. – 828 с.

4. Татары. М.: Наука, 2001. – 583 с.

РЕЦЕНЗИЯ
НА КНИГУ Р.Ф. КУШМУХАМЕТОВА
«ОПАЛЕННЫЕ ВОЙНОЙ СТАНИЦЫ ПРИУРАЛЬЯ». – ОРЕНБУРГ: ИПК «ГАЗПРЕСС» ООО «СЕРВИСЭНЕРГО-ГАЗ», 2017. – 130 С.

Р. Р. Аминов

В последние годы история Оренбургского казачьего войска и в том числе татар-казаков,становится объектом исследования не только ученых, но и местных краеведов. Автор рецензируемой книги Рашит Кушмухаметов, выпустил в свет несколько работ по истории татар-казаков Оренбуржья, а именно, пос. Чесноковка Переволоцкого района Оренбургской области. Выход в свет научно-популярной литературы, посвященной истории населенных пунктов со смешанным этническим составом населения, способствует укреплению мирного сосуществования и взаимодействия народов и конфессий и представляется важным подспорьем в обеспечении социальной стабильности России.

Несмотря на небольшой объем (130 стр.), данная книга включает в себя богатый фактический материал. Работа состоит из восьми разделов.

В первом разделе «Введение» (стр. 3–6), автор затрагивает вкратце основные события, связанные с историей казачества Оренбуржья. Безусловно, было бы не лишним, если автор привел в вводной части работы историографию вопроса.

Несомненно, положительным моментом в структуре работы является взятый за основу хронологический метод подачи материала. Основное повествование начинается с участия казаков ОКВ в Отечественной войне 1812 г. и завершается Чеченской войной. На наш взгляд, было бы целесообразным привести в конце работы перечень основных дат.

Во втором разделе («Казаки из Оренбуржья в Отечественной войне 1812 года и других военных действиях России». стр. 7–12.), Рашит Кушмухаметов обращает внимание читателя на сюжеты участия оренбуржцев в Отечественной войне 1812 года, а также в Русско-турецких войнах (1828–1829 гг. и 1877–1878 гг.), Среднеазиатских походах, Русско-японской войне 1904–1905 гг. К сожалению, за исключением Отечественной войны 1812 г., которой посвящена основная часть раздела, автор рассматривает историю участия оренбургских казаков в других военных кампаниях вскользь.

Самым ценным разделом рецензируемой книги, по нашему мнению, является III раздел «Возвращение казаков в станицу» (стр. 13–57). Здесь

мы обнаруживаем разнообразный фактографический материал: планировка пос. Чесноковка, сведения о численности поселка на рубеже XIX – XX вв., описание жилища. Дополняется общая картина иллюстрациями типов казачьих изб Чесноковской станицы.

Проведенный автором анализ социально-экономического положения Чесноковской станицы на рубеже XIX–XX вв. позволяет читателю окунуться в реалии казачьей жизни и получить представление о взаимоотношениях и буднях казачьей жизни. Положительным моментом является разделение автором население поселка вне зависимости от этнической принадлежности по социально-имущественному положению. В поселении наблюдалось социальное расслоение. К примеру, выясняется, что к зажиточной прослойке «чесноковцев», относились представители семьи Кушмухаметовых: Бакый-бай, Фатых-бай, Муким-бай. Войсковым хлебным магазином руководил также татарин – Наби-бай Биткулов.

В четвертом разделе («Первая мировая война. 1914 год». стр. 58–70), при изложении материала Р. Ф. Кушмухаметов приводит данные из записок казака Чесноковского поселка – Д. А. Муканаева, из которых видно, что чесноковцы встретили весть о совершении Великой Октябрьской социалистической революции находясь в лагере для военнопленных от немецких социалистов, требовавших от командования лагеря смягчения условий содержания русских пленных. На основании имеющейся литературы и воспоминаний вышеупомянутого Д. А. Муканаева, краевед воссоздает картину боевого пути чесноковцев и приводит данные о награждении казаков. К примеру, выясняется, что в ходе боев у села Трыстень (июль 1916 г.) были награждены казаки-чесноковцы шестой сотни 3-го Оренбургского полка Набий Аблязов, Хузиахмет Биктеев, Василий Болодурин. В этом же разделе автор информирует читателя о ситуации в крае во время Февральской революции 1917 г.

В V разделе освещаются сюжеты из Гражданской войны (стр. 71–94). Выясняется, что в ходе событий Гражданской войны представители одной семьи оказались по разные стороны баррикады. Так, если Габдрахим Хусаинович Кушмухаметов остался верен атаману Дутову, то его отец, Хусаин Зарыевич Кушмухаметов, напротив, принял сторону красных. Нельзя, не согласиться выводом с Р. Ф. Кушмухаметова о кровавом и жестоком характере действий в ходе Гражданской войны. В целом, краевед довольно подробно и живописно описывает сложные события, происходившие в регионе в исследуемый период, что позволяет читателю достоверно воссоздать картину участия оренбуржцев в том числе и казаков-чесноковцев в военных действиях.

Заслуживает внимания факт описание подвигов, совершенных жителями Чесноковки, в ходе Великой Отечественной войны (VI раздел. Великая Отечественная война 22.06.1941–09.05.1945. стр. 98–110). В книге представлены 19 человек, из которых 17 являлись татарами. Вне всякого сомнения, данная информация представляется уникальной и важной при составлении справочников, энциклопедий по истории участия оренбуржцев, а также татар, в Великой Отечественной войне.

VII раздел посвящен локальным войнам (Афганская и Чеченская войны – стр. 111–120). В данном разделе, автор продолжает выбранный им вектор изложения материала и вкупе с биографией участников военных действий публикует их воспоминания.

В качестве пожеланий можно рекомендовать автору в дальнейшем чаще использовать архивные данные и приводить в своих работах как можно больше иллюстративного материала. Незначительным упущением книги можно назвать отсутствие в ней родословных казаков-чесноковцев, их наличие обогатило бы и разнообразило рецензируемую работу. К сильным сторонам настоящей книги можно отнести использование в ней воспоминаний современников событий, описываемых в работе. Особенно, это касается периода конца XIX–начала XX вв.

Стоит сказать, что обращение к мемурам, дневниковым записям является важным дополнением к другим видам источников таким как архивные данные, законодательные акты, статистические материалы, справочные издания. Информация, которая содержится в воспоминаниях и дневниковых записях, является уникальной, так как в архивах обнаружить зафиксированные в них факты представляется практически невозможным. К преимуществам работы можно отнести также использование Р. Ф. Кушмухаметовым научных трудов таких авторов, как Р. Р. Аминов, А. В. Ганин, В. С. Кобзов, Т. К. ахрова, что несомненно, делает работу более качесвенной и целостной.

В заключении хотелось бы отметить, что предложенная структура книги, при небольшой доработке, может быть рекомендована в качестве модельной при дальнейших краеведческих публикациях подобного рода по истории народов Южного Урала.

ТАТАРДА КӨЧ БАРМЫ?

Ф. М. Нәбиуллин

Татар теленә генә түгел, татарларның үзләренә дә үтә кыен вакыт килде.

Татар өчен үз телен югалту ни дәрәҗәдә хәвефле соң? Бәлкем, кайберәүләр уйлаганча, татар каны һәм татар рухы булу да җитәдер? Билгеле, теләсә кайсы мәсьәләне һәрьяклап һәм тирәнтен өйрәнгәндә, җиде кат үлчә – бер кат кис, дигән мәкальне онытмаска тиешбез. Шул ук вакытта инсани, матди көчләребез, вакытыбыз һәм башка мөмкинлекләребез чиксез булмавын да истә тоту зарур. Эволюция кичерүче Табигать әллә ни күп мөмкинлек бирми.

Татар һәм башка халыкларның телләрен өйрәнү мәсьәләсен кабыргасы белән куеп, Табигать тарафыннан үз мәдәниятләре кочагында барлыкка килгән; тәгәрәп-аунап буй үстергән туган җиргә, Ватан дигән тәгаен биләмәләргә тарихи бәйле булган; гомуми түгел, тормышчан күзаллаулар уята торган милли мохитне саклап калу максатында игътибарыгызга милләтебезнең һәр акыллы вәкилендә халкыбызның чишмә башы булган туган теле белән кызыксыну уятуның төп механизмнары нигезләмәсен тәкъдим итәм.

Әлеге мәсьәләнең сәяси ягын кузгатырга теләмәсәм дә, моны әйләнеп узу мөмкин булмавын аңлап, системага салучы белгеч буларак, хәзерге тарихи чорда тормышка ашырылучы, милли һәм тел сәясәтендәге ап-ачык хаталарны һәм ялган күзаллауларны, Россия дәүләтчелегенең үзенә дә янаучы яшерен хәвефләрне ни рәвешле күрүемне кыска гына бәян итеп китәргә телим. Мәгълүм бер идеологик даирәләрнең дәүләтчелекне саклау, җәмгыятьне берләштерү өчен төрле халыкларны, милләтләрне бер телле, бер мәдәниятле казанда кушып «кайнатып», үзенчәлекләрен юкка чыгару мөмкин һәм зарур дип исәпләүләре Мотлак Канун идарә итә торган теләсә кайсы галәми системалар төзелешенең барча нигезләмәләрен җимерә. Ап-ачык күренеп торган галәмнең системалы законнарына таянганда, аерым шәхесләрдән өстен торган физик һәм метафизик процессларга таянганда гына ялгышмыйча, дөрес үлчәнгән карарлар кабул итәргә мөмкин. Системага салучы белгечләргә система законнары яхшы мәгълүм, бер чылбыры өзелә яки югала икән (дәүләти һәм иҗтимагый өлкәләргә дә карый бу), система котылгысыз рәвештә көчен, идарә итү

мөмкинлеген җуя. **Россиядә яшәгән халыклар үз хасиятләрен югалта икән (тел – шуның иң әһәмиятле сыйфатларыннан берсе), дәүләт үзе дә, нигез ташларын, таяныр көчләрен җуеп, әкрен һәм ышанычлы рәвештә үз-үзен бетерүгә, һәлакәткә дучар була.**

Теләсә кайсы зур система (шулай ук кечкенәсе дә) тормыш-көнкүрмешендә яшәүчәнлеген һәм тотрыклылыгын саклау өчен вакыт-вакыт кына түгел, даими рәвештә билгеле бер законнарга таянырга, бериш таләпләрне үтәргә тиеш.

Мин биредә система кагыйдәләрен һәм тулы составлылык, ике башлангыч нигезләмәсе, көчләрнең эволюцион иерархиясе кебек таләпләрне тәфсилләп тормыйм. Бу күп вакытны алачак, мин моны теләсә кайсы фәнни яки стратегик форумда бәян итә алам. Бары тик галәм законнарын әйләнеп узу, алдау яки кичектереп тору мөмкин түгеллеген генә искәртәм. Эволюция барышын тормышка ашыру өчен тигезләп торучы көч каршы торучы көчләр үсешен дә барлыкка китерә. Табигать көчләренә каршы көрәшүне җил тегермәннәре белән көрәшүгә тиңлиләр. Эволюция, алга таба ныклы биш адым ясау өчен, төрле вакыт аралыгында ике адым артка чигенү мөмкинлеген дә калдыра.

Мондый чорларда – төшенкелек вакытында һәм тәгаен бүгенге этапта да, материализм, мал җыю, чиктән тыш исраф итү һәм һәртөрле уңайлыклар гына эзләп замандашларыбызның акылы томаланган, өстән-өстән генә фикерләү тантана иткән чорда кеше яшәеш серләрен эзләүдән шактый ераклаша башлый, күршесенең эчке дөньясына битараф булып кала, хәтта аны күрергә теләмәүчегә әйләнә. Билгеле, андыйларны күршесенең эчке дөньясы, үсеш үзенчәлекләре кызыксындырмый, аңа өстән-өстән генә аралашу да җитә, хәл белешү дә һава торышыннан зарланудан узмый. Мондый вәзгыятьтә күршеләр, шул исәптән милләтләр арасында да, тәҗрибә алмашу шактый кыенлаша, хәтта моңа җирлек тә калмый. Кешелеккә зур колачлы сынаулар, һәлакәт, бәла-каза, эпидемияләр, рак, ВИЧ, йөрәк сырхавы кебек дәвалавы катлаулы булган авырулар килгәндә (бу сынау-имтиханнар, тетрәнүләр милләтләрне, халыкларны аралап тормый, яман шеш кешеләрдә генә түгел, теләсә кайсы системада да килеп чыга) уртак тәҗрибәнең җитәрлек дәрәҗәдә булмавын һәм белемне гомум туплый алуга сәләтсезлегебезне, алдыбызга килеп баскан сынауларны җиңәргә, бусага аша чыгарга көчебез җитмәүне күрсәтә.

Хәтта татарлар үзләре үк туган телебезне искелек калдыгы, файдасыз бер нәрсә итеп күзаллый башлаган икән, бу хәл элгәреләребезнең, әби-бабаларыбызның үзенчәлекле тәҗрибәсе белән бәйләнешне югалта баруыбызны аңлата. Мондый караш киләчәктә бу тәҗрибәне, бу бәйләнеш аша бирелә торган көчне бөтенләй югалтуга китерәчәк. Әлеге тәҗрибәнең

кыйммәте IQ, интеллектуаль гыйлем туплауда түгел, ә Абсолют (Мотлак) Гыйлем белән багланышны сиземләү аша үстереп, рухны ныгытуда, бәла-каза, кайгы-хәсрәт, авырлыкларны, сынауларны кичеп чыгардай көч булдыруда. Биредә гыйлем академик белем туплауны түгел, асылында, табигатеңдә булган түбән омтылышларны җиңеп, югары омтылышларга җавап бирә алу сәләтен уятуны аңлата.

Мин озак еллар буе берничә йөздән артык нәсел системаларын күзәтеп, аларның язмышын анализладым. Шушы күзәтүләрем нигезендә тупланган дәлилләргә таянып, катгый бер фикергә килдем: әгәр милләт үзенең мәдәни үзенчәлекләрен, этник менталитетын югалта һәм кешенең ата-анасы, тамыры белән эмоциональ бәйләнеше өзелә икән, бу киләчәк буынның эчке принципларын какшата, таяну ноктасын югалта, буыннар арасында конфликт тудыра. Шулай итеп, иң аянычы килә: нәсел көче котылгысыз рәвештә сүнә бара.

Шуның нәтиҗәсе буларак, тормыш шартлары, аерылып киткән яшь буынны, космополитик лозунгларга бәйләп, чит уенга тартып ала, чит стратегиягә кертеп җибәрә. Моның ачык үрнәге булып, яшертен, әмма кырыс, чик дәрәҗәдә куркыныч булган кытай стратегиясенең кертелүе тора.

Бары тик төпле аек акылга ия булган көчләрне уятып, аларны җитәрлек күләмдә формалаштырып, туплап кына гаиләне, милләтне, җәмгыятьне, дәүләтне саклап кала алабыз һәм планетабызны упкынга, билгесезлеккә этәрүче планетакүләм җимергеч процессларны туктата алачакбыз. Тулы түгәрәк көчен аңлаучы акыллы кешеләр ир-атның хатын-кыз ярдәменнән башка фәлсәфә ташын – җуелган ижат итү көчен, таба алмаячагын яхшы беләләр. Шул рәвешле, охшашлыклар законы буенча, ишле булуына карамастан теләсә кайсы төркем, милләт, күршесендәге төп этник төркемнәрне күрмәмешкә салыша икән, үсеш баскычында үз алдында куелган бурычларны ерып чыга алмаячак. Кешелек алдында әзерләп куелган бихисап сынауларның берсе: чираттагы бусаганы узу өчен кирәкле булган берләштерү көчен, куәтен туплый, җыя алмаячак. Билгеле булганча, шымчылык итү, алдау, хәйләләү кебек алымнардан чирканмаучы эгостик катламнарда да әлеге Бусагаларны үтеп чыга алырдай көч туплана алмый.

Өстән генә караучы прагматиклар һәм рационалистлар тышкы якка, тышкы багланышларга өстенлек бирә торган хәрәкәтләрне генә үтә файдалы дип саныйлар һәм моның өчен инглиз телен аеруча кулай дип исәплиләр. Гәрчә бу хәл өзелгән, җил әллә кайларга илтеп ташлаган һәм шуңа күрә саргаеп кибәргә туры киләчәк яфракны хәтерләтә. Телне тышкы багланышлар чарасы гына дип күзаллау кешенең асыл табигатен үтә

гадиләштерә. Теләсә кайсы агачның тернәкләнүе, уңышлы үсеше өчен, туфракта булган иң яхшы, туклыклы матдәләрне таный, суыра, сеңдерә ала торган, җир белән бәйләп торучы тамырларның нык булуы мөһим. «Җир-тамыр» бәйләнеше булмаса «тамыр-кәүсә-яфрак-җимеш» буыннарының эзлеклелеге, дәвамлылыгы булмас иде. Охшашлык законы буенча, бабаларына, аларның меңъеллык тәҗрибәсенә, тарихына, аралашу ысулларына бармак аша гына караган кеше күптәннән тупланган иң яхшы тәҗрибәне кабул итәргә һәм аны киләчәк буынга тапшырырга сәләтле түгел. Димәк, ул нәсел тамырларының көчен дә тапшыра алмаячак, чөнки аңа узмышыннан, ата-бабадан фатиха бирелмәгән.

Гасырыбыз өчен иң авыр саналган чирләрнең калкып чыгуы – нәселдән нәселгә күчеп килгән психогенетик кичерешләр, тетрәнүләр нәтиҗәсе ул. Моңа шәхеснең яшәеш барышында башыннан кичергән дулкынланулары да өстәлә (ул мохитне морфогенетик кыр дип атыйк). Стресс – кичерешләр, хисләр системасын томалый, организмдагы көч кырларының тулы канлы әйләнешен боза. Шул рәвешле бурят, татар, ингушлар өчен үткәннәр белән тоташтыручы күпер – инглиз, немец яки урыс теле түгел, ә аның үз туган теле. Туган тел – үз-үзең, күңел түреңдәгеләр белән багланышлар ул. Нәселдән килгән чирләр – генетиклар тарафыннан өйрәнелә торган бозык хромосомалар чылбырын сукыр рәвештә, үтә гади тапшыру түгел, нәсел яшәешендәге алынмаган сабакларның теркәлеп баруы нәтиҗәсе. Бу дөньяда берни үлми, бернәрсә дә юкка чыкмый, узганнар бездә яши бирә. Аерма фәкать шунда: кемдәдер алар үле йөк булып тора; икенче берәүләрдә кайчакта аңлый алырдай өслеккә чыгып әрнү, сызлануларның сәбәпләрен белдерә.

Аерым алганда, татар телендә мәгънәләр дөньясына ачкыч булып торучы бик үзенчәлекле сүзләр бар. Әйтик, үпкә-үпкәләү, чир-чират һәм башка шундый кәлимәләр. Бу сүзләр үпкә авыруларының үпкәләүгә бәйле булуын, һәр чирнең билгеле бер эчке сәбәпләр аркасында, үз вакытында килүе турында сөйли. Барча дөнья – эзлекле рәвештә үзара бәйле, үзара шарт итеп куелган чылбырлардан торган тоташ тукыма ул. Чуаш, удмурт, бурят һәм башка халыкларда да мондый бәйләнешне күрсәтә торган сүзләр бар. Бу бик үзенчәлекле, әмма югалып бара торган хәзинә.

Мөнәсәбәтләр онкологиясе – күршеләрең, нәселең, ата-бабаларың, узмышың белән багланышларны югалтмый сакларга, ныгытырга теләмәүдән, үзара сакчыл мөнәсәбәтләр корырга сәләтсез булудан килеп чыга. Әмма яхшы киләчәккә узмышыбызның иң кыйммәтле тәҗрибәсен алганда гына, аны фидакарьләргә лаеклы рәвештә бүгенге көн аша уздырып кына ирешергә мөмкин. Бер-береңнең табигатеңдә булган тулы куәтен чагылдырырга омтылу хокукын; бөтенлекне югалтмыйча, аерым

бер милли үзәнчәлекләрне саклап калырга омтылу хокукын танымыйча торып, кешелек алдына килеп баскан глобаль проблемаларны хәл итү мөмкин түгел.

Татарлар алдында күп төрле бурычлар тора. Теләсә кайсы системада: беренчел, икенчел булу; бер-бер артлы урнашу; әһәмиятлелек дәрәҗәсе буенча; вакыт һәм кичектергесезлек ягыннан структура үз тәртибен булдыра. »Татарда көч-куәт бармы?», дигән сорауга мин бер дә икеләнмичә нык итеп: «Бар!» дип җавап бирәм. Ләкин ул көч төрле якка таралган, аны җыеп алырга кирәк. Без һәммәбез дә гомуми кагыйдәләргә таянып, билгеле бер критерийларны истә тотып, шул көчне торгызучылар, туплаучылар булып китәргә тиешбез. Ләкин, бу очракта түбәндәге кагыйдәне истән чыгармаска кирәк: үзебезне кимсетелгән итеп тоюдан, корбан итеп санаудан арынырга кирәк. Һәлакәткә, бетүгә дучар булганнар хәленнән чыгып, эчке бер үпкә белән гаеплене эзләүдән туктарга кирәк. Һәркем үзгәрешне үзеннән башларга тиеш. Иң яхшы, иң кулай үзгәреш урыны – ул мин үзем, минем гаиләм, нәселем, халкым. Теләсә нинди авырудан дәвалануның беренче адымы – мөмкин кадәр төгәл, гадел, объектив диагноз кую. Шуны да танырга һәм исәпкә алырга кирәк: безнең халык яшәеш тарафыннан үзенә бирелгән вакыт аралыгында күп кенә хаталар ясады, күп мөмкинлекләрне кулдан очкындырды, рухи көчен югалтты. Хәзер инде башкаларны тикшермичә, аларны үзебезнең орбитага тартып китермичә, оператив (җитез) рәвештә хаталарны төзәтү өстендә эш алып барырга кирәк.

Белгәнебезчә, диңгез корабының озак вакытка сузыла торган сәфәре алдыннын аеруча ныклы әзерлек кирәк. Татар халкына да үзенең тормышчан, оптимизм белән сугарылган үсеш юлын, киләчәген кору өчен, тирән фәлсәфәгә нигезләнгән стратегия кирәк. Россия татарларына һәм җирдә яшәүче барлык татарларга да стратегик үзәк – көч үзәге, зирәклек үзәге, фәлсәфи үзәк, планлаштыру үзәге, рух һәм фикер үзәге кирәк. Анда аксакаллар, философлар, тарихчылар, тел белгечләре, психолингвистлар, психогенетиклар, филологлар, системалаштыручылар, мәгариф өлкәсендәге новаторлар, яшь лидерлар һәм югары идея йөртүче, генератор булырдай кешеләр булырга тиеш. Стратегия кирәкле югарылыкта һәм күпкырлы булырга тиеш. Милләтенә, теленә, мәдәниятенә битараф булмаган һәрбер татар кешесенең бу стратегиядә катнашуы сорала.

Стратегик үзәк үсешкә китерә торган иҗади принципларга таянырга һәм һәртөрле таркатуга, бүлгәләүләргә чакырулардан азат булсын. Үзәк куйган максат һәм бурычларның һәркемгә дә ачык аңлаешлы булуы да шарт. Ул мөмкин булган кадәр халыкыбызның һәм башка халыкларның үткән тәҗрибәсенә таянырга, шулай ук хәзерге заманның алдынгы тех-

нологияләрен, методларын, команда – оештыру алымнарын куллану аркылы барсын. Татар халкының бердәм команда, бер гаилә булып берләшүе мөһим. Шул очракта гына бу гаилә сыйфат күрсәткечләрен югалтмыйча ишәя барыр, яңа көчләр белән ныгытылыр.

Бүгенге этапта Стратегик үзәк һәрберебезгә юнәлеш итеп яңа ныклы күрсәтмәләрне алга куйса дөрес булыр. Менә алар:

1. Аерымлыкларны түгел, барыбыз өчен дә уртак якларны эзләргә кирәк.

Россиядәге барлык татарларны берләштерергә (Казан, Мәскәү, Себер, Әстерхан, Пенза, Пермь, Саратов, Оренбург һ.б.). Татар, башкорт, типтәр, мишәр, кряшеннәрне бер-берсе белән тагын да якынайту өчен мөмкин булганның барсын да эшләргә. Бер-береңне кимсетүне, каршы куюны һәм башкалардан өстен булырга тырышуны туктатырга, һәр төрле эрелек, тәкәберлек күренешләреннән арынырга. Үзеңнең үзенчәлекле, уңай якларыңны масаюга түгел, ә уртак үсешкә, уртак бәхеткә, теләктәшлек күрсәтүгә юнәлдерергә кирәк. Чөнки чамадан тыш горурлык тәкәберлеккә, үзеңне башкалардан өстен куюга китерә.

Шул ук вакытта билгеле бер милләт вәкилле булуың белән кәперәю, масаюлардан да искелек калдыгыннан арынган кебек котылырга кирәк. Һәрбер милләт – билгеле бер халыкның, этносның күп гасырлар буе җыелган шәхси тәҗрибәсеннән тупланган, аңа гына хас булган үсеш калыбы ул. Гасырлар буена тупланган аеруча файдалы бу элементлар Дөнья халыкларының гомуми хәзинәсенә салынып бара. Һәрбер халыкның бик күптәннән җыелып килгән шушы үзенчәлекле тәҗрибәсен игътибарга алырга, бүгенге тормышта кулланырга кирәк. Чөнки һәрбер милләт, халык алдында торган төп максат елдан-ел көчәя барган хаосны җиңеп, кешелек дөньясын саклап калу. Үзеңдәге эчке таркаулыкны җиңми торып, гомумкешелек таркаулыгын җиңәргә мөмкин түгел.

Кеше организмы барлык органнар үзара балансы булганда гына яхшы эшли ала. Сәгать һәрбер механизмы үз урынында булып, үз вазифасын төгәл башкарганда гына сыйфатлы һәм озак хезмәт итә ала. Әгәр дә зуррак шестеренка тешле тәгәрмәч үз вазифасын башкаларга көчләп тага башласа сәгать эштән чыгачак, ватылачак.

Россия Федерациясе Конституциясендә һәм дәүләт идарә аппаратының декларациясенендә язылган, «халыкларның федерация составына ирекле рәвештә керүе» турындагы нигезләмәне исәпкә алсак, бер милләт тә, тел, дин һәм мәдәният тә икенче сортлы була алмый. Халыкларны төрле сортларга бүлү турында сүз дә булырга мөмкин түгел. Бу нигезләмә бары тик декларация булып кына кала алмый. Аны тормышка ашырырга, тормышчан итәргә кирәк. Бер милләтнең, бер халыкның да

бәясен, дәрәҗәсен түбәнсетергә юл куймый торган, ныклы санкцияләр белән катгый рәвештә ныгытылган беркетелгән канун кабул итү һәм аны тулысынча үтәү зарур. Шулай булмаганда бу федерацияне иректе дип санап булмый. Бу очракта механизм бозыла, сәгать ватыла, организм үлемгә дучар була.

Безнең федерация составында булуыбыз кагылгысыз һәм бәхәссез, тулы хокуклы, тулы вәкаләтле. Кайбер электрон чыганакларда күренеп китә торган: «Үзегезнең мәдәниятыгызны, телегезне федераль чыгымнар хисабына түгел, үзегез күтәрегез», дигән аноним язмаларны җинаятьчел, Конституциягә каршы килә торган провокация дип санарга кирәк.

Теләсә нинди эре автономиянең тормышы кече автономияләрнең балансы нигезендә оеша. Сәламәт бавыр, талак, ашказаны организмга озак һәм продуктив яшәргә мөмкинлек бирә. Татар халкына да яшәешнең гомуми агымында, тарихта үз урынын, үз балансын, үз көчәрен табарга кирәк.

Гаиләдә озакка сузылган авыр аңлашылмаучылыклар вакытында, иң кулае – аек акыллы берәүнең ялгыз гына калып эчке дөньясында чишелеш табуы. Бу очракта аның бурычы – үзенең уй-фикерләрен туплап, таяныч ноктасын табу, капма-каршы куючы этәргеч көчне түгел, ә үзенең тарту көчен, җәлеп итә торган сыйфатларын ныгыту. Безнең халыкка да бер селкенеп алырга һәм нык итеп аякка басарга кирәк.

2. Татар халкының тарихына караган сорауларны, мәсьәләләрне тикшергәндә, бигрәк тә татарларның килеп чыгышын, теге яки бу токымның тарихи урынын билгеләгәндә, көчләп чукындыру кебек катлаулы сорауларны ачыклаганда аеруча сак һәм чамалап эш итәргә кирәк. Тарихи вакыйгаларны төрлечә ачыклау һәм аңлату да каршылыклар тудырырга, бер-береңне гаепләүгә, үзеңнекен күтәреп башкаларны түбәнсетүгә китерергә мөмкин.

3. Инануларның төрлелеге, төрле дини конфессияләргә карау татар халкын бер-берсенә каршы кую һәм бүлгәләү өчен чыганак булып торырга тиеш түгел. Кызыллардан – аклар, аклардан кызыллар ягына күчкән бала барыбер синең балаң булып кала.

4. Нык рухлы, әхлаклы шәхесләр тәрбияләү максатыннан чыгып, татар менталитетен тарката торган, татар мәдәниятын кимсетеп, татар халкының тарихын бозып күрсәтә торган кайбер телевизион тапшыруларга (мультфильм, фильм, һәр төрле масса күләм информация чаралары: газета, электрон газета һәм сайтларга) карата катгый эчке цензура булдырырга кирәк. Татарларга җавапсыз рәвештә бөтен милләтне, телне кимсетеп, мәсхәрәләп язган комментарийларны, аноним хатларны укуны, таратуны

бөтенләй туктатырга тәкъдим ителә. Явызлык һәм усаллык кемнең авызыннын чыккан шунда кала бирсен.

5. Татар әдбиятын, газета, журналларны, балалар әдәбиятын, сайт һәм методик материалларны сайлап алып тәкъдим итә торган база булдырырга кирәк. Күпчелек районнарда һәм татарлар тупланып яши торган биләмәләрдә уртак хәбәрләр мәйданын булдыру зарур. Төрле диспут-клублар уздыру өчен урыннар булдыру, мәктәпне тәмамлаганнар, урта һәм өлкән яшьтәгеләр өчен тиз арада татар телен өйрәтә торган махсус курслар оештыру таләп ителә. Гаилә институтын булдыру турында да тәгаен тәкъдимнәр эшлисе бар.

6. Соңгы елларда кулланылышка кереп киткән, ләкин безнең менталитетка каршы килә торган кайбер сүзләргә карата катгый фильтр куярга кирәк. Мәсәлән, *«абориген халыклар»* сүзтезмәсе урынына *«төп яки җирле халыклар»* дип куллану дөресрәк булыр. Гади халыкның күзаллавынча абориген сүзендә артта калган, примитив кешеләр дигән төсмер дә чагылып китә.

7. Үз телен начар белгән яки бөтенләй белмәгән милләттәшләребезгә карата да аларны санга сукмыйча, илтифатсыз булырга ярамый. Алар үскән, яшәгән тирәлек, уку-укыту шартлары, аралашу сферасы туган телне үзләштерү өчен уңайсызбулган булырга мөмкин. Бары тик яхшылык, игелекле мөнәсәбәт белән генә әзер затларны туган телен өйрәнүгә этәрергә мөмкин.

8. Сәяси вәзгыятькә бәйле булмаган җәмәгатьчелек фикере, иҗтимагый көч булдырырга, формалаштырырга кирәк. Шул ук вакытта барча җәмгыятьнең тулы канлы, имин яшәве өчен зарур булган дәүләтчелекне сакларга кирәклеген онытмыйк, истән чыгармыйк. Идарәчеләр дә, мәгариф министрлыгы да түгел, бары тик халык үзе – телен кулланучы, саклаучы һәм яклаучы булып тора. Баласын кайгырткан кебек халык үзе аны кайгыртырга, сакларга бурычлы. Бала белән тыгыз элемтә булганда – бала сәламәт була, аягында нык басып тора. Безне киләчәккә ялгаучы бу бала – безнең телебез, шуны истән чыгармыйк.

Тагын бер мөһим мәсьәлә – татарлар туган телләрендә сөйләшергә оялмаска тиеш. Ата-аналарыбыз аша Яратучы тарафыннан бирелгән, мәдәниятебезне без лаеклы рәвештә сакларга, киләчәккә амәнәт итеп тапшырырга тиешбез.

Безгә бирелгән сабак: Табигать тарафыннан салынган телебез тулы канлы әйләнештә булсын. Французлар ниндидер зарурлык булмаса, инглиз килеп мөрәҗәгать итмәсә, инглиз теленә күчмәс; немец үзе килеп мөрәҗәгать итмәсә индус та немец телендә сөйләшмәячшк. **Үзеңне түбәнсетеп башкаларның күңелен күрү зыялылык билгесе түгел**.

Ике тарафның да бер-берсенә карата хуш күңелле булуы, санлап хөрмәт белән каравы мөһим.

P.S. *Әлеге мәкаләне янә бер кат күздән кичереп утырганда, күкрәк авыруыннан җәфаланучы бер ханым белән күрешергә туры килде. Мондый очракларда тәкъдим ителә торган бер генә традицион медицина ысулы да, дару да аңа ярдәм итмәгән. Аяклары тыңламый, организмы көннән-көн зәгыйфьләнә бара, үзенең яшисе килә. Хатын-кызның күкрәге – хисләргә бәйле иң сизгер урын ул. Күкрәктә йомылып калган хисләр, кичерешләр җимергеч үзгәрешләргә сәбәп була (гадәти психосоматика очрагы бу). Аның ачынып әйткән ихлас сүзләре күпләргә сабак булырлык: кичерешләремне сиздерергә гел кыенсындым, уйлаганымны әйтергә кыймадым, урамда, халык арасында татарча сөйләшергә оялдым...*

Хис – кичерешләрегезне тоткарламагыз, аларның табигый агышына ирек бирегез. Туган телегезнең ирекле әйләнешенә юл куегыз. Үзегезгә – үзегез иркенләп сөйләшергә рөхсәт итегез, ялгышырмын, буталырмын, дип кыенсынмагыз. Тормышыгызны үз кулыгызга алыгыз!

Авторлар буенча белешмә

Абдерахманов Таһир, тикшерүче-туган якны өйрәнүче.

Айнетдинова Лариса Мәхмүт кызы, ТФАның Татар энциклопедиясе һәм төбәкләрне өйрәнү институтының Төбәкләрне өйрәнү һәм социомәдәни тикшеренүләр үзәге мөдире, тарих фәннәре кандидаты, доцент.

Алексеев Игорь Евгеньевич, кандидат исторических наук, главный советник Управления по взаимодействию с религиозными объединениями Департамента Президента Республики Татарстан по вопросам внутренней политики.

Батулла Рабит Мөхлис улы, татар халык язучысы

Борһанов Алберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасының Туган якны өйрәнүчеләр җәмгыяте рәисе

Бугарчёв Алексей Игоревич, ТФА А. Х. Халиков исемендәге Археология институтының кече фәнни хезмәткәре

Вәлиев Рәмзи Кәлим улы, тарих фәннәре докторы, профессор, Россия Федерациясе югары мәктәбенең атказанган хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе

Вәлиәхмәтов Фазыл Абдулла улы, журналист, төбәк тарихын өйрәнүче

Габдрахманов Илфар Габделхак улы, Татарстан Республикасының Балык Бистәсе районының Югары Тимерлек урта гомуми белем бирүче мәктәпбенең тарих укытучысы.

Гатауллин Ринат Фәйзлтдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Гыйматдинова Рима Фатый кызы, Татарстан Республикасының Лениногорск муниципаль районының «Валерий Павлович Чкалов исемендәге Шөгер урта гомуми белем мәктәбенең» тарих һәм җәмгыять белеме укытучысы.

Дәминова Флүрә Каюм кызы, Татарстан Республикасы милли музеенең өлкән фәнни хезмәткәре, ТР атказанган мәдәният хезмәткәре.

Емельянов Виталий Павлович, нумизмат-тикшеренүче.

Заһиров Булат Әхәт улы, төбәк тарихын өйрүнәче

Закиров Рөстәм морза Марат улы, Башкортстотан Республикасының ТДҖ әгъзасы.

Имаметдинов Кадерле Имаметдин улы, Башкортостан Республикасы Татар иҗтимагый үзәге рәисе.

Ислаев Файзелхак Габделхак улы, тарих фәннәре докторы, Россия ислам институты профессоры, Казан шәһәре, Татарстан Республикасы

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, БТК Милли Шура әгъзасы.

Кутумова Равиля Сибгатулла кызы, Тубыл шәһәренең урта гомум белем бирүче 15 номерлы мәктәбе каршындагы Төмән өлкәсенең милли мәктәпләре музее мөдире, Татарстан Республикасы журналистлар берлеге әгъзасы, хезмәт ветераны.

Минһаҗев Рәшит Рәкыйп улы, «Ватаным Татарстан» газетаныҗ бүлек мөдире.

Нәбиуллин Фәнис Масабих улы, табиб, психогенетик.

Сафин Илдар Фәтхулла улы, Татарстан Республикасының атказанган укытучысы, Татарстан Республикасының Туган якны өйрәнүчеләр җәмгыяте Идарә әгъзасы.

Сафина Фирсинә Шәймулла кызы, Г. Ибраһимов исемендәге ТӘТИ эшләгән, тарих фәннәре кандидаты.

Сәгыйдуллина Мөнирә Хәлим кызы, БТК Башкарма комитеты хезмәткәре, журналист.

Степанов Олег Витальевич, нумизмат-тикшерүче, краевед, Бөтендөнья татар конгрессы каршындагы Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте идарәсе әгъзасы.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБның Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Хамидуллин Булат Лирон улы, ТФАның Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Татар диаспорасын өйрәнү үзәге мөдире, тарих фәннәре кандидаты, доцент.

Хәбипова Зәрия Габдулла кызы, пенсионер

Черепанов Михаил Валерьевич, Хәрби-тарихи фәннәр академиясе әгъза-корреспонденты, 1941–1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы музей-мемориалы мөдире.

Шәйхетдинов Дамир Исмәгыйль улы, журналист, тикшеренүче һәм татар шәҗәрәләрен төзүче.

Шәрипова Әльфия Ленар кызы, Татарстн Республикасы Милли музееның 1941–1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы музей-мемориалының фәнни хезмәткәре.

Ә. Ф. Ямаева, Краевед, хезмәт ветераны, Әлмәт шәһәре.

Яхин Фәрит Зәки улы, филология фәннәре докторы, профессор.

Әхәтов Марат Шамил улы, Чиләбе шәһәренең «Советлар Союзы Герое Муса Җәлил» исемендәге урта гомуми белем бирүче 81 номерлы мәктәпнең укыту-тәрбия эшләре буенча директор урынбасары

Әскарова Фәния Хәй кызы, Татарстан Республикасы Лениногорск районы Сарабиккол урта гомуми белем бирү мәктәбенең башлангыч класслар укытучысы.

Әминов Рөстәм Равил улы, ТФА Ш. Мәрҗәни ис. Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре.

Сведения об авторах

Абдурахманов Тахир, исследователь-краевед.

Айнутдинова Лариса Махмутовна, кандидат исторических наук, доцент, заведующая Центра регионоведения и социокультурных исследований Института татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук РТ

Алексеев Игорь Евгеньевич, кандидат исторических наук, главный советник Управления по взаимодействию с религиозными объединениями Департамента Президента Республики Татарстан по вопросам внутренней политики.

Аминов Рустам Равилович – с.н.с. Института истории им.Ш. Марджани АН РТ.

Аскарова Фания Хаевна, учитель начальных классов МБОУ «Сарабикуловская ООШ» Лениногорского района Республики Татарстан.

Ахатов Марат Шамильевич, заместитель директора по УВР, МБОУ «СОШ № 81 г. Челябинска имени Героя Советского Союза Мусы Джалиля», учитель истории и обществознания.

Батулла Рабит Мухлисович, народный писатель.

Бурханов Альберт Ахметзянович, кандидат исторических наук, председатель Общества краеведов Республики Татарстан, Институт истории им. Ш. Марджани.

Бугарчёв Алексей Игоревич, младший научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Халикова АН РТ.

Валеев Рамзи Калимович, доктор исторических наук, профессор, заслуженный работник высшей школы РФ, заслуженный деятель науки РТ.

Валиахметов Фазыл Абдуллович, журналист, краевед.

Габдрахманов Ильфар Габделхаевич, учитель истории, директор МБОУ «Верхне-Тимерлековская СОШ» Рыбно-Слободсого района Республики Татарстан.

Гатауллин Ринат Файзлтдинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Гиматдинова Рима Фатыховна, муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение «Шугуровская средняя общеобразовательная школа имени Валерия Павловича Чкалова» муниципального образования «Лениногорский муниципальный район» Республики Татарстан, учитель истории и обществознания.

Даминова Флюра Каюмовна, старший научный сотрудник Национального музея РТ, заслуженный работник культуры.

Емельянов Виталий Павлович, нумизмат-исследователь. Казань.

Захиров Булат Ахатович, краевед.

Закиров Рустем мурза Маратович, член ТДС РБ.

Имамутдинов Кадерле Имамутдинович, председатель ТОЦ Республики Башкортостан.

Ислаев Файзулхак Габдулхакович, доктор исторических наук, профессор Российского исламского университета.

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, член Национального Совета Всемирного конгресса татар, редактор журнала.

Кутумова Равиля Сибгатулловна, заведующая музеем национальной школы Тюменской области при СОШ № 15 г. Тобольска, член Союза журналистов Республики Татарстан, ветеран труда.

Мингазов Рашит Ракипович, редактор отдела газеты «Ватаным Татарстан».

Набиуллин Фанис Масабихович, врач, психогенетик.

Сагидуллина Мунира Халимовна, сотрудник Всемирного конгресса татар, журналист.

Сафин Ильдар Фатхуллович, заслуженный учитель Республики Татарстан, член Совета общества краеведов Республики Татарстан.

Сафина Фирзина Шаймуровна, работала старшим научным сотрудником Института имени Г.Ибрагимова КНЦ РАН (КФАН СССР).

Степанов Олег Витальевич, исследователь-нумизмат, краевед, член Совета Всетатарского общества краеведов Всемирного конгресса татар.

Тычинских Зайтуна Абтрашитовна, кандидат исторических наук. старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Хабипова Зария Габдулловна, пенсионер.

Хамидуллин Булат Лиронович, кандидат исторических наук, доцент, заведующий Центра изучения татарской диаспоры Института татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук РТ.

Черепанов Михаил Валерьевич, член-корреспондент Академии Военно-исторических наук, заведующий Музеем-мемориалом Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Национального музея Республики Татарстан.

Шайхутдинов Дамир Исмагилович, журналист, исследователь и составитель татарских родословий.

Шарипова Альфия Ленаровна, научный сотрудник Музея-мемориала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Национального музея Республики Татарстан.

Ямаева Альфия Ф., краевед, ветеран труда, Альметьевск

Яхин Фарит Закиевич, доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом ИЯЛИ имени Г.Ибрагимова АН РТ.

Технические требования к публикациям /Мәкаләләргә техник таләпләр

Редакционный совет журнала «Туган җир/Родной край» сообщает о начале публикации данного двуязычного издания в 2018 году как ежеквартальника. К публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- методика и методология историко-краеведческих исследований;
- история краеведения и историко-краеведческое наследие;
- проблемы региональной истории;
- новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;
- публикация источников;
- история конкретных сел и деревень;
- история музеев и публикация музейных коллекций;
- жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;
- использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;
- популярные статьи по краеведению;
- краеведческая хроника (конференции, встречи и т.д.);
- рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

I. Технические требования к оформлению статей

1. Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л.6.]

2. Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:

Источники и литература

1. Р. Р. Аминов. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н.Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

II. Редакционные требования к оформлению:

- Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.
- Аннотация (4–5 предложений) и ключевые слова.
- Текст

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате doc или docx.

2. Размер А4.

3. Поля: слева – 3 см., справа –1,5 см.. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа.

4. Шрифт – TimesNewRoman

5. Размер шрифта – 14

6. Межстрочный интервал – 1,5

7. Абзацный отступ – 1,25

3. Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

4. Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п.л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

5. Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество ____________________________________

2. Ученая степень ____

3. Ученое звание ____

4. Занимаемая должность ______________________________________

6. Почтовый адрес с индексом _________________________________

7. Адрес электронной почты (e-mail) ____________________________

8. Контактный телефон ____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии она в случае соответствия всем требованиям передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для привидения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Электронная версия журнала будет размещаться на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган җир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул.А.Пушкина, дом 52, офис 203, редакция журнала «Туган җир/Родной край».

Туган җир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал
1’2018

Компьютерная верстка –
Подписано в печать 00.03.2018 г. Формат 70×100 1/16
Усл. печ. л. 9,25 Тираж 500 экз.
Отпечатано с готового оригинал-макета.
в типографии ООО «Грумант»
В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов авторов.
Карты составлены к.г.н. Р.Ф.Темиргалеевым